

**ДЕРЖАВНА СЛУЖБА СТАТИСТИКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СТАТИСТИКИ,
ОБЛІКУ ТА АУДИТУ**

**КАФЕДРА ЕКОНОМІКИ ТА МЕНЕДЖМЕНТУ
ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЛЬНОСТІ**

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з початкової дисципліни

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Київ
2021 рік

Опорний конспект лекцій з дисципліни «Історія економіки та економічної думки» для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня / Укладач С.С. Залюбовська. Київ: НАСOA, 2021. 150 с.

Укладач: Залюбовська С.С., доцент кафедри економіки та менеджменту зовнішньоекономічної діяльності, к.е.н., доцент.

Рецензенти: д.е.н., проф. Дубас Р.Г., завідувач кафедри управління та адміністрування Відкритого міжнародного університету розвитку людини «УКРАЇНА»;

к.е.н., доц. Булах Т.М., доцент кафедри економіки та менеджменту зовнішньоекономічної діяльності НАСOA.

Затверджено на засіданні кафедри економіки та менеджменту зовнішньоекономічної діяльності
Протокол від «23» грудня 2021 року № 9

Схвалено Вченою радою фінансово-економічного факультету НАСOA
Протокол від «27» грудня 2021 року № 5

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОД ІСТОРІЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ	5
ТЕМА 2. ГОСПОДАРСТВО ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЙОГО ЕВОЛЮЦІЯ НА ЕТАПІ РАННІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ	14
ТЕМА 3. ОСОБЛИВОСТІ ГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ ПЕРІОДУ ФОРМУВАННЯ СВІТОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ (VIII СТ. ДО Н.Е. – V СТ. Н.Е.).....	22
ТЕМА 4. ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА СУСПІЛЬСТВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (V-XV СТ.).....	31
ТЕМА 5. ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.).....	40
ТЕМА 6. РОЗВИТОК РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.).....	49
ТЕМА 7. РИНКОВЕ ГОСПОДАРСТВО КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ПЕРІОД МОНОПОЛІСТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX — ПОЧАТОК XX СТ.)	65
ТЕМА 8. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX — ПОЧАТОК XX СТ.)	74
ТЕМА 9. ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА НАУКА В ПЕРІОД ДЕРЖАВНО-МОНОПОЛІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (ПЕРША ПОЛОВИНА XX СТ.).....	85
ТЕМА 10. РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНИХ ЕКОНОМІК КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В СИСТЕМІ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА ПІД ВПЛИВОМ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЙ (ДРУГА ПОЛОВИНА XX СТ.).....	95
ТЕМА 11. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ НА ЕТАПІ ІНФОРМАЦІЙНО-ТЕХНОЛОГІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (КІНЕЦЬ XX – ПОЧАТОК XXI СТ.).....	110
ТЕМА 12. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ ТА ЙОГО ТРАКТУВАННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ.....	127
ТЕМА 13. ФОРМУВАННЯ ЗАСАД РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ (90 ТІ РОКИ XXСТ.).....	138
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	149

ПЕРЕДМОВА

Мета вивчення дисципліни «Історія економіки та економічної думки» — сформулювати цілісне уявлення щодо закономірностей і особливостей історичного розвитку господарства та економічної думки країн Європейської цивілізації; систематизувати знання щодо механізму функціонування економічної системи в площині здобутків історико-економічної науки.

Завданнями вивчення дисципліни є:

- забезпечення фундаментальної економічної підготовки фахівців з урахуванням здобутків сучасної історико-економічної науки;
- сприяння формуванню у студентів економічної культури та творчого економічного мислення;
- поглиблення знання з економічної теорії;
- оволодіння сучасною методологією та методами історико-економічного дослідження процесів і явищ господарського життя суспільства;
- формування уявлення щодо закономірностей і тенденції сучасного розвитку економіки та економічної науки.

В результаті вивчення курсу студенти повинні:

знати:

- основні етапи в процесі генезису та еволюції історико-економічної думки;
- історичні форми господарських систем суспільства Європейської цивілізації та логіку їхньої еволюції;
- роль обміну та його особливості в господарській сфері суспільства;
- основні етапи суспільного поділу праці та форм власності на засоби виробництва;
- історичні форми господарств, їхню ефективність та причини занепаду;
- інституційну структуру економіки та особливості її трансформаційних перетворень на різних етапах розвитку суспільства;
- методологічні основи різних економічних шкіл (концепцій), особливості розроблених ними економічних понять та категорій, їхнє місце та роль у формуванні сучасних економічних поглядів;

вміти:

- орієнтуватись у напрямках розвитку сучасної економічної науки;
- порівнювати різні за змістом і методологією економічні школи та напрямки, аналізувати їх переваги, недоліки, внесок до економічної теорії;
- використовувати історичний досвід організації господарського життя суспільства для аналізу процесів і явищ і сучасній економіці, враховуючи вплив на них цивілізаційних чинників;
- обґрунтовувати власний погляд на історичні події та факти та публічно його репрезентувати;
- застосовувати методи історико-економічної науки для дослідження економічних процесів і явищ;
- виходячи з діючих світових економічних тенденцій, визначати основні напрямки розвитку країни, щоб забезпечити чинне місце України у світовій економіці.

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОД ІСТОРІЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

1.1. Предмет, мета та значення «Історії економіки та економічної думки»

1.2. Етапи розвитку економіки й основні напрямки економічної думки

1.3. Функції, завдання історії економіки та економічної думки, її місце у системі наук

1.4. Методи історії економіки та економічної думки

1.1. Предмет, мета та значення «Історії економіки та економічної думки»

«Історія економіки та економічної думки» – інтегрований курс, що знаходиться на перетині двох допоміжних частин економічної теорії - «економічної історії» й «історії економічної науки», передбачає особливий підхід у дослідженні історико-економічних процесів.

У сучасній розгалуженій системі економічних наук історія економіки та економічної думки займає важливе самостійне місце і відіграє значну роль. Одна з основних функцій історії економіки та економічної думки - необхідність з'ясування наукового достоїнства різних шкіл та напрямів економічної науки, їх дійсного внеску до світової скарбниці економічного знання. Історія економіки та економічної думки допомагає виявити сучасний стан дослідження актуальних проблем економіки, сконцентрувати увагу на ще невирішених важливих питаннях економічної теорії і політики.

Зародилася історія економіки та економічної думки у межах предметного простору політичної економії. Як самостійна наука вона виникає в середині 19 століття. Окремою дисципліною починає викладатися в європейських університетах на рубежі 19-20 ст.

Мета: творче осмислення основних напрямків і етапів розвитку економічних учень на фоні історичного розвитку господарської діяльності людини; розкриття передумов та закономірностей еволюції світової економічної науки; систематизація та аналіз економічних знань у історичному аспекті; висвітлення економічних концепцій на фоні історії світового господарства та економічної історії України; ознайомлення із досягненням видатних вчених – економістів минулого і сучасності.

Предмет: розвиток господарства країн Європейської цивілізації та їх наукове відображення в економічній думці.

Предметний простір охоплює: 1) предмет історії економічних учень (вивчення історичного процесу виникнення, розвитку і зміни економічних поглядів на різних ступенях розвитку суспільства); 2) предмет економічної історії у широкому розумінні («економічний рух» суспільства, особливості його зміни в контексті суспільного життя) та вузькому (вивчення господарської діяльності народів різних країн, розвиток їх продуктивних сил, зміни способів виробництва).

Історія економіки та економічної думки – це наука, яка вивчає господарську діяльність країн світу в історичному розвитку, різноманітність форм виявлення та її наукове відображення в економічних поглядах і вченнях. Вивчає процес виникнення економічних ідей та економічних шкіл, їх розвиток, боротьбу і формування нових напрямів економічної теорії в контексті розвитку матеріальної культури суспільства.

Актуальність вивчення цієї дисципліни пояснюється тим, що вона забезпечує тісний зв'язок історико-економічного пізнання з розвитком економічних знань в цілому, допомагає у вивченні економічної теорії, проблем макро- і мікроекономіки, економіки промисловості, будівництва, сільського господарства, фінансів, грошового обігу тощо.

Аналіз конкретних аспектів економіки в історичному розвитку, а також різних підходів до них економічних шкіл допомагає краще зрозуміти господарські проблеми сучасності, знайти їх оптимальне вирішення.

У системі економічних наук історія економіки та економічної думки відіграє фундаментальну роль, оскільки є ключем до пошуку генетичних залежностей та історичних закономірностей в економічному житті суспільства. Та й в загалі, всі соціальні проблеми не можуть вивчатися і вирішуватися без урахування їх ролі в контексті економічного і історичного розвитку.

1.2. Етапи розвитку історії економіки та економічної думки, критерії періодизації курсу

Економічна історія та історія економічної думки мають давні традиції свого розвитку. В найдавніші часи вони з'являлись у формі переписів, повчань, літописних описів і містили загальну інформацію про кількість населення, придатного для війська, про майновий стан у державі тощо.

Економічна думка розвивалась переважно як складова загальносуспільного вчення про мистецтво державного управління, про норми функціонування влади та раціонального господарювання. Однак початком дослідження історії економіки та економічної думки треба вважати XVII - XVIII ст.

У самостійну науку економічна теорія виділилась завдяки «Трактату політичної економії» (1615 р.), написаному представником раннього меркантилізму А. Монкретьеном. Загалом ця праця дала можливість виділити етапи розвитку економічної теорії.

До питань аналізу економічних уявлень про минуле у своїх працях зверталися видатні дослідники свого часу:

- у XVII ст. — В. Петті;
- у XVIII ст. - А. Сміт, Ж. Б. Сей, Т. Мальтус, Д. Рікардо, Дж. Р. Мак-Куллох;
- у XIX ст. - К.Маркс, Дж. С. Міль, Дж. К. Інгрем.

Серед досліджень цих відомих постатей економічної науки варта уваги праця англійця Дж. Р. Мак-Куллоха «Історичний нарис виникнення науки політичної економії» (1826 р.), в якій розглядається роль вчення А. Сміта та його послідовників у розвитку класичної політекономії.

Критичному аналізу цієї науки присвячені дослідження ірландського вченого Дж. К. Інгрема «Історія політичної економії» (80-ті роки XIX ст.) та IV том «Капіталу» К. Маркса, вперше виданий під назвою «Теорія додаткової вартості».

Першим серед українських учених критичним аналізом докласичної та смітівської економічної теорії займався М. Балудянський (1769-1847) та дослідники, що працювали у другій половині XIX - на початку XX ст.: І. Вернадський (1821-1889), М. Бунге (1823-1895), М. Туган-Барановський (1869-1919).

Серед науково-організаційних форм історико-економічних досліджень можна виокремити такі:

1. Економічна думка — найзагальніше, надзвичайно широке і багатопланове поняття, яке Й. Шумпетер визначив як *«сукупність усіх поглядів і побажань з економічних питань, які наявні у суспільній свідомості в певний час і в певному місці»*.

2. Економічне вчення — система упорядкованих та пов'язаних між собою економічних поглядів і думок, в яких знаходить своє концентроване логіко-понятійне відображення історичний процес пізнання економічних явищ та процесів.

3. Школа економічної думки — сукупність економічних учень, об'єднаних базовими ідейними принципами, а також спільністю або наступністю методів.

4. Течія економічної думки — сукупність шкіл, які пропонують альтернативні варіанти або модифікації розвитку єдиних вихідних принципів економічних досліджень.

5. Напрямок економічної думки — наймасштабніше утворення в історії економічної думки, яке еволюціонує протягом тривалого історичного періоду і охоплює сукупність течій, що мають значні розбіжності, але відстоюють деякі спільні принципові положення.

Водночас необхідно взяти до уваги, що поділ економічної науки на школи, течії напрями є досить умовним. Процес наукового пізнання є динамічним, суперечливим та неоднозначним. Погляди вчених-економістів не лишаються незмінними, а розвиваються, взаємовпливають та взаємозбагачуються, що унеможливує їх чітке розмежування.

Періодизація історії економічної думки будується переважно відповідно до історичної послідовності виникнення і розвитку економічних теорій. Тобто в основі періодизації лежить історико-хронологічний метод дослідження.

Періодизація має наступний вигляд:

1. Історія економічної думки Стародавнього світу – приблизно з IV по I тисячоліття до н.е.

2. Історія економічної думки античності – з VIII ст. до н.е. по V ст. нашої ери.

3. Історія економічної думки середньовіччя – з V ст. до XV ст.

4. Теорія меркантилізму – XV – XVII ст. (епоха початкового накопичення капіталу).

5. Класична політична економія – XVIII – перша половина XIX ст.
6. Формування соціалістичних ідей та марксистської політекономії – I-II половина XIX ст.
7. Виникнення маржиналізму, розвиток ідей історичної школи та становлення неокласичного напрямку – II половина XIX ст.
8. Виникнення і розвиток основних напрямків сучасної економічної думки: неокласичного, кейнсіанства та інституціоналізму – XX-XXI ст.

Процес становлення економічної історії розпочався з кінця XVIII ст. Уже до середини XIX ст. вона сформувалась як самостійна дисципліна і розвивалась на межі трьох напрямків дослідження розвитку суспільства: історії, економічної теорії та конкретної економіки.

Найяскравішими представниками економічної історії, її основоположниками були:

- в Англії – Арнольд Дж. Тойнбі (1852—1883);
- у Франції - Фюстель де Куланж Нума Дені (1830-1889), Марк Блок (1886-1944), Лабрус Ернест Каміль (1895-1972), Фернан Бродель (1902-1985);
- у Німеччині - Фрідріх Ліст (1789-1846), Карл Бюхер (1847-1930), Макс Вебер (1864-1920) та інші.

У своєму розвитку «Економічна історія» як наукова дисципліна пройшла п'ять етапів, які містили такі напрямки:

- період становлення — з XVII і до середини XIX ст.;
- традиційна економічна історія (історія народного господарства) — з середини XIX ст. до кінця 50-х років XX ст. — як самостійна наука;
- нова економічна історія (кліометрія, історична економетрика) - кінець 50-х — 60-ті ч роки XX ст.;
- вивчення довгострокових тенденцій розвитку економіки та економічного зростання — з кінця XIX ст. до 70-х років XX ст. Цей напрям функціонував як окремий в історико-економічних дослідженнях паралельно до другого та третього етапів;
- історична економіка — з 70-х років XX ст. й до сьогодні — як синтез методів нової економічної історії та аналізу довгострокових тенденцій економічного розвитку.

Існує безліч підходів до періодизації історії економічного розвитку, тобто до розподілу історії господарства на окремі характерні відрізки - періоди. Розглянемо найцікавіші з них.

Модель Ліста. Ще на початку XIX століття німецький економіст та історик Фрідріх Ліст, один із засновників нашої науки, розділив історію економічного розвитку на п'ять стадій:

Перша - стадія дикості, яка тривала кілька десятків тисяч років і завершилася приблизно в X-XII тисячолітті до н.е. з переходом до осілого життя, господарство в цей період носило привласнює характер - полювання, збиральництво, рибна ловля, організація суспільства характеризувалася стадно-колективними формами.

Друга - стадія пастуша, приблизно з X по V тисячоліття до н. е.: основний вид діяльності - скотарство, а землеробство - городництво грає допоміжну роль; організація суспільства - родо-племінна ..

Третя - стадія землеробська, з V тисячоліття до н. е.. по середину XIII століття вже нашої ери, основний вид діяльності - землеробство; організація суспільства сімейно-станово-державна.

Четверта - стадія землеробсько-мануфактурна, з середини XIII по середину XVII століття, основні види діяльності - сільське господарство і ремесло, організація суспільства - станово-державна.

П'ята - стадія землеробсько-мануфактурно-комерційна, з середини XVII по середину XIX століття: основні види діяльності - землеробство, ремесло, промисловість, торгівля: організація суспільства - станово-державна.

Модель Гільденбранта-Бюхера.

Інші німецькі економісти та історики - Бруно Гільденбрант і Карл Бюхер, що жили в середині XIX століття, виділили всього три стадії в історії господарства. При цьому в основу поділу історичних епох була покладена довжина шляху, яку долає товар-продукт, направляючись із продукуючого господарства у те, що споживає:

1) «природне», натуральне господарство, з найдавніших часів - до середини XIII століття. Шлях у середньому не більше миль - з поля або городу хлібороба через млин і кузню в його та панський будинок.

2) «грошове» господарство, до кінця XVIII століття. Шлях від декількох миль до декількох десятків миль, з поля селянина або з майстерні ремісника, через міський ринок або ярмарок за допомогою купця у будинки споживачів.

3) «кредитне» господарство починаючи з XIX століття. Шлях у сотні й тисячі миль, із шахт Ельзасу, ланів України, з чайних і бавовняних плантацій Азії, кавових і цукрових плантацій Бразилії, золотих рудників Африки, за допомогою купців і банкірів, на європейські ринки і фабрики, а звідти в будинки споживачів, а у зворотному напрямку - машини й устаткування, сталь, тканини, взуття та ін.

Формаційний підхід Маркса-Сталіна. А ось у нашій країні єдино правильним 75 років вважався марксистський підхід, запропонований у другій половині XIX століття Карлом Марксом, що перекочував потім у роботи Леніна й офіційно затверджений Сталіним в 1933 році. Відповідно до цього підходу виділяються п'ять суспільно-політичних формацій, залежно від пануючого виду власності на основні засоби виробництва. Вид власності на засоби виробництва визначає характер способу виробництва і всього суспільного ладу.

1. Общинний (або первісно-общинний) лад - з X тисячоліття по VI століття до н. е.. Рівень економічного розвитку низький, що забезпечує споживання на межі фізичного виживання. Немає приватної власності на землю - основний засіб виробництва, а отже, немає експлуатації. Примус до праці носить об'єктивно-фізіологічний характер - хто не добуває собі їжі, вмирає від голоду. Класів не існує.

2. Рабовласницький лад - з V століття до н. е.. по V століття н. е.. З'являється й поширюється приватна власність, у тому числі і на людей (рабів),

експлуатація яких приносить рабовласникам додатковий продукт. Примус до праці носить суб'єктивно-терористичний характер - полонених, що відмовляються бути рабами, убивають. Основні суспільні відносини - рабство. Основні суспільні класи - раби й рабовласники. Протиріччя між ними нерозв'язні - антагоністичні й рано або пізно повинні призвести до зміни формації.

3. Феодальний лад - VI-XVIII століття. Земля стає основним об'єктом приватної власності, джерелом прибавочного продукту й експлуатації. Примус до праці носить суб'єктивно-економічний характер - власник землі відстоює своє право на додатковий продукт силою зброї й сам вирішує, кому дати право оренди цього основного засобу виробництва необхідного продукту. Основні суспільні відносини - рента. Основні суспільні класи з антагоністичними «інтересами» - селяни і феодалі.

4. Капіталістичний лад - XIX століття. Основним об'єктом приватної власності стають засоби виробництва в промисловості. Примус до праці носить об'єктивно-економічний характер - той, хто не має власності або інших засобів існування, змушений продавати свою робочу силу (працю) на ринку і зазнавати експлуатації. Основні суспільні відносини - додаткова вартість (капітал). Основні суспільні класи з антагоністичними інтересами - робітники й капіталісти.

5. Комуністичний лад - настає з перемогою робітників над буржуазією. Засоби виробництва переходять у колективну (суспільну) власність, а отже, зникає експлуатація. Примусовий, «важкий» характер праці змінюється добровільним, творчим. На базі чого досягається найвищий рівень виробництва й задоволення потреб усіх членів суспільства.

Інституційно-технологічний підхід.

Широку популярність вже в XX столітті отримав, запропонований американською інституційною школою так званий «технологічний» підхід, відповідно до якого історія ділиться на три великі епохи:

Доіндустріальну - з X тис. років до н. е. по середину XVIII століття н. е.. Особливостями якої є низький рівень економічного розвитку, широке застосування простого живого (фізичної) праці, переважно в сільському господарстві, де зайнято до 85% працездатного населення. і головним робочим органом є ноги.

Індустріальну - з останньої третини XVIII по останню чверть XX століття. Особливостями якої є середній рівень економічного розвитку, широке застосування кооперації та спеціалізації живого (фізичної) праці з машинами та обладнанням у промисловості, де зайнято до 60% працездатного населення і головним робочим органом є руки.

Постіндустріальну - з останньої чверті XX століття. Особливостями якої є високий рівень економічного розвитку, широке застосування електроніки, робототехніки, біотехнологій, що дозволяють замінити живої фізична праця в промисловості машинним, а основною сферою діяльності стає так званий «третинний» сектор - сфера побутових, соціальних, фінансових послуг та

обробки інформації, де зайнято більше 65% працездатного населення і головним робочим органом є голова.

Історико-хронологічний підхід.

Найбільш зручним є традиційний підхід, відповідно до якого в історії виділяється сім закінчених періодів.

Стародавній - XXXIII-VIII ст. до н. е.. Відбувся поділ праці, і сформувалися основні соціальні інститути: сім'я, громада, власність, право, держава, релігія.

Античний - з VIII ст. до н. е.. по V в н. е.. З'явилися ремесла, торгівля, приватна власність на землю і рабів.

Середньовічний-з VI по середину XV століття. Сформувалися основні європейські нації, вирости самостійні міста

Відродження - з середини XV по середину XVII століття. Епоха великих географічних відкриттів і первісного нагромадження капіталів.

Просвітництва - із середини XVII до останньої чверті XVIII століття. Відбувся територіальний поділ світу.

Вільної конкуренції - з останньої чверті XVIII до останньої чверті XIX століття. Промислова революція.

Монополістичної конкуренції - з останньої чверті XIX по середину XX століття. Концентрація капіталів і боротьба за економічний переділ світу привела до серії криз і воєн.

Соціального (ринкового) господарства - починаючи з середини XX століття. Найбільш розвинені країни досягли стабільності, сформувався новий середній шар і суспільство споживання.

Загалом фактори розвитку економіки можна класифікувати за різними ознаками, зокрема:

- 1) спосіб обміну матеріальних благ (історична школа: В. Рошер, К. Кніс, Т. Шмолер, Б. Гільдебранд);
- 2) роль матеріального виробництва й виробничих відносин у виникненні, розвитку, зміні способів виробництва (К.Маркс., Ф.Енгельс);
- 3) географічний фактор (Л.Мечніков);
- 4) історія грошей (Б.Гільдебранд);
- 5) клімат (Є. Хентінгтон);
- 6) культура, релігія (А.Тойнбі) тощо.

1.3. Функції, завдання історії економіки та економічної думки, її місце у системі наук

Історія економіки та економічної думки є джерелом фактичного матеріалу для всіх економічних наук, перш за все для економічної теорії. Вона забезпечує тісний зв'язок історичних знань з економікою промисловості, сільського господарства, іншими економічними науками. У системі економічних наук вона відіграє фундаментальну роль.

Важливою є взаємодія історії економіки та економічної думки з конкретними соціологічними дисциплінами. Вплив на розвиток економіки

таких факторів, як соціальний склад працівників, управління виробничими колективами, поведінка працівників – усе це враховується даною наукою.

Існує тісний зв'язок історії господарства з історичними науками, насамперед із загальною історією, адже обійти найважливіші події загальної історії неможливо, бо без розуміння ідеології, політики не можна зрозуміти економічний розвиток суспільства.

Історія економіки та економічної думки обов'язково включає вивчення внутрішньої і зовнішньої політики держави, суспільних рухів, війн, законів, релігійних культур, науки. Всі ці проблеми вивчаються не самі по собі, а з точки зору їх ролі в розвитку економіки.

Найважливішими функціями дисципліни є:

освітньо-пізнавальна, акумулююча, пов'язана зі збором, вивченням та узагальненням економічних думок та ідей;

пропедевтична, підготовча, зорієнтована на засвоєння змісту базових економічних категорій, шліфування понятійного апарату;

світоглядна, пов'язана зі збагаченням економічного світогляду, формуванням культури економічного мислення;

методологічна, пов'язана з фундаментальністю історії економіки та економічної думки, яка формує методологію економічних досліджень;

прогностична, заснована на розробці ймовірнісних суджень про основні тенденції розвитку економічної науки в майбутньому.

Функції історії економіки та економічної думки зумовлені тим, що ця наука є синтезом двох дисциплін. Тому й завдання можна розділити на спільні та окремі.

До спільних завдань насамперед належать:

- показ нерозривного зв'язку історії економіки, історії економічної думки та економічної теорії як єдиної і взаємодоповнюючої історико-економічної науки;
- з'ясування суті, змісту та особливостей всіх явищ і процесів у господарській сфері та рівночасне вивчення основних тенденцій і чинників розвитку економічної думки;
- установлення логічних причинно-наслідкових зв'язків всіх явищ економічного життя відповідно до конкретних історичних періодів та виявлення наступності, взаємозалежності і відмінностей усіх наукових шкіл і течій, що виникали в науковій думці.

1.4. Методи історії економіки та економічної думки

Основними методами аналізу історії економіки та економічної думки є: діалектичний, наукової абстракції, історичний і логічний, системний.

Діалектика – загальний метод пізнання, що базується на використанні законів і принципів філософії, сутність яких полягає у пізнанні економічних явищ і процесів у зв'язку й взаємозалежності, у стані перманентного розвитку.

Наукова абстракція – пізнання реальних економічних процесів шляхом виділення основних, найсуттєвіших ознак або факторів, що впливають на досліджувані процеси, абстрагуючись від всього випадкового, незначного.

Історичний підхід – вивчення процесів в їх історичній послідовності, в якій вони виникли, розвивалися і змінювалися. Він передбачає розгляд ідей, теорій у порядку їхнього виникнення та формування. Дає змогу проаналізувати сукупність поглядів, ідей на певному етапі суспільного розвитку й дальшу еволюцію цих ідей. Такий підхід може поєднуватися з аналізом соціально-економічних умов, в яких формувалися ці погляди та ідеї. Коли послідовно, у хронологічному порядку, вивчається історичний процес виникнення тієї чи іншої економічної школи, роботи економістів, які були написані в певну історичну епоху, вивчається суть їх теорій чи концепцій.

Логічний - вивчення процесів в їх логічній послідовності, від простого до складного. Логічний метод ґрунтується на дослідженні еволюції концепцій чи теорій, без достатнього урахування їхнього зв'язку з іншими теоріями та з історичними умовами. У такому разі досліджуються самі тільки теорії, концепції, логіка їхнього розвитку. Досить часто історичний і логічний методи поєднують.

Розуміння такої логіки, у свою чергу, неможливе без звернення до історії виникнення і еволюції ідей, концепцій, що і пояснюють механізми функціонування економічних систем.

Системний - пошук спроб зрозуміти й відобразити функціонування економічної системи, що базується на ринкових або державних механізмах регулювання економіки. Аналізуючи конкретні економічні процеси та явища, відображаючи їх в теоретичних концепціях, даний метод дозволяє, ураховуючи постійний розвиток, передбачити наслідки конкретної економічної політики.

Велике значення має цивілізаційний підхід. Згідно з ним людство розглядається як єдине ціле, що утворює світові цивілізації. Самобутність кожної цивілізації та особливості суспільств, що входять до неї, взаємодія між цивілізаціями та суспільствами є фундаментальною характеристикою їхнього історичного розвитку.

В історико-економічній, соціологічній зарубіжній та вітчизняній науковій літературі утвердилась думка про існування двох типів цивілізацій, які характеризують східну та західну гілки розвитку людства.

- До першої належать такі світові цивілізації, як єгипетська, китайська, індійська, арабо-мусульманська (близькосхідна).

-До другої — східноєвропейська (слов'янська), західноєвропейська, латиноамериканська.

Історичний розвиток кожного суспільства зумовлений особливостями цивілізації, до якої воно належить. Урахування ролі цивілізаційних факторів розвитку суспільства є однією з основоположних вимог системно-синергетичного підходу до його вивчення.

ТЕМА 2. ГОСПОДАРСТВО ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЙОГО ЕВОЛЮЦІЯ НА ЕТАПІ РАННІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

2.1. Етапи господарської еволюції первісного суспільства

2.2. Економічний розвиток перших цивілізацій Стародавнього Сходу

2.3. Становлення економічної думки Стародавнього Сходу

2.4. Господарство первісних племен на території Українських земель.

Трипільська культура

2.1. Етапи господарської еволюції первісного суспільства

Первісна доба – найбільш тривалий період розвитку людини. Вона розпочинається з часу появи людства на Землі і завершується формуванням класового суспільства і виникненням держави (IV—III тис. до н. е.). Значна частина історії людства припадає на епоху первісного людського стада, коли людина ще практично ніяк не виділялась із тваринного світу. Завершується ця епоха виникненням людини сучасного типу (близько 100 тис. років тому).

Розвиток первісного суспільства поділяють на кілька етапів, але в цілому він має такі ознаки:

- низький темп розвитку продуктивних сил і повільне їх удосконалення;
- низький темп розвитку суспільства;
- колективне привласнення природних ресурсів і результатів виробництва;
- рівномірний розподіл і соціальна рівність;
- відсутність приватної власності, експлуатації, класів і держави.

В історії відомо декілька варіантів періодизації первіснообщинного ладу. Найчастіше користуються археологічною схемою — періоди пов'язують з матеріалами, з яких виготовлялися знаряддя праці:

кам'яний вік: 50 млн. років тому — кінець III тис. до н. е.;

бронзовий вік: кінець III тис. — I тис. до н. е.;

залізний вік: I тис. до н. е.

Перші державні утворення з'являються вже на останніх двох етапах, тому хронологічно первісне суспільство збігається з кам'яним віком. У ньому можна виділити три періоди:

1) палеоліт (давній кам'яний вік): 5 млн. — 12 тис. років до н.е.;

2) мезоліт (середній кам'яний вік): 12—8 тис. років до н. е.;

3) неоліт (новий кам'яний вік): 8—3 тис. до н. е.

У різних частинах світу, в різних племен і народів поява певної форми праці і суспільного життя відбувається у різні періоди. Їх об'єднує низка загальних рис:

- господарство привласнення (користування природними благами);
- колективна, общинна власність на засоби виробництва.

1. В епоху мезоліту закінчилося заселення Євразії. Люди проникали все далі на північ до берегів Балтики і Льодовитого океану. Зародилася піктографія. Люди навчилися фіксувати, зберігати і передавати інформацію.

2. У період мезоліту всередині рас виділилися гілки: європеїдної - південна і північна, монголоїдної - азіатська й американська, негроїдної - африканська й австралійська. Почався процес формування народів. Відмінність у темпах і характері господарського розвитку окремих людських спільнот посилювалася.

3. Неоліт став періодом завершення переходу до вищих форм присвоювального господарства і переходу до відтворювального господарства, тобто базованого на виробництві матеріальних благ, необхідних для життя і діяльності людей. Структура привласнюючого господарства відрізняється від структури відтворювального господарства.

В цю епоху відбуваються: перший поділ праці – відокремлення землеробства і скотарства; другий поділ – відокремлення ремесла від землеробства.

Неоліт став періодом завершення переходу до вищих форм привласнюючого господарства і переходу до відтворювального господарства, тобто базованого на виробництві матеріальних благ, необхідних для життя і діяльності людей. Структура привласнюючого господарства принципово відрізнялася від структури відтворювального господарства. Основними галузями економіки стали землеробство, скотарство і ремесла.

Прогресом у розвитку продуктивних сил став перехід до обробітку землі. Прийоми і техніка землеробства були дуже примітивні:

- земля скуповувалася дерев'яними палками і мотиками;
- жали серпами з кременевим лезом;
- зерна розтирались на кам'яній плиті або в зернотерці.

У період неоліту люди освоїли практично всі відомі в сучасний період сільськогосподарські культури.

В економічній історії роль первіснообщинної доби досить велика. Саме в цей період закладено основи докапіталістичних економічних структур, що визначали форми подальшого розвитку людства на тисячоліття вперед. Створені й передані наступним поколінням найважливіші галузі економіки.

До виникнення приватної власності, індивідуального господарства та розпаду роду привели:

- зростання продуктивних сил;
- поглиблення суспільного поділу праці;
- розвиток товарного виробництва та обміну:

а) виділення більш заможної верхівки, перетворення в рабів спочатку військовополонених, а потім і збіднілих соплементників поступово розкладали громадське господарство та колективну власність;

б) поява певних надлишків у процесі виробництва, в результаті війн та грабувань, виникнення майнової нерівності прискорили формування приватної власності, класового суспільства, утворення державності.

Головною господарською формою була громада. В процесі розкладу первісного ладу на зміну родовій та сімейній прийшла сусідська громада. В цьому процесі відбивався перехід від особистих (родових) відносин до майнових.

Основою виробничих відносин рабовласницького способу ведення господарства стає власність рабовласника на засоби виробництва та на раба. У виробництві діяв прямий позаекономічний примус.

Поступово вдосконалювалась агротехніка. IV тис. до н. е. в землеробстві з'явилися такі форми, як обробка постійних ділянок і перелогів неполивних (богарних) і навіть поливних (іригаційних) земель. У деяких регіонах (у Європі, Західній і Середній Азії) намітився перехід від ручного землеробства до орного.

Важливою галуззю господарства стало скотарство, хоча поширене воно було нерівномірно і сформувалось із мисливства.

Найдавнішим ремеслом було гончарство. Глиняний посуд дав людині змогу значно покращити приготування і збереження їжі.

2.2. Економічний розвиток перших цивілізацій Стародавнього Сходу

Це період приблизно з VII по I тисячоліття до н.е. За цей час землеробство стало основним заняттям, відбулось декілька розподілів праці, відокремились ремесла, сформувались головні соціальні інститути:

- приватна та колективна власність;
- сім'я (патріархального типу);
- система родового ладу;
- релігія (переважно політеїстична);
- право (засноване на звичаях – традиційне);
- держава (військова демократія, деспотія, теократія).

В цей період людство освоїло будівництво споруд з каменю і дерева; виплавляння металів; винайшло і стало широко використовувати колесо, освоїло писемність – спочатку ієрографічну, потім буквену (фінікійську).

В цей час сформувався і панував так званий традиційний спосіб виробництва, заснований на традиціях, звичаях, які передавались з покоління у покоління і жорстко регламентували господарську діяльність.

Виробництво носило, як правило натуральний, не товарний характер. Головною галуззю було землеробство, де було зайнято від 75 до 95% працездатного населення.

Община грає значну роль в перерозподілі благ і регламентації повсякденного життя. Вищими цілями є фізичне виживання, стабільність, порядок, передача матеріальних і моральних цінностей з покоління в покоління.

Соціальна структура традиційного суспільства така: на вершині ієрархії стоїть родова знать – племінні вожді, військові начальники, судді, священнослужителі. Їх доля складає не більше 3%. Основна маса населення – вільні землероби. Ремісники і купці – не більше 10% населення. Приблизно така ж доля рабів.

Поряд з традиційним формується і «азіатський спосіб» виробництва, при якому вся власність на землю належить державі, існує міцна державна деспотична влада, існує міцна сільська община, в матеріальному виробництві рабська праця не переважає над працею вільних.

Державна система, заснована на «азіатському» способі виробництва, прагне до автаркії – самозабезпечення і самоізоляції від інших систем, до захвату життєвого простору – побудови територіальних імперій.

Держава здійснює тотальний контроль над за поведінкою кожного громадянина, жорстко підкоряючи її своїм цілям. Таке суспільство є тоталітарним.

За відносно короткі періоди (15 – 40 років) командна система здатна забезпечити до 20% річних темпи економічного зростання. В періоді від 50 до 100 років – прагне до консервації досягнутого рівня, що веде до застою і деградації.

На вершині соціальної піраміди «азіатського суспільства» стоїть «Царський дім» чи «Рада Верховних жреців». Їх доля в населенні дуже мала – чверть процента. Проте дуже висока доля чиновної бюрократії.

Середня тривалість життя людей в Стародавні часи – 26 – 28 років (через дуже високу дитячу і материнську смертність, часті війни.) Доля літніх людей (старших 50 років) не перевищує 3 – 5% загального населення.

Таким чином, виробництво матеріальних благ в тогочасних суспільних системах ґрунтувалося на насиллі, примусі, на тих методах, які прийнято називати неекономічними. Тому господарську діяльність в первісному і в рабовласницькому суспільстві некоректно називати економікою у власному розумінні цього слова. Не може бути економіки, ґрунтованої на неекономічному примусі.

Формуються два типи господарської організації – східне і античне рабство. Їх загальні риси: 1) зняття праці індивідуального та спільного використання; 2) провідна роль землеробства; 3) ручний технологічний спосіб виробництва; 4) позаекономічний примус як засіб організації та привласнення суспільної праці; 5) натуральне господарство; 6) утворення держави.

Східне рабство (4 тис. до н.е. – 5 ст.н.е.)

Історія держав Стародавнього Сходу відображає початок цивілізації та становлення економіки як специфічної сфери людської діяльності. Відокремлення скотарства від землеробства, виділення ремесла із сільськогосподарського виробництва, розвиток обміну, виникнення торгівлі та грошей сприяли продукуванню надлишкового продукту, майновому розшаруванню населення. Охорона інтересів приватних власників, необхідність обслуговувань потужних іригаційних систем та захисту населення від зовнішньої небезпеки викликали потребу у сильній централізованій владі, суворій дисципліні, регламентації господарського життя.

Стародавній Єгипет. Продуктивні сили: зрошувальна система землеробства. Господарювання: землеробство (південь), тваринництво (північ), торгівля (золото, срібло, мідь, олово, шкури, слонова кістка, деревина, раби), виплавка металу, льняне ткацтво, обробка каменю. Економічні відносини: общинні землі привласнили фараони, жерці, чиновники.

Месопотамія (Вавилон). Продуктивні сили: іригаційні споруди. Господарювання: ремесла (каменярі, теслі, ковалі, пекарі, металурги), торгівля (експорт фініки, інжир, вовна, зерно; імпорт раби, ліс, метал, камінь, предмети

розкоші), землеробство (ячмінь, просо, льон, горох, цибуля, часник, огірки, виноград, фініки, яблука). Економічні відносини: общинники втрачають власність на землю.

Стародавня Індія. Продуктивні сили: знаряддя праці кам'яні й металеві. Господарювання: зрошувальне землеробство (цукрова тростина, пшениця, просо, льон, рис), тваринництво, ремесла (ковальство, ткацтво, гончарство, ювелірна справа), професійні купці й лихварі. Економічні відносини: патріархальне рабство, панівне становище сільської общини, нерозвинений грошовий обіг, гроші у злитках.

Загальні риси східного рабства: 1) державна власність на рабів, 2) використання рабської праці однобоке й непродуктивне.

2.3. Становлення економічної думки Стародавнього Сходу

Особливості економічних поглядів. Писемні джерела, які дають змогу аналізувати економічну думку Стародавнього Сходу, відображають специфіку азійського способу виробництва:

- провідну роль власності держави в національній економіці;
- масштабні господарські функції держави;
- активну участь держави в економічних процесах, регламентації господарського життя;
- існування общинного землеволодіння при обмеженому використанні праці рабів.

Характерними рисами економічної думки Стародавнього Сходу є глибокий символізм, апріорність, невіддільність від універсального міфологічного розуміння світу, схильність до повчань.

В Стародавньому світі економічна думка ще не виділяється від інших форм суспільної думки і визначити її перші прояви неможливо. Частіше всього вона проявляється в зведеннях тогочасних законів, юридичних актах, документах господарської звітності та в творах про управління державою й державним господарством. Багато з них мають нормативний характер і мають значення перш за все як джерела свідчень про господарський побут стародавніх народів.

Самі ранні з джерел, що дійшли до нас, датуються кінцем III-го – початком II тисячоліття до н.е. (приблизно через тисячу років після появи ієрогліфічного письма і за тисячу років до появи буквеного.)

Тоді ж були започатковані конкретні економічні науки – статистика, облік та аналіз господарської діяльності, управління та ін., що було зумовлено характером економічного устрою «азійських» суспільств. Зокрема у Стародавньому Єгипті здійснювався ретельний облік трудових та матеріальних ресурсів: проводилися переписи населення з урахуванням вікових та професійних особливостей, складалися земельні кадастри, обліковувалась худоба та інші мат. ресурси.

Слід зазначити, що відмінності становлення та розвитку окремих держав стародавнього світу спричинили відмінності в економічних поглядах мислителів різних країн.

Водночас економічна думка стародавнього світу має цілісність якісних особливостей:

- виразниками економічної думки стародавнього світу були, як правило, великі мислителі (філософи, теологи), релігійні діячі, правителі рабовласницьких держав, урядові чиновники та ін.;
- економічна думка давнини невіддільна від інших форм суспільного мислення, політико-правової та релігійної ідеології стародавніх народів. Серед відомих першоджерел практично неможливо знайти суто економічні твори. Водночас глибокі економічні ідеї містяться у філософських трактатах про політику, мораль, право, ученнях про державне управління, нормативних документах тощо;
- досягнутий рівень систематизації економічних поглядів та ідей стародавніх мислителів не сприяв їх виокремленню у самостійну галузь знань, історичні пам'ятки давнини є конгломератом різноманітних уявлень про суспільство, економіку, спостережень і відомостей про господарське життя;
- економічній думці стародавнього світу притаманна ідеалізація рабовласницької держави, захист переважно натурального господарювання, ототожнення багатства з натуральною формою продукту,;
- економічна думка давнини має не стільки аналітичний, скільки нормативний характер, пов'язаний з регламентацією господарської діяльності в інтересах правлячих верств;
- економічні ідеї та обґрунтування економічних процесів та явищ у творах стародавніх мислителів базуються на категоріях моралі, етики, релігійних постулатах тощо.

Стародавній Єгипет

Самим давнім пам'ятником соціальної думки, що дійшов до нас вважаються «Повчання гераклеопольського царя своєму синові Мерікара». (приблизно XXII ст. до н.е.) Автор – цар чи його радник, звертає увагу свого спадкоємця на:

- необхідність організації ефективного функціонування апарату управління, який стоїть між фараоном і населенням, для цього він повинен набиратися із здібних людей, синів не тільки знаті, а й простолюдинів;
- возвеличування, нагородження царем своїх вельмож, жерців з метою їх самовідданої праці і покірливості царю.

У «Повчанні Ахтоя, сина Дауфа, своєму синові Піопі» (XXI-XVI ст. до н.е.):

- описується соціальна структура Стародавнього Єгипту;
- прославляється професія писаря (чиновника), як одна з самих високих в державній ієрархії;
- описуються привілеї, незалежність, загальне пошанування посади писаря, яку отримували лише після підготовки в спеціальній школі писання.

«Проречення Іпусера» та «Пророцтво Неферті» розповідають про соціальний переворот, що стався у XXIII-XXI ст. до н.е.

Месопотамія (Дворіччя)

Відомою пам'яткою економічної думки XVIII ст. до н.е. є закони вавілонського царя Хаммурапі. Текст законів складається зі вступу, 282 статей та підсумку. Основна мета законів – всебічне зміцнення економічної влади держави, а також створення умов, за яких «сильний не утискатиме слабого».

Стародавній Китай

Основними напрямками старокитайської суспільної думки були конфуціанство, легізм, даосизм та моїзм, які сформувалися у IV-III ст. до н.е.

Автори пам'яток економічної думки Стародавнього Китаю пропонували багато цінних ідей щодо можливостей кількісного аналізу економічних явищ, організації натурального виробництва, формування принципів державного регулювання.

Провідним напрямом було конфуціанство, - від імені його засновника Конфуція (Кун-цзи) (бл. 551 – 479 рр. до н.е.) – автора збірника «Лунь юй» («Бесіди й міркування»). Конфуцій розглядав державу як велику сім'ю, а правителя – як «батька народу». На його думку необхідно:

- правителю дотримуватися економії у витратах та дбати про людей;
- більш рівномірно розподіляти багатство;
- зменшити податки й залучати народ до громадських робіт, не порушуючи сезонності сільськогосподарського виробництва;

Видатним представником конфуціанства був Мен-цзи (372 – 289 рр. до н.е.) Він висунув концепцію поділу китайського суспільства на керуючих та керованих.

Виразником ідей конфуціанства був також Сюнь-цзи (313-238 рр. до н.е.) Не засуджуючи прагнення людей до збагачення, Сюнь-цзи вважав ознакою чесноти, якщо бідний збагатів, діючи у рамках закону, висловлював ідею про необхідність поділу праці.

Основними принципами економічної політики держави мають бути: економія у витратах, забезпечення достатку народові, необхідність збереження надлишків продукції з метою економії і забезпечення достатку.

Школа легістів виникла в VI – V ст. до н.е. Легісти велику увагу приділяли питанням організації державного управління, яке на їхню думку, мало ґрунтуватися не на традиціях і ритуалах, а на досконалому законодавстві. Визначним представником легістів був Шан Ян (390 – 338 рр. до н.е.) Його економічні погляди викладено у «Книзі правителя області Шан».

- Вважав, що держава досягає процвітання за допомогою двох засобів: землеробства і війни.
- Пропонував здійснити подвірний перепис селян і законодавчо запровадити єдиний податок із кількості зібраного зерна.
- Насильно залучати до землеробства ледарів, гультаїв, волоцюг.
- Ввести контроль за цінами, щоб запобігти скуповуванню зерна та спекуляції ним у неврожайні роки.
- Виступав за збереження сільської общини, суворий облік і контроль за діяльністю селян та ремісників.

Стародавня Індія

В основі староіндійських уявлень про суспільство лежала концепція станової (варнової) ієрархії та кастової визначеності професійних занять.

Зокрема в «Законах Ману» (бл. XI ст. до н.е.) економіка розглядалася як сфера діяльності варни вайшья. Вона об'єднувала тваринництво, землеробство, торгівлю та лихварство. Ремесло було видом обслуговуючої праці і належало нижчій варні шудра. Господарська самостійність розглядалася як одна з головних умов свободи та повноправності людини.

Трактат «Артхашастра» (між IV та III ст. до н.е.) («артха» – означає користь, вигода; «шастра» – наука, мистецтво) – це зведення правил про мистецтво політики та управління державою. Багато місця відводиться адміністративно-управлінським питанням: роботі державного апарату, організації сільського господарства, регулюванню торгівлі і ремесел, ролі держави. Держава повинна:

- здійснювати заселення і обладнання нових областей;
- надавати поселянам землю в особисте користування, при умові своєчасної сплати податків;
- будувати і охороняти іригаційні споруди;
- виділяти засоби на розвиток торгівлі і ремесел;
- фінансувати проведення суспільних робіт;
- керівником фінансового відомства повинен бути «головний збирач доходу»;
- облік витрат і доходів треба суворо документувати в спеціальних книгах;
- регламентувати торгівлю шляхом нагляду за цінами та отримуваним прибутком.

Отже, в давньоіндійській літературі вже наявні відомості про економічний лад держави, а також відображено практичні знання в галузі ведення господарства, подано рекомендації щодо управління ним та проведення економічної політики.

2.4. Господарство первісних племен на території Українських земель. Трипільська культура

Перші люди на території Українських земель з'явилися 1,5 млн. років тому в період палеоліту. Селилися, в основному, в південній частині України, оскільки клімат був холодним. Вони уміли виготовляти з каменя знаряддя праці: гостроконечники, скребла, рубала. Полювали на мамонтів, зубрів, лосів, ловили птахів, займалися рибальством, збиральництвом. На території України палеоліт продовжувався від появи людини до 9 тисячоліття до нашої ери.

Мезоліт (9-6 тисячоліття до н.е., середнє кам'яне століття) – клімат змінився, наступив післяльодовиковий період. Крупні звірі вимерли. Люди полювали на дрібних звірів і птахів. Великого поширення набуло рибальство за допомогою вудки і сіток, ловля раків, збирання молюсків. Почалося приручення тварин. З'явився перший вид транспортних засобів – водний (плоти, човни). Для мезоліту характерний високий рівень виготовлення мікролітів. З'явився макроліт – кам'яні знаряддя для обробки дерева.

Протонеоліт (перехід від мезоліту до неоліту) характеризувався виснаженням мисливських ресурсів, кризою привласнюючого господарства, зародженням відтворюючого господарства. Зароджується землеробство, з'являються перші постійні поселення.

В період *неоліту* (6-4 тисячоліття до н.е.) утворюється відтворююче господарство. Удосконалюється техніка обробки каменя: пиляння, свердління, шліфування. Виникає наземний транспорт; лижі, сани, волокуші. З'явилося прядіння і ткацтво.

Епоха *мідного століття* (середина 4 тисячоліття до н.е. – 2 тисячоліття до н.е.) на території України зафіксувалася у трипільській культурі. Трипільці обмінювали хліб і худобу на коней у кочових племен. У інших племен перейняли способи виробництва кераміки.

За мідним століттям настав *бронзовий період*, що охопив в Україні 2 тисячоліття до нашої ери. У цей період знаряддя праці виготовляються з бронзи, відбувається відособлення племен тваринників, розвивається землеробство, городництво, з'являються ремесла, обмін стає постійним і носить регіональний характер. З початком 1 тисячоліття до н.е. бронзові знаряддя праці поступово витісняються залізними.

Залізне століття (12-8 ст. до н. е.) охарактеризувалося розповсюдженням залізних знарядь праці, що було обумовлене наявністю покладів залізняку, а також більшою продуктивністю залізних знарядь праці в порівнянні з бронзовими. Разом із землеробством і кочовим тваринництвом, високого розвитку досягають ремесло і торгівля.

ТЕМА 3. ОСОБЛИВОСТІ ГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ ПЕРІОДУ ФОРМУВАННЯ СВІТОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ (VIII СТ. ДО Н.Е. – V СТ. Н.Е.)

3.1. Характерні риси економічного розвитку Стародавньої Греції та Стародавнього Риму

3.2. Розвиток економічної думки Античного Світу

3.3. Економічний розвиток східнослов'янських племен

3.1. Характерні риси економічного розвитку Стародавньої Греції та Стародавнього Риму

Античність – особливий період в історії народів Середземномор'я. Починається він приблизно в VIII ст. до н.е. з формуванням грецьких міст-держав (полісів): Спарти, Афін, Фів; з розвитком Карфагена; заснуванням Риму і закінчується в V ст. нашої ери з падінням Західної Римської імперії.

Для античності характерне співіснування різних політичних і економічних моделей і укладів – демократія і деспотія, аристократія (правління кращих) і олігархія (правління багатих), військові і адміністративно-бюрократичні системи правління.

Економіка носить переважно натуральний характер. Переважна маса населення зайнята в землеробстві, проте вже достатньо розвинуті ремесла, будівництво доріг, кораблебудування, споруджуються багатоповерхові будинки, водопровід, каналізація. Розвивається і досягає значного рівня торгівля, особливо морська. Розвиваються товарно-грошові відносини, єдина система мір і вагів.

Соціальна структура суспільства така: на вершині соціальної піраміди – аристократія, патриції – крупні землевласники і рабовласники (від 1,5 до 0,5% і зменшується). Основна маса населення – «демос»- вільні землероби (середній прошарок) (від 50 до 80% населення). Ремісники, заняття яких не було в повазі займають спочатку 3 – 5% потім 10 – 15% населення. Торгівля вважалася заняттям недостойним, але дуже прибутковим, тому доля торгівців зростає від 2 до 8%. Нижній прошарок суспільства – раби (спочатку їх доля = 10%, потім зростає до 25 –30% і більше).

В Античний період вдалось досягнути відносно високих показників виробництва і споживання матеріальних благ. Рівень споживання навіть у рабів був істотно вищим, ніж через тисячу років у селян Середньовіччя.

Античне рабство (1 ст.до н.е. – 1 ст. н.е.) характерне для Стародавньої Греції та Стародавнього Риму.

Стародавня Греція. У VIII-VI ст. до н.е. прогрес у землеробстві привів до відокремлення ремесла від сільського господарства та розвитку торгівлі між окремими районами Греції. Розвиток обміну зумовив появу грошей торгового капіталу, купців.

Бурхливий розвиток ремесла, торгівлі, сільського господарства, змінив економічний базис Греції, її суспільний уклад. У сільському господарстві та ремеслі дедалі більше використовується праця рабів. Суспільство розпалося на два стани:

- вільних громадян;
- невольних громадян.

У VIII-VI ст. до н.е. формувалися грецькі рабовласницькі міста – держави, або поліси. Орна земля, угіддя, природні багатства, які спочатку належали громаді, згодом перейшли до родової аристократії. Серед вільних були багаті, менш заможні та зовсім бідні. Між аристократією та сільським населенням почалася боротьба. У багатьох полісах земельній аристократії вдалось перетворити селян на рабів і примусити працювати на себе.

Найяскравішим прикладом рабовласницької держави була Спарта - наймогутніший у військовому відношенні поліс Стародавньої Греції. В Аттиці високого розвитку досягли ремесло і торгівля. Землеробство відіграло другорядну роль.

Територія Аттики була мало придатна для ведення сільського господарства. Тут здавна розвивалося ремесло і торгівля. Важливим фактором економічного життя Стародавньої Греції була колонізація. Найінтенсивніше вона здійснювалась у VIII-VIст. до н.е. Головна причина – гонитва за новими землями, за здобиччю, хлібом, а також зменшення чисельності населення полісів. Земельний голод у невеликих грецьких державах призвів до утворення

багатьох колоній на островах архіпелагу в Егейському морі, на південному узбережжі Італії, в Сицилії, Північній Африці, на берегах Мармурового та Чорного морів. Колонії стали центрами торгівлі греків з варварами. З колоній надходили ремісничі вироби, з варварських країн – хліб, худоба, раби.

У V – IVст. до н.е. праця рабів стала продуктивною, особливо у ремеслі. Були раби й державні. В Афінах з них складалася поліція (скіфи), їх використовували на будівництві портів, доріг, храмів. У V ст. до н. е. рабовласницьке суспільство в Греції досягло найвищого рівня розвитку, хоча економіка прогресувала дуже нерівномірно. Ремесло і торгівля розвивалися в незначній частині країни, на більшості ж територій переважали сільське господарство, землеробство і тваринництво.

Греки спеціалізувалися на вирощуванні пшениці, ячменю, розведенні садів, виноградників, оливкових гаїв. У сільському господарстві Греції кількість рабів була незначною.

Зовнішня, морська торгівля, на відміну від внутрішньої, набула значного розвитку.

Оскільки розвивалося товарне виробництво, економіка Греції змінювалася.

Нескінченні війни між грецькими містами, боротьба між демосом і аристократією, рабами і рабовласниками паралізували економічне життя країн - сільське господарство, ремесло, торгівлю.

У 338 р. до н.е. Грецію завоювала Македонія, а в IIст. до н.е. Балканський півострів став легкою здобиччю Римської рабовласницької держави.

Античний Рим. Історія Риму - яскрава сторінка розвитку і загибелі рабовласницького господарства у своїй класичній формі. Його еволюція відповідала трьом етапам розвитку Римської держави:

1. VIII-VIст. до н.е.- царський;
2. 509-31pp до н.е.- республіканський;
3. 31р до н.е.-476р н.е.- імператорський.

Перший період - це епоха переходу різних племен Апеннінського півострова від родової общини до рабовласництва. Першими цей процес здійснили етруски (IX-IV ст. до н.е.). В економічному житті Стародавньої Італії вирішальна роль належала землеробству. Розвиток матеріальної культури, інтенсивне руйнування громадського землеволодіння і утвердження приватної власності, загострення протиріч між патриціями, які захопили значну частину громадських земель плебеями зумовили розклад громади. Протягом VI-IIIст. до н.е. у Стародавньому Римі склалося рабовласницьке суспільство. Рабство мало патріархальний характер, було переважно домашнім, борговим, спадковим. Головною виробничою силою залишалося вільне населення. До середини IIIст. до н.е. була захоплена вся територія сучасної Італії. В Iст. до н.е. Рим перетворився на світову державу від Атлантичного океану на Заході до Тигру і Євфрату на Сході.

Період розвитку рабовласницького суспільства припав на II - Iст. до н.е. Воно набуло класичних форм. Економічне піднесення тривало перші два століття н.е. Рабам належала роль основної робочої сили, їхня праця

використовувалася в усіх галузях господарства. Раби поділялися на міських і сільськогосподарських. Перші - слуги, ремісники, вчителі, управителі, медики - використовувалися в домашньому господарстві. Багато рабів працювали в ремісничих майстернях, копальнях, але переважна частина - в сільському господарстві.

Джерелами рабства були війни, піратство, а в неіталійських володіннях Риму - також борги. Міжнародним центром работоргівлі був о. Делос, де щоденно продавали до 10 тис. рабів.

Економіка засновувалася на багатогалузевому сільському господарстві. В Італії провідна роль належала виноградарству, городництву, вирощуванню маслин. Самостійними галузями були тваринництво і птахівництво. Збирали досить високі врожаї пшениці.

Кінець республіки (Іст. до н.е.) - це період руйнівних громадянських війн, занепаду сільського господарства, особливо в Італії. Проте вже в I-III ст. н.е. воно не тільки пододало занепад, а й досягло свого рівня розвитку. Відбулися позитивні зміни в агротехніці.

У добу пізньої Римської імперії господарство занепало і прийшло до кризового стану. Причиною кризи було загострення суперечностей рабовласницького суспільства. Дешева рабська праця не стимулювала технічний прогрес. Контроль за працею рабів у латифундіях був утруднений, що призводило до зниження продуктивності праці.

Витіснення з економічного життя невеликих власників підривало господарські засади держави, її військову могутність. Зазнала краху завойовницька політика Риму, внаслідок чого припинилося регулярне поповнення господарства рабами. Ціни на них зросли, використання стало нерентабельним. Збільшення паразитичних елементів з вільного населення, потребувало додаткових витрат держави, що зумовлювало посилення податкового гніту.

Криза рабовласницького господарства в аграрному виробництві виявилася у зменшенні площі оброблюваних земель, нерентабельності вілл та латифундій, поширення екстенсивних форм ведення господарства, його застої. Обмежувалася абсолютна власність рабовласника над рабами. Заборонялося їх вбивати, передавати сільських рабів без землі. Раби діставали право церковного захисту.

Отже, для господарства Римської імперії в III- V ст. н.е. визначальним стали розклад античної власності, поступова втрата рабством свого виробничого значення, натуралізація і аграризація економіки, послаблення економічних позицій міст, дестабілізація грошової системи, посилення фіскального гніту. Велике землеволодіння зберігалось, однак тенденція його розвитку полягала в зміцненні невеликого індивідуального виробництва, що стало раціональнішою формою ведення господарства. Невелика земельна власність і вільні селяни зберігалися, особливо на периферії, але вони потрапляли в різні форми залежності від великих землевласників і під патронат, перетворювалися на колонів. Значення колонату постійно зростало. Сформувалися рентні відносини. Розширилися господарська самостійність

рабів, які отримували землю, в економічному відношенні ставали залежними колонадного типу.

Пізня Римська імперія переживала глибоку і всебічну кризу рабовласницького суспільства. Боротьба імператорів за престол, сепаратизм провінцій, грабіжницькі та спустошливі війни зумовили політичну нестабільність. Загострювалися соціальні суперечності. Не припинялися народні повстання. Натиск варварів постійно посилювався, і загрожував романському світові. В 476р. н.е. Західна Римська імперія перестала існувати.

У Стародавній Греції переважало міське, промислове - торгове рабство. У Стародавньому Римі при наявності величезних земельних масивів панувало латифундійне рабство. Господарство було замкненим, натуральним, хоча в цей період уже зароджувалися торгово - грошові відносини.

Головною формою економічних відносин між країнами була експортно - імпортна посередницька морська торгівля. Якщо у країнах Стародавнього Сходу і Античній Греції домінувала зовнішня торгівля, то в Римській імперії провідна роль належала внутрішній торгівлі. Існували професійне купецтво, розвинена грошова система, банківська справа, комерційне і боргове лихварство.

Античне господарство втиснуло в свою економічну орбіту й населення сучасної південної України.

Північно чорноморські міста - поліси як колонії спочатку Стародавньої Греції, а потім і Стародавнього Риму підтримували економічні зв'язки з центрами античних держав та іншими провінціями.

Вичерпавши свої можливості, господарство, засноване на жорстокій експлуатації рабів, пережило себе і тому зазнало закономірного краху. В Європі, як і в усьому світі, зароджувалися нові феодальні відносини.

3.2. Розвиток економічної думки Античного Світу

Загалом цю епоху можна розглядати як початок зародження наукових економічних поглядів, що являють собою узагальнення практики, абстракцію і аналіз економічних явищ, формулювання перших наукових категорій. Можна сказати, що історично погляди мислителів античності "утворюють теоретично вихідні пункти сучасної науки". (К.Маркс).

Умовно античну економічну думку можна розділити на два напрямки: «політико-економічний» (Ксенофонт, Платон, Арістотель), - питання «макрорівня» (ідеальна держава, соціальний устрій, справедлива ціна, суспільний розподіл праці, природа і функції грошей, регулювання рабовласництва) і «агрономічний» (Катон, Варрон, Колумелла) – питання «мікрорівня» – організація і функціонування рабовласницьких господарств, ведення землеробства, коливання цін, розподіл праці в помісті, ефективність праці раба та її підвищення.

Ксенофонт (прибл. 430 – 354 рр. до н.е.) вихідець з багатой сім'ї афінських аристократів, автор трактату «Домострой» («Економія» – «ойкос» –дім, «номос» – правило, закон). До нас дійшло 15 його робіт.

В його поглядах дуже багато протиріч.

- Був захисником натурального господарства, основанийого на праці рабів, доводив, що добробут народу залежить тільки від землеробства – «землеробство – мати і годувальниця всіх професій». Зневажав заняття ремеслом.

- Розглядав господарство, як сукупність корисних речей (споживчих вартостей) – «господарство... є все без виключення майно, а майном кожного ми назвали те, що корисно йому в житті, а корисне, як ми знайшли, - це все, чим людина вміє користуватися».

- Висловив цікаву думку, що правильно вести господарство – це значить «збагачувати господарство», тобто отримувати «надлишок», що залишається після вирахування всіх витрат і перш за все по «утриманню рабів». Він пояснював, що існування «надлишку» забезпечує «примноження багатства».

- Ксенофонт першим із давньогрецьких мислителів звернув увагу на розподіл праці. Він рекомендував розподіляти процес виготовлення речей між великою кількістю працівників, підкреслюючи, що тоді кожний продукт буде виготовлений «із визначною досконалістю».

- Вперше підкреслів зв'язок між розподілом праці і розмірами ринку. Вказував, що в невеликих містах одні й ті ж люди роблять «і постіль, і двері, і плуги, і столи», тим не менше вони не мають достатньої кількості замовників, щоб утримувати себе. В той же час у великих містах, де існує великий попит, кожному працівнику достатньо знати одне ремесло, і навіть «не ціле ремесло», щоб забезпечити собі проживання. «Ясна річ, хто проводить час за такою обмеженою роботою, той зможе виконувати її якнайліпше».

- Заслугою Ксенофонта є постановка питання про подвійне використання блага – як споживчої цінності і як мінової. «Цінність є те, від чого можна отримувати користь». «...Для того, хто не вміє користуватися флейтою, якщо він її продасть, вона цінність; а якщо не продасть, а володітиме нею, - не цінність, тому, що вона зовсім некорисна». По суті ідеться про дві властивості товару.

- Ксенофонт перший правильно підійшов до пояснення механізму коливання цін і його впливу на перерозподіл праці. Він писав, що коли виробляється багато міді чи заліза, то ці товари падають в ціні, а власники «від дешеvizни їх виробів... розоряються». При надлишку плодів землеробства воно виявляється некорисним, «багато хто кидає його і звертається до торгівлі, мореплавства, лихварства».

- Ксенофонт за грошима визнає тільки дві функції: засобу обігу і накопичення скарбів. Значення останньої він вбачає у тому, що скарби завжди можна перетворити в будь-які предмети споживання.

- Величину отримуваного прибутку Ксенофонт ставив в залежність від продуктивності праці. Він вчив, що та робота прибутковіша, яка виконується «швидше і легше», бо при цій умові грошовий дохід буде значно «перевищувати» витрати.

Протиріччя в поглядах Ксенофонта: з одного боку він захисник натурального замкнутого господарства, критикує заняття ремеслами, з іншого

боку – прибічник розподілу праці і товарно-грошових відносин і радив збільшувати багатство шляхом «добування грошей».

Платон (427 – 347 рр. до н.е.) народився в афінській аристократичній сім'ї. Як і Ксенофонт він захищав інтереси крупних рабовласників і ненавидів афінську демократію. Написав праці «Держава» та «Закони». У праці «Держава» виклав свою концепцію ідеальної держави.

У своїх творах Платон виклав багато важливих наукових ідей стосовно поділу праці, обміну, грошей та їхніх функцій, при цьому він залишався захисником натурального аграрного господарства, що використовує працю рабів, зневажливо ставився до представників торговельно-лихварського капіталу, нагромаджувачів грошового багатства, що розкладають суспільний лад і душу людей.

Арістотель (384 – 322 рр. до н.е.) був одним із найбільших мислителів в історії науки. Його праці охоплюють такі галузі знань як філософія, логіка, психологія, етика, політика, фізика, економіка, зоологія та ін.) Економічним питанням присвячені такі його праці як «Політика» і «Нікомахова етика».

Арістотель досліджував більш широке коло економічних питань, ніж Ксенофонт і Арістотель, і виявив більшу глибину і оригінальність в своїх дослідженнях. Він значно повніше, ніж його попередники, досліджує і систематизує економічні явища.

- Ідеал Арістотеля – це система господарства, близька до натуральної, за якої виробляють переважно для споживання, а предметом торгівлі являються тільки надлишки. Тільки в такій державі не буде ні крайньої бідності, ні надмірного багатства – масу населення складуть середні прошарки. Саме середні прошарки, за думкою Арістотеля, є опорою держави і захищають його від всіляких потрясінь.

- Арістотель ввів термін «економія», протиставивши йому інший термін – «хрематистика» («хрема» – майно, володіння).

Для Арістотеля економіка – це природня господарська діяльність, спрямована на виробництво необхідних для життя продуктів, споживчих вартостей. «Справжнє багатство складається із таких споживчих вартостей; бо кількість власності такого роду, необхідна для доброго життя, не безмежна». Господарська діяльність включає і обмін, але лише в рамках, потрібних для задоволення особистих потреб. Межі цієї діяльності також природні: це розумне особисте споживання людини.

Хрематистика – це протиприродня діяльність, спрямована на отримання прибутку, на накопичення багатства, особливо у формі грошей, і вона не має меж. Поділ багатства на два названих вида є основою економічних поглядів Арістотеля.

- До хрематистики Арістотель відносить не всю торгівлю, а лише крупну. Дрібна торгівля, яку він ділить на мінову і товарну, прираховується ним до економіки.

- В методології Арістотеля вирішальну роль грає протиставлення неприроднього природньому. Економіка природня, хрематистика неприродна;

використання грошей як міри вартості і засобу обігу природне, використання ж їх, як вартості, що породжує нову вартість, неприродне.

- З міркою природного і неприродного підходить Арістотель до аналізу товару, тут іде річ про дві властивості товару: про його споживчу вартість і мінову вартість.

- Однак Арістотель глибоко проникає в природу обміну. Він бачить в обміні вираження рівності, та не знає причин цього явища. Він прийшов до висновку, що однорідними і рівними товари роблять гроші, в яких вони виражаються. «Гроші в якості міри роблять порівнюваними всі предмети і після цього зрівнюють їх».

- На думку Арістотеля, виникнення грошей – необхідність, зумовлена розвитком торгівлі. Гроші існують для зручності обміну. Природними функціями грошей Арістотель вважав функції засобу обігу і міри вартості.

Стародавній Рим виник у VIII ст. до н.е., як місто, а з кінця III ст. до н.е. до кінця V ст. н.е. був середземноморською державою. У результаті завойовницьких воєн Рим, поширивши своє панування на весь Аппенінський півострів і підкоривши майже всі тодішні держави Західної та Південно-Східної Європи, Північної Африки, Малої Азії та Переднього Сходу, перетворився на велетенську імперію. Могутність Риму базувалася на античному способі виробництва, що ґрунтувався на відносинах рабовласників і рабів. Тому центральне місце серед соціально-економічних проблем Стародавнього Риму займали проблеми рабства й аграрні проблеми, особливо проблеми раціональної організації рабовласницьких господарств. Саме вони насамперед знайшли відображення в законах, аграрних проектах, спеціальних творах, які є важливими джерелами з історії економічної думки.

Трактат «Землеробство», написаний Марком Порцієм Катонем Старшим (234 – 149 рр. до н.е.), узагальнює досвід і містить практичні рекомендації щодо ведення натурального рабовласницького господарства з певною ринковою орієнтацією.

Трактат Марка Теренція Варрона (116 – 27 рр. до н.е.) присвячений зростанню товарності рабовласницьких господарств. Визнаючи вплив ринку на організацію господарства, Варрон визнавав потребу його ринкової орієнтації. Рабів вважає «знаряддями, що говорять». Радить використовувати працю найманих працівників, щоб запобігти смертності рабів і збиткам, в нездорових місцевостях.

Праця Луція Юнія Модарата Колумелли (I ст. н.е.) має таку саму назву «Про сільське господарство». Це своєрідний огляд стану античного сільського господарства в період кризи рабовласництва. Узагальнивши тогочасну сільськогосподарську практику, він запропонував цілу систему заходів для раціональнішої організації рабовласницького господарства.

Таким чином, твори Катона, Варрона, Колумелли є важливими літературними джерелами з аграрних проблем Стародавнього Риму.

3.3. Економічний розвиток східнослов'янських племен

Українські землі з періоду залізного століття заселялися різними за походженням й мовами племенами: 1) автохтонні землеробські племена – прародителі слов'ян, ірано-язичні кочові племена, греки-колоністи; 2) перші жителі причорноморських степів – кіммерійці (9–7 сторіччя до н. е.) за походженням – індоєвропейці, вели кочовий спосіб життя, займалися тваринництвом, металургією, створили великі племінні союзи на чолі з царями, однак потерпіли поразку від скіфів і покинули країну; 3) стародавнє населення півдня Криму (9–4 сторіччя до н.е.) – племінне об'єднання таврів, що боролось проти Херсонеса і Боспорського царства. 4) племінне об'єднання скіфів (7–3 ст. до н.е.) на півдні Східної Європи, продовженням якого було Скіфське царство (3 ст. до н.е.). Скіфське суспільство поділялося на три прошарки (воїнів, жерців і рядових общинників – землевласників і скотарів), очолювані царськими скіфами, влада яких розповсюджувалася на слов'янські племена; 5) сармати, які нашістю знищили Скіфію (2 ст. до н.е.), заснували свою державу в Північному Причорномор'ї – Сарматію (до її складу входили слов'янські племена); 6) впродовж великого переселення народів (4-7 ст. н.е.) автохтонним населенням на території України були слов'яни.

Середнє Подніпров'я стало історичним центром східного слов'янства. Господарство: землеробство (разом з перелоговою використовувалася двопільна і трипільна система), тваринництво, полювання і рибальство, ремесла (залізодобувні й залізо обробні), розвиток обміну й торгівлі. Суспільний устрій: союзи племен (перші територіально-політичні об'єднання 6–8 ст.), як зародки держави. Віче – верховний орган племінного самоврядування слов'ян. Влада спочатку виборна, а пізніше за спадкова княжа.

Місто Київ (засновано у кінці 5 ст.) був важливим політичним і культурним центром полян (5–6 ст.), який на рубежі 8–10 ст. перетворився на значний політичний міжплемінний центр, що поступово об'єднав величезні території між Балтійським і Чорним морями.

«Русь», або «Київська Русь» – нова держава з центром в Києві (9 ст.). Соціальний устрій: середньовікова імперія, конфедерація. Економічні відносини: власниками землі були князі, бояри, церква. Умовне землеволодіння і васально-сеньйоральні відносини – у межах великий князь - князі-намісники (9– середина 12 ст.), пануюча форма власності – вотчина (формально визнана на з'їзді князів в Любечі, 1097 р.). Господарювання: сільське господарство, високорозвинені ремесла, торгівля, формування грошової системи.

Занепад Київської Русі (кінець 11 ст.) був економічним і політичним. Причини: зростання крупного землеволодіння, особливо його вотчинної форми, що посилювало феодальну роздробленість та Нашестя монголо-татарів (12–13 ст.). Наслідки: 1) зміна форми державного устрою (самостійні князі-намісники); 2) перетворення Київської Русі на федерацію феодальних земель – князівств (середина 12 ст.); 3) Волинське і Галицьке князівства об'єдналися в єдину Галицько-Волинську державу і в умовах розпаду Київської Русі стали наступниками державності; 4) князівства Південно-Східної Русі потрапили в залежність від монгольської держави на довгий час; 5) українські землі з

середини 14 ст. потрапили під владу польських, литовських і угорських загарбників.

ТЕМА 4. ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА СУСПІЛЬСТВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (V-XV СТ.)

4.1. Характерні риси європейського господарства періоду середньовіччя

4.2. Економічні погляди середньовіччя у Західній Європі

4.3. Економічні погляди середньовічного Сходу

4.4. Економічний розвиток Українських земель (V-XV ст.)

4.5. Економічна думка України періоду середньовіччя

4.1. Характерні риси європейського господарства періоду середньовіччя

Середньовіччя — це відносно тривалий період у розвитку суспільства, який характеризується особливими формами соціального, політичного та культурного життя. Хронологічні межі епохи середньовіччя охоплюють період з V до середини XVII ст., який у європейських народів був пов'язаний із зародженням, пануванням та розкладом феодалізму.

Сучасна історична наука трактує феодалізм як соціально-економічну систему, яка існувала у Західній та Центральній Європі у період середньовіччя, хоча її окремі риси були притаманні й іншим регіонам світу в різні епохи.

Феодальний спосіб виробництва охоплював у Західній Європі досить тривалий період часу: від падіння Західної Римської імперії (кінець V ст.) до буржуазних революцій XVI–XVIII ст. Розрізняють три етапи розвитку феодальних відносин в епоху Середньовіччя.

Перший період – раннє Середньовіччя (V–X ст.) – період генезису феодалізму, коли сформувалися основні його риси.

Другий період – класичне Середньовіччя – зрілість феодальних відносин (XI–XV ст.). Протягом цього періоду відбувається внутрішня колонізація, розвиток міст, ремесла, товарного виробництва та різних форм торгівлі, у тому числі зовнішньої.

Третій період — пізнє Середньовіччя (XVI – перша половина XVIII ст.), коли з'явилися перші зародки ринкового господарства й початкові ознаки індустріальної цивілізації.

В історіографії господарство Середньовіччя характеризується такими загальними ознаками:

- панування приватної власності, основою якої була земля у формі феода, що дало назву системі господарства;
- монополія феодалів на землю, яка виявлялася у принципі «Немає землі без сеньйора»;
- умовний характер, ієрархічна структура земельної власності, що ґрунтувалася на васальних зв'язках;

- протиріччя між великою власністю на землю і дрібним селянським виробництвом;
- особиста, поземельна, судово – адміністративна і військово політична залежність селянина від землевласника;
- рента форма експлуатації феодално залежного селянства;
- переважання натурального господарства та другорядна роль обміну;
- сеньйорія, ремісничий цех, торгова гільдія як головні господарські форми.

Аграризація економіки зумовила назву Середньовіччя в науковій літературі «Аграрна цивілізація».

Виникнення і розвиток господарства у європейських країнах мали універсальні ознаки. Разом з тим в кожній країні були свої особливості, хронологічні межі. Так, в Італії, Франції, Іспанії, Візантії цей період отримав назву романського, сформувався на основі спадщини Римської імперії та соціально – господарській системи германських племен. В Англії, Німеччині, скандинавських і слов'янських країнах перехід до феодалних відносин відбувався на основі розкладу родоплемінних і общинних відносин.

Отже, в V-Xст. у країнах Європи формувалося феодалне господарство на основі приватної власності феодала на землю та залежності селян від феодала.

Зрілі феодалні відносини (XI-XVст.) практично в усіх країнах Європи мали класичну форму і майже не відрізнялися. На першому етапі їхнього розвитку (XI-XIII) панували феодална земельна власність, що склалася у трьох видах:

- Королівська
- Світська
- Духовна

Ієрархічна структура землеволодіння обмежувала права окремого феодала на землю. Існувала власність:

- Верховна
- Сеньйоральна
- Підпорядкована васальна

Лише з часом ленні володіння стали відчужуватися. Система майорату давала можливість успадковувати землю старшому синові повністю або дві третини її.

Основними господарськими одиницями стали сеньйорії. Вони були різними за розмірами (від великих на кілька тисяч наділів до найдрібніших на 5-10 наділів).

Сеньйорально-селянські відносини засновувалися на надільній системі, що давала змогу селянинові мати самостійне господарство, а сеньйорові забезпечувала економічну реалізацію права власності на землю – земельну ренту.

Як своєрідна форма землекористування зберігалася громада. Була поширена система відкритих полів, коли після збирання врожаю селяни перетворювали землі на пасовиська. У спільному користуванні були неподільні угіддя: ліси, луки, річки, озера.

Завершилося феодальне підпорядкування селянства. Хоч існували певні відмінності в становленні його різних категорій, градація правового статусу зменшилася. Загальною ознакою селян була особиста, земельна, судово – адміністративна, військово – політична залежність від власника землі. Права феодалів значно розширилися. Було досягнуто всебічної регламентації життєдіяльності селян. Значного поширення набув баналітет – монопольне право феодалів на господарські об'єкти для переробки сільськогосподарської продукції. Селяни платили десятину на користь церкви і державні податки.

У Європейських країнах у XI - XIIIст. з розвитком товарно грошових відносин доменально – панщинна система стала обмеженою, переважала натуральна та натурально – грошова рента. Поземельний чинне становив 25-30% селянського врожаю. Переважну частину доходів забезпечували сеньйоріальні стягнення. Зміцнилася самостійність селянських господарств, розширилися їхні права. Всі селяни брали участь у майнових і земельних угодах, мали право успадковувати та продавати майно, примуси їх були фіксовані. Лише в Англії, на відміну від інших європейських країн, сеньйоральна структура характеризувалася повільним розпадом доменально – панщинного господарства.

У XI-XIIIст. в усіх регіонах Європи господарська структура сеньйорій мала спільні ознаки. Зросли доменальні володіння за рахунок лісів, луків пасовищ, зменшилася панська оранка. Розширилися і зміцніли сеньйоральні права. Селяни – власники наділів платили натуральну і грошову ренти. Роль сеньйорії у загальній системі феодальної експлуатації була більшою порівняно з державною юрисдикцією.

Протягом XI - XIIIст. в Європі зберігалось нечисленне вільне селянство, яке не належало ні до королівських, ні до приватних сеньйорій. Ці дрібні землевласники: вільні люди короля у Франції, фригольдери в Англії, «вільні селяни» у Візантії, «імператорські» вільні у Німеччині самостійно розпоряджались землею, переселялися з місця на місце, судилися тощо. Проте всі вони були феодально залежними через представників королівської влади. За користування землею, відчуження її селяни платили податки та виконували державні примуси значно менші, ніж селяни сеньйорій.

У XIV-XVст. у різних регіонах відбувся повний аграрний переворот, що зміни господарську структуру феодальних сеньйорій.

Зміни були зумовлені сукупністю соціально – економічних причин.

З розвитком міст і товарного виробництва господарський розвиток сеньйорій підпорядковувався ринковим відносинам. Потребували грошей хрестові походи. Різко збільшилися масові народні рухи проти посилення феодального гноблення, за фіксацію примусів, збереження громадських земель.

Отже, у Західній Європі у період зрілого феодального господарства залишилося економічне значення доменального сеньйорального господарства і зростає роль селянського у країнах на схід від Ельби прогресивні форми перебудови сеньйоріально – селянських відносин почали витіснятися кріпосницькими тенденціями.

Оскільки феодальне господарство у своєму розвитку пройшло три стадії – ранню, розвинену і пізню, то й відповідно відбувалося поетапне піднесення ремесла. На ранній стадії панувало натуральне господарство. Виробники в основному задовольняли власні потреби та потреби свого феодала.

З XIст. в економічному житті Західної Європи почався період урбанізації – відродження античних міст (Рим, Париж, Ліон, Лондон...) і утворення нових міст (Гамбург, Магдебург).

Успіхи сільського господарства зробили можливим існування частини населення, яке могло не займатися сільськогосподарським виробництвом. Ремісники переводилися на оброк. Вони покидали помістя і селилися на перехресті доріг у торгових містечках біля стін замків і монастирів. Поступово ці поселення перетворилися на міста.

Отже, відокремлення ремесла від сільського господарства, розвиток товарних відносин стимулювали виникнення міст як центрів ремесла і торгівлі. З кінця XIст. зростанню і процвітанню їх сприяли хрестові походи, які активізували розвиток західноєвропейської торгівлі.

Інтенсивний розвиток ремесла в XII- XIIIст. сформував цеховий лад у містах. Цехи склалися з майстерень певного профілю, які розташовувалися по всьому місту. Кожний цех мав свій статут.

У XIV-XVст. в Європі виникла нова, вища форма виробництва – мануфактура. Хоча все виконувалося вручну, але у процесі виробництва було застосовано поділ праці. Головною фігурою виробництва стає найманий робітник. Перші текстильні мануфактури відомі у містах Північної Італії та Нідерландів.

Ремесло у Західній Європі розвивалося поступово. Спочатку воно зародилося у феодальному сільському господарстві. Лише у VIII - XIст. воно стає самостійною галуззю сільського виробництва. Найбільший розвиток міського ремесла припадає на XII - XIIIст., у Німеччині – XIV-XVст. Головною організаційною формою ремесла був цех.

Торгівля. Кредит. Фінанси

Розвиток ремесла міст сприяв зростанню торгівлі. Особливо жваво вона проводилася у міських республіках Північної Італії – Флоренції, Венеції, Генуї, де зростав торговий і позиковий капіталістичні мануфактури, розвивалася банківська справа. У Венеції зародилася сучасна бухгалтерія. У Західній Європі розвивалися внутрішня сухопутна і зовнішня морська торгівля. Вже в XI - XIIIст. визначилися її центри - Венеції, Генуя, Піза.

Провідна роль у північній торгівлі належала Гамбургу, Любеку, Лондону. Згодом утворився союз приморських міст під назвою Ганза.

Товари ганзейської і лівантійської торгівлі зустрічалися на ярмарках Західної Європи, особливо у Французькій провінції Шарпань. Розвинулася і сухопутна торгівля.

У Західній Європі в середні віки в грошовому обігу була велика кількість найрізноманітніших монет. Із золотих найпоширенішими були північно італійські дукати, їх почали випускати в 1284р. венеціанці. Маса монети становила 3,5г. золота. Були різні срібні гроші, маленькі роздрібні монети.

Разом з появою банківської системи виник кредит. Оскільки банкіри були монополістами, вони встановили надмірні проценти на позиковий капітал. У середні віки він ніколи не був менший як 15-25%. Часто банківські асоціації розорялися, через те що їхніми кредиторами були королі, царі чи імператори. Найуспішніше розвинулася кредитно – лихварська система у Франції. У Німеччині при кредитно – лихварських операціях широко застосовувалися безготівкові рахунки. Небувалого розвитку набула банківська справа і в Нідерландах.

Інтенсивний розвиток сільського господарства, промисловості, в тому числі мануфактур, торгівлі, грошового обігу, банківської справи, кредиту, свідчить, що в ряді країн Західної Європи з'явилися наростки нового, прогресивного виробництва.

4.2. Економічні погляди середньовіччя у Західній Європі

На розвиток європейської і арабської економічної думки в Середні віки впливали два основних фактори:

1. Релігія (католицизм та мусульманство). Коран та Новий Завіт.
2. Феодальний уклад госп. діяльності, що ґрунтувався на особистій залежності селян від землевласників і переважно натуральному веденні господарства.

Економічна думка розвивалась повільно, під впливом релігійної ідеології і церковних традицій. Лише в пізньому Середньовіччі, коли почався Ренесанс (Відродження), разом із загальним піднесенням культури, науки й освіти економічна думка вийшла на новий якісний рівень свого розвитку.

Зокрема, у феодальній Європі економічні ідеї розвивались монахами та богословами і мали нормативний характер – «як повинен вчиняти істинний християнин», як привести госп. практику у відповідність з божим замислом. Однак незважаючи на це економічна думка розвивалась, в ній стали з'являтися елементи аналізу.

Найбільший вплив на економічну думку розвинутого феодалізму Європи мала канонічна доктрина, яка трактувала усі госп. процеси з точки зору християнства і античної економічної думки, насамперед поглядів Арістотеля, які були вихолощені і приведені у відповідність із церковними догмами.

Порівняно з античністю, суспільна думка зробила великий крок вперед у проголошенні ідеї рівності людей перед Богом і розумінні того, що тільки праця є джерелом багатства.

Економічні погляди Середньовіччя охоплювали широке коло проблем, починаючи з обґрунтування законності феодального володіння землею, вічності поділу людей на «благородних» і «низьких» і закінчуючи посиленням уваги до проблем товарного виробництва та грошових відносин.

Найвідомішим представником канонічної доктрини став домініканський монах і богослов з Італії Тома Аквінат(1225-1274), або Фома Аквінський. Головна праця – трактат «Сума теології». Майже всі економічні явища він розглядав як поєднання суперечностей.

Як і Арістотель, вважав, що природним є обмін товарами (торгівля) для власного споживання, а не з метою наживи, яка не має природної межі. Фома вперше трактує прибуток як винагороду за ризик підприємця, що має місце в сучасній екон. науці, а також як плату за працю купця, якщо прибуток отримується з метою утримання сім'ї, допомоги чи пожертвувань на оборону країни.

Фома доводив справедливість привласнення феодалами земельної ренти, як частини продукту, створеного природою на їх землях, і як плати землевласнику за управління своїм помістям.

Каноністи.

В 12-14 ст. церковні вчені розробляли кодекс законів, відомий як канонічне право (канонічна доктрина). Цих авторів прийнято називати каноністами. Вони виходили із вказівок засновників церкви і Арістотеля, а пізні каноністи враховували думку Фоми Аквінського.

Вони також засуджували прагнення до наживи, обмани в торгівлі, лихварство і відступ від принципу справедливої ціни.

Другим напрямком економічної думки періоду середньовіччя були економічні погляди, які знайшли відображення в ересах і вимогах учасників селянських повстань. Єретики стверджували, що багатство церкви придбане всупереч християнським канонам, і активно захищали ідею рівності всіх людей. Характерним прикладом селянсько-плебейської ересі були, наприклад, програми селянського повстання під керівництвом У. Тайлера в Англії (1381 р.). Майл-Ендська програма передбачала ліквідацію кріпосництва та всіх пов'язаних з ним повинностей, а Смітфілдська вимагала ще більшого — поділу між селянами церковних земель і общинних угідь, захоплених феодалами.

Упродовж XV—XVII ст., у період кризи феодалізму та генезису капіталістичних відносин у Західній Європі, з'явилися утопічні проекти майбутнього комуністичного суспільства, на які вплинули проекти державного устрою Платона, суспільні концепції раннього християнства, вчення середньовічних єретиків. Одним з найвідоміших представників утопічного соціалізму цього періоду був Т. Мюнцер, який різко критикував феодальний устрій та проголошував панівний клас винуватцем усіх бід у суспільстві. Його соціальним ідеалом було безкласове суспільство, яке базувалося б на принципах повної рівності, справедливості, відсутності експлуатації. Він передбачав тисячолітнє царство Христа.

Початок літературі утопічного соціалізму було покладено книгою «Утопія», яку видав 1516 р. Т. Мор. Він підкреслював, що «всюди, де є приватна власність, де все вимірюється грошима, там навряд чи коли-небудь буде можливо, щоб держава управлялася справедливо й щасливо». Поглядам Мора була притаманна певна обмеженість, бо він не виокремлював проблему розвитку продуктивних сил, основою майбутнього суспільства вважав ремісницьке та сільськогосподарське виробництво, не виключав існування рабства.

Основні ідеї утопічного соціалізму підтримав італійський філософ Т. Кампанелла. У книзі «Місто Сонця», опублікованій у 1623 р., він змалював

устрій майбутнього комуністичного суспільства на прикладі держави соляріїв. Солярії живуть общиною; у них немає приватної власності й класів, а розподіл матеріальних благ безплатний та рівний; вони використовують удосконалені засоби виробництва. Для комунізму Кампанелли характерні елементи примітивізму (спільність жінок, детальна регламентація побутових відносин) та невизначеність шляхів і методів переходу до нього.

4.3. Економічні погляди середньовічного Сходу

Економічна думка Середньовічного Сходу (державний феодалізм) зосереджувалась на питаннях державного управління, оподаткування, поповнення державної казни, розвиток сільськогосподарського виробництва. Величезний вплив на економічну думку Близького Сходу справив іслам – релігія арабів. Арабські вчені виступали послідовниками ідей античних мислителів і багато в чому випереджали догматичну економічну думку Європи.

Великий арабський вчений Ібн Халдун (1332-1406) розробив теорію соціального прогресу, або соціальної фізики. За якою об'єднання людей у суспільство пояснюється необхідністю спільного добування життєвих благ. Результатом цього є зростання продуктивності виробництва і кількості засобів існування.

Ібн Халдун висловив глибоку думку про існування природних законів економічного розвитку, які управляють господарською діяльністю, спрямовують соціальний прогрес.

Ібн Халдун дав характеристику двом властивостям товару: споживчій вартості, що притаманна «предметам споживання» і цінності в обміні, в основі якого лежить рівновелика кількість затраченої праці і сировини, з якої виготовляється товар.

«У всьому, що купується і перетворюється на гроші обов'язково міститься людська праця. Від кількості праці людини, її місця серед інших видів діяльності та потреб людей... залежить вартість цієї праці».

Ціну товару Ібн Халдун визначав як грошовий вираз його вартості, коливання цін пояснював впливом ринкового попиту та пропозиції. Ібн Халдун вважається найвидатнішим економістом середньовіччя.

Ще одним представником східної економ. думки був Ібн Сіна (Авіценна – європ.) (980-1037), великий медик і енциклопедист, який вважав основою існування суспільства ремесла. Він створив модель ідеальної утопічної держави, в якій всі працюють, живуть у злагоді, одержують однакові і рівні блага.

Починаючи з 16 ст. арабський, а потім і весь мусульманський світ вступив у період економічного, політичного і духовного занепаду, що негативно позначилося і на розвитку економічної думки цього регіону.

4.4. Економічний розвиток Українських земель (V-XV ст.)

У 14–15 ст. на українських землях формується магнатське і шляхетське землеволодіння, що призвело до внутрішньої перебудови вотчини, змін соціально-економічного становища і юридичного статусу селянства, аграрних

відносин. Розвивається фільваркова система, починається закріпачення селян (посилення земельної, судово-адміністративної, особистої залежності селян від феодала). В ремеслі зростає чисельність ремісників різних спеціальностей, формуються цехи. Розвивається ринок сільськогосподарської продукції, нові форми господарювання. Зростає чисельність міст, що ставали центрами, промислів, торгівлі, політичного життя. Частина міст належала державі, частина – церквам і магнатам. Деякі міста – Львів, Луцьк, Житомир, Київ – отримували грамоти на Магдебурзьке право, відповідно до якого городяни обирали міське самоврядування й суд.

У 1569 р. об'єднання Великого Литовського і Польського королівств створило нову державу – Річ Посполита, складовою частиною якою була Україна.

Впродовж 16–17 століть в господарстві України утвердилась фільварково-поміщицька система. Державні ділянки («королівщини») об'єднувалися в староства – великі господарські комплекси. Інша частина земель зосередилася у магнатів. Тільки у Російському і Белжському воєводствах двом десяткам магнатів (Потоцьким, Жолкевським та ін.) належала 1/3 сіл і міст (70 80-і рр. 16 ст.). Земельні багатства шляхти і поміщиків збільшувалися за рахунок спадкоємства, браків, подарунків з боку короля, купівлі, захопленя. Розширювалися володіння православної, уніатської і католицької церкви. Церкви і монастирі багатіли за рахунок захоплення селянських земель, відписань, дарувань місцевих воєвод, магнатів і шляхти. У 16–17 ст. найбільшим землевласником в Україні був Києво-Печерський монастир.

Розвитку фільварків і посиленню експлуатації селян послужила волочна поміра, що проводилася на підставі Литовського урядового закону «Статути на волоки» (1557 р.). Згідно цьому закону, общинні землі в Україні ділилися на волоки (поля по 16-21 га), причому кращі землі віддавалися під фільварки, а гірші – селянам.

Панське господарство залишалось натуральним. Але товарно-грошові відносини, які швидко розвивалися, підривали його замкнутість, вимушували пристосовуватися до запитів ринку. Кріпосне фільваркове господарство вело до обезземелення селян і розповсюдження панщини, з якої зростало кріпацтво.

Селяни жили окремими господарствами – димами, які об'єднувалися в дворища (по декілька димів). Дворища входили в сільські громади, де спільно користувалися орними землями і угіддями, відбували панські повинності. Декілька общин складала волость. Для управління селяни вибирали старшин, тіунів, отаманів. Общини користувалися звичаєвим правом і вибирали копні (суспільні) суди. Селяни платили численні податки на користь держави і панів, відбували повинності, відпрацьовували панщину (у 17 ст. панщина складала 5-6 днів замість двох). Селян прикріплювали до землі, забороняли перехід з одного маєтку в інший, вони втратили право виступати в суді і право спадкового користування землею. Розвиток фільварків супроводжувався зменшенням селянських наділів і зростанням числа безземельних і малоземельних селян.

4.5. Економічна думка України періоду середньовіччя

Видатною пам'яткою соціально-економічної та політичної думки Київської Русі є «Руська правда», перша частина якої – «Правда Ярослава» з'явилася в 30-х роках 11 ст., а другу – «Правду Ярославичів» – прийнято на з'їзді Ярославичів у Києві в 1072 році. В 1113р. був написаний «Устав» князя Володимира Мономаха, що являв собою наступний етап у розвитку феодального права та суспільно-економічної думки пануючого класу.

«Руська правда» відобразила реалії Київської Русі 11-12 ст.: 1) господарство базувалося на землеробстві та тваринництві; 2) високий рівень розвитку сільськогосподарської культури порівняно з сусідніми країнами; 3) феодальне землеволодіння.

«Правда Ярослава»:1) проголошувала недоторканність власності (як і особи) феодалів. «Челядин» розглядається як власність хазяїна нарівні з худобою та речами. Підкреслювалося виключне і спадкове право князів та бояр на землю, яке не міг відібрати навіть великий князь; 2) юридично закріпила розшарування суспільства. Основну масу населення та продуктивну силу господарства склали селяни - холопи, смерди, закупи (закупи – розорені селяни, що зверталися за «купою» (позичкою) - хлібом, грошима тощо до князя. Боржник мусив працювати у господарстві кредитора доти, доки не сплачував «купу» з процентами. Виникає позаекономічний примус: кредиторів надавалося право карати закупа, а у разі спроби втекти закуп ставав довічним рабом кредитора).

«Правда Ярославичів»: 1) містить багатий матеріал про організацію господарства князів у формі вотчини. Ряд статей присвячено охороні земельної власності, визначена відповідальність за порушення польових меж та боронних знаків. Є свідоцтвом посилення феодальної залежності: смерди оголошувалися залежними від князя людьми і обслуговували його вотчину разом із холопами-рабами; 2) виявляє ряд ознак досить розвинутого ринкового господарства, зокрема містить положення про охорону та порядок забезпечення майнових інтересів кредитора, умови, за яких вимога про повернення позички має юридичну силу, порядок стягнення боргів тощо. Позички «борги» могли надаватися в грошовій формі під процент («реза»). Особливо поширеними були позички в натуральній формі - продуктами з умовою повернення їх з надбавкою. Позичковий процент був дуже високим; 3) відображає процеси феодалізації: у зв'язку з дедалі більшим захопленням землі князями та боярами і перетворенням вільного смерда на залежного вотчинника виникли і утвердилися відробіткова рента та рента продуктами. Обидві ці форми існували паралельно. За панування відробіткової ренти виробник працював під прямим наглядом власника або його представника. В період, коли переважала рента продуктами, виробник мав можливість розпоряджатися своїм робочим часом; 4) поряд з охороною інтересів панівного класу передбачено жорстокі заходи щодо приборкання експлуатованих, придушення протесту. Наприклад, спеціальна стаття «О татьбе»(про грабіж) передбачала право вбити людину, спійману на крадіжці.

«Устав» (ст.53): 1) дає досить точне уявлення про систему грошових одиниць. Основою цієї системи була гривня, яка виявляла тенденцію стати загальним мірилом вартості і відігравала провідну роль у штрафній шкалі. Аналізуються спроби карбування великими князями власної монети, спроби створення єдиної грошової системи країни; 2) визначає умови перетворення закупів у холопів та навпаки. Регламентує їх відносини з феодалами. Іноді цю частину «Правди» називають «Устав про закупи та холопів».

ТЕМА 5. ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)

5.1. Вплив великих географічних відкриттів на економічний розвиток Європи

5.2. Сутність і особливості первісного нагромадження капіталу у провідних країнах світу

5.3. Теорії раннього та пізнього меркантилізму

5.4. Економічний розвиток Запорізької Січі та економічні погляди Б.Хмельницького

5.1. Вплив великих географічних відкриттів на економічний розвиток Європи

XVI-XVIII ст. в еволюції європейської цивілізації були періодом переходу від феодального до індустріального суспільства. Перехідна епоха полягала у розкладі феодального господарства і генезі основних ознак індустріального суспільства, яке внаслідок промислового перевороту в Англії і Французької буржуазної революції (1789-1794рр) перетворилося на панівний клас.

Для перехідного періоду характерні значні досягнення в галузі науки і техніки.

В Європі почали виготовляти папір, що замінив пергамент. Розвивалося книгодрукування. Було сконструйовано телескоп, мікроскоп, термометр, барометр, гідрометр. З'явилися нові типи кораблів (баржі, каравели). Був виданий географічний атлас.

В економічному розвитку Західної Європи велику роль відігравали географічні відкриття кінця XV- поч. XVIст.

Значним стимулом до географічних відкриттів було золото як матеріалізація багатства. Відчувалася нестача грошей у товарному обігу.

Перші експедиції, що поклали початок великим географічним відкриттям, споряджалися за рахунок держави. Серед таких відкриттів успішною була подорож 1497-1498 р.р. португальця Васко да Гама, який відкрив морський шлях з Європи в Індію через Атлантичний океан. Генуезець Христофор Колумб, підтриманий Іспанією у 1492р., рушив на Захід через Атлантичний океан і відкрив Америку.

Почалася перебудова європейських економічних відносин. Розклад феодального господарства був пов'язаний з такими процесами, як розвиток товарного господарства; спеціалізація ремесла, що наближалася до рівня мануфактурного поділу праці; посилення майнової та соціальної диференціації; формування великих капіталів і розвиток розширеного відтворення.

Гене́за індустріальної цивілізації пов'язана з розвитком мануфактурного виробництва. Оскільки від ролі мануфактури в економічній структурі країн залежав розвиток їх у цілому, господарство XVI - XVIIIст. можна охарактеризувати як мануфактурне.

Мануфактура – це підприємство, засноване на ремісничій техніці, поділі праці, вільнонайманій робочій силі.

Існували два типи мануфактур:

- розсіяна (децентралізована)
- централізована

Розсіяна ґрунтувалася на сільських промислах і дрібному ремеслі – розвивалася в основному в XVI - першій пол. XVIIст.

Централізована мануфактура характеризувалася територіальною єдністю виробництва і утворилася в др. пол. XVIIст.

Зародження мануфактур відбувалося у двох напрямках:

- торговий капітал підпорядковував виробництво;
- виробник ставав і підприємцем, і купцем.

Відбулися значні зміни в сфері обігу і розподілу. Просте товарне виробництво перетворилося в ринкове, розвивався міжнародний поділ праці, формувалися національні, європейські та світові ринки товарів і грошей.

Батьківщиною мануфактурного господарства були Нідерланди. З другої половини XVIIIст. голландська мануфактура почала відставати від англійської.

У промисловості Великобританії мануфактури зайняли панівне місце.

За рівнем промислового розвитку Франція займала друге місце після Великобританії, однак переважало ремісниче виробництво. Мануфактури Франції виготовляли в основному предмети розкоші: шовк, атлас, оксамит, парчу, килими, меблі, скляні та порцелянові вироби, а також військове спорядження. Переважали децентралізовані мануфактури.

Особливістю господарства Німеччини була його відсталість від Голландії, Великобританії, Франції. Переважала цехова система. Централізовані мануфактури поширилися у гірничій, металургійній, металообробній промисловості. У кінці XVIIIст. у Берліні було 10тис. робітників.

У сільському господарстві індустріальні відносини розвивалися повільніше, ніж у промисловості.

Великобританія вивозила 20% врожаю. Вона стала країною класичного фермерського господарства.

У Голландії розвиток сільського господарства мав компромісний характер. У Франції протягом XVI - XVIIIст. зберігалася велике землеволодіння, яке втратило умовний характер. Зміцнилася спадкова цензива.

У німецьких землях на захід від Ельби і в Австрії основною виробничою одиницею залишалося селянське господарство на основі грошової та натуральної ренти. Селяни могли вільно розпоряджатися землею. Орендні відносини визначалися договорами.

У мануфактурний період торговельний капітал переважав над промисловим. Головними сферами вкладення капіталів у Великобританії та Голландії були зовнішня торгівля і морські перевезення. В 1770р на інвестиції в англійську промисловість припадало всього 9% національного доходу, а в 1790-1793рр – відповідно 13 і 7,8%.

Під впливом географічних відкриттів змістилися світові торгові шляхи.

На поч. ХVІст. столицею світової торгівлі став Антверпен. Також торгівля Голландії мала універсальний характер і охоплювала весь світ. З кінця ХVІст наступником Антверпена став Амстердам (Голландія). Голландці зайняли панівне становище у торгівлі з Португалією і Іспанією.

Розвиток торгівлі зумовив зростання ролі банківської справи та кредиту.

Протягом ХVІст. міжнародним фінансовим центром став Амстердам.

У ХVІІІст. у діловому світі почав панувати англійський фінансовий капітал. В 1694р був утворений Англійський банк, білети якого до 1797р обмінювалися на золото.

Розвивалася податкова система. У Великобританії податки становили в 1715р - 17%; в 1800р - 24%; у Франції вони були нижчими: у 1715р - 11%; 1735р - 17%; в 1770р - 10%.

5.2. Сутність і особливості первісного нагромадження капіталу у провідних країнах світу

Передумови для первісного нагромадження капіталу формувалися у період переходу від феодалізму до капіталізму (Європа, 16-17 ст.). Цей перехід характеризується: 1) первісним нагромадженням капіталу (підготовка основних умов для розвитку капіталістичного виробництва); 2) пануванням у промисловості мануфактури; 3) збереженням феодального устрою и феодального способу виробництва (окрім Англії й Нідерландів); 4) у Великобританії з початку 18 ст. швидко розвивалася промисловість, сільське господарство та зовнішня торгівля (у цих сферах панувала англійська буржуазія), формується пролетаріат.

Первісне нагромадження капіталу – історичний процес відокремлення виробника від засобів виробництва; нагромадження ресурсів, перш за все, грошових, у майбутніх капіталістів. В результаті зазначеного процесу засоби виробництва та життєві засоби перетворюються на капітал, а безпосередні працівники стають найманими робітниками.

У класичному вигляді процес первісного нагромадження капіталу відбувався в Англії:

- Ще в ХІІІ-ХІV ст. Англія вивозила сире вовну на переробку за кордон, зокрема до Голландії.

- У ХV ст. в Англії починають будуватися мануфактури для виробництва сукна з власної сировини, попит на яку з кожним роком зростає. У

XVI ст. виготовленням вовняних тканин займалося близько половини робочого населення Англії, а на початок XVII ст. 90 % англійського експорту складала продукція суконного виробництва.

Отже, внаслідок проведення процесу обгороджування насильницьким шляхом, мануфактури в Англії одержали сировину та дешеву робочу силу, що сприяло їх розвитку та забезпечувало їх власникам накопичення капіталів.

Другою стороною первісного нагромадження капіталу було накопичення значних сум грошей у руках окремих людей. Тут для Англії були характерні такі джерела, як:

- використання державних боргів та високих відсотків від них;
- здійснення політики протекціонізму, що давало можливість державі встановлювати високі митні тарифи, які захищали від конкуренції власного виробника.

Позитивно на процес нагромадження капіталу вплинув і політичний фактор - буржуазна революція (1640-1649 рр.), яка привела до політичної влади буржуазію.

Основні методи первісного нагромадження капіталу: 1) позаекономічні (насильницький, грабежі, шахрайство), 2) економічні (державний борг, колоніальні завоювання).

Значний внесок у розвиток мануфактурного виробництва зробили перші буржуазні революції:

- у Нідерландах (1566-1609 рр.);
- в Англії (1640-1649 рр.);
- Франції (1789-1794 рр.);
- США (1775-1783 рр.).

Ці революції створили умови для приходу до політичної влади буржуазії, яка прийняла закони, спрямовані на подальший розвиток мануфактурного виробництва, розширення торгівлі, фінансової справи, на ліквідацію феодальних пережитків, що гальмували економічний розвиток країн.

Головний підсумок буржуазних революцій полягає в остаточній перемозі над феодалізмом і встановленням буржуазно-демократичного устрою.

Отже, визначним моментом господарського розвитку країн Західної Європи була підприємницька перебудова на ринкових засадах, формування індустріального укладу. Проте на кін. XVIII ст. нові відносини перемогли частково. В Іспанії, Португалії, Італії запанувала феодальна реакція, економіка характеризувалася занепадом і відносним застоєм.

5.3. Теорії раннього та пізнього меркантилізму

Первинне значення поняття «меркантилізм» походить від італійського мерканте - торговець. У 18 ст. поняттям «меркантилізм» позначили цілу систему економічних поглядів, які були покладені в основу економічної політики європейських держав в 15 -18 ст.

Меркантилізм можна розглядати також як певну ідеологію, стратегію використання зовнішньої торгівлі для стимулювання національної економіки та історично першу «економічну школу», оскільки її прибічники першими

намагалися теоретично обґрунтувати необхідну національну економічну політику.

Меркантилізм не був науковою школою, оскільки ще не представляв собою системи наукових економічних уявлень, яка передавалася б від вчителів до учнів. Це була сукупність уявлень і думок багатьох сотень різних людей на протязі більше 3 століть, (історії відомо понад 3 тисячі імен його прибічників і послідовників) що поєднувалася з заходами державної господарської політики.

Меркантилізм - це вчення, що прагнуло за допомогою захисних і регламентуючих інструментів забезпечити сприяння господарському й державному розвитку. Обидва ці завдання передбачали встановлення кордонів, уніфікацію, посилення й розширення території держави й державної влади. Вони вимагали також, як тоді думали, створення мануфактур, торговельних товариств, торговельного й військового флотів, так само як і колоніальної експлуатації й загарбницьких воєн.

Не виробництво вважалося первинною діяльністю, що творить цінність і багатство, а скоріше обіг, оборот грошей і товарів.

Центральною економічною догмою меркантилізму як вчення про торгівлю було досягнення активного торговельного балансу, особливо в зовнішній торгівлі, що, забезпечуючи насамперед приплив золота в країну, зміцнює державну владу. Отже, нагромадження багатства було ключовим фактором придбання могутності (точно так само, як і його наслідком). У свою чергу, багатство міцно асоціювалося з металевими грошима. Кращі автори-меркантилісти у своїх кращих роботах прямо не ототожнювали багатство з металевими грошима. Однак багатство й металеві гроші чітко асоціювалися один з одним; накопичення золота й срібла розглядалося як джерело приросту багатства, і відображення цього приросту.

При цьому всупереч широко розповсюдженій, але помилковій точці зору зовсім не передбачалося, що благородний метал уже означає багатство..

Меркантилісти визнавали, що приплив дорогоцінних металів відображає перевищення експорту товарів і послуг над їхнім імпортом, - про те, що активне торговельне сальдо може бути профінансовано відтоком капіталу, не було й думки; здавалося очевидним, що для нації, так само, як для індивіда або фірми, процвітання пов'язане скоріше з доходами (експортом), ніж з видатками (імпортом). Автори задовольнялися розглядом торговельного балансу країни в цілому, не вимагаючи, щоб перевищення експорту над імпортом досягалося в кожній із двосторонніх торговельних операцій.

Однак вигоди від торгівлі й вигоди, пов'язані із приростом державної могутності, що виражаються у ввозі дорогоцінних металів, розглядалися як однобічні: що здобуває одна країна, інша країна повинна втратити, у той час як внутрішній обмін не вважали джерелом безпосередніх вигід, оскільки прибуток однієї сторони знов-таки повинний бути врівноважений втратами іншої.

Специфічна тактика меркантилістів у сфері економічної політики безпосередньо впливала з їхніх теоретичних постулатів.

1. Досягнення перевищення експорту над імпортом вимагало заохочення більшості типів експорту (крім експорту продукції машинобудування, що може

стимулювати розвиток країн - конкурентів у сфері торгівлі або сприяти переозброєнню країн - конкурентів у військовій сфері) і обмеження імпорту (крім імпорту сировини й екзотичних товарів, призначених для реекспорту).

2. Поряд з товарами іноземцям можуть бути продані транспортні послуги торговельних судів і портові послуги.

3. Необхідний потужний військовий флот, а також великий торговельний флот (при цьому торговельні судна можуть якщо буде потреба використовуватися як військові).

4. Щоб мати можливість багато експортувати й не мати потреби в значному імпорті, треба багато виробляти і якнайменше споживати усередині країни.

5. Зростання населення розглядалося в якості бажаного, оскільки в ньому бачили джерело робочої й військової сили, а також основу для зростання сукупного випуску.

6. По загальній думці, заробітна плата повинна була втримуватися на низькому рівні з метою мінімізації витрат виробництва, запобігання надмірного споживання й стимулювання інтенсивної праці.

7. Процентна ставка також повинна бути низкою для забезпечення мінімізації витрат виробництва й витрат зберігання запасів.

8. Земля повинна використовуватися повністю й ефективно; мінеральні ресурси підлягають розробці; зони рибальства повинні бути захищені.

Особливості раннього меркантилізму.

Ранній меркантилізм, виникнувши ще наприкінці XV ст., обіймає собою майже увесь XVI вік.

Економічні міркування ранніх меркантилістів стають зрозумілими, якщо взяти до уваги ту історичну обставину, що у країнах Західної Європи XIV — XV ст. зростання товарообігу наштовхувалося на нестачу грошей — золотих і срібних монет. Ті країни які спромоглися (Іспанія, Португалія) отримати золото і срібло у достатній кількості, зайняли провідні позиції у світовій торгівлі і випередили інші національні господарства. Звідси уявлення, що наявність великого запасу благородних металів ключ до зростання національного багатства і розвитку економіки в цілому.

Ранній меркантилізм (Маркс називав його «монетарним») ґрунтувався на теорії «грошового балансу» (ввезення якомога більшої кількості грошей з-за кордону і заборони вивозу грошей за кордон, максимальне обмеження імпорту іноземних товарів шляхом встановлення митних бар'єрів та іншими засобами).

Представники раннього меркантилізму Гаспар Ск'яруффі (1519— 1584 рр.), Беніто Даванцатті (1529— 1606 рр.) з Італії; Вільям Стаффорд (1554 — 1612 рр.) з Англії вважали золото й срібло основною формою багатства, а зовнішню торгівлю — основним джерелом його накопичення. Заохочувався вивіз готової продукції, а найголовніше завдання — домогтися «позитивного грошового балансу» (обмежити і навіть заборонити вивіз благородних металів при їх максимально можливому ввезенні).

Погляди ранніх меркантилістів втілювалися в конкретну економічну політику, яка жорстко регламентувала грошовий обіг і зовнішню торгівлю. Так,

в Англії усі іноземні купці мади витратити свою грошову виручку від продажу на закупівлю англійських товарів, а в Іспанії вивіз золота й срібла з країни за кордон просто карався смертю. Така практика демонструє чисто адміністративний характер системи накопичення багатства, що і спричинилося у більшості європейських країн до глибокої економічної кризи.

Зрілий меркантилізм.

Епоха Великих географічних відкриттів суттєво змінила економічну ситуацію. Потік заморського золота, що ринув у Європу, призвів до його здешевлення і «революції цін».

Стало зрозумілим, що накопичений у скринях нерухомий грошовий скарб не є абсолютною формою багатства і може зазнати знецінення.

Найвидатнішим представником пізнього меркантилізму взагалі, англійського зокрема, був Томас Мен (1571 — 1641 рр.) — автор двох праць, які увійшли до «золотого фонду» економічної літератури.

Перший твір мав назву «Роздуми про торгівлю Англії з Ост-Індією, що містять відповідь на різні заперечення, які роблять проти неї» (1621 р.). Другий — під назвою «Скарби Англії, або баланс зовнішньої торгівлі як регулятор нашого багатства» (1664 р.) містив систематизований виклад ідей «зрілого меркантилізму»

У своїх творах Т. Мен виступає проти монетарної системи ранніх «меркантилістів». Мен — прибічник актив ного зовнішньоторгівельного балансу Він пише: *«звичайний засіб до збільшення нашого багатства і наших скарбів — це іноземна торгівля, в якій ми маємо дотримуватися правила щорічно продавати іноземцям своїх товарів на більшу суму, аніж ми закупаємо у них».*

На відміну від ранніх меркантилістів, Мен — рішучий противник будь-яких заходів, що стримують експорт: він проти заборони вивозу грошей, вимагає зменшення мита на імпорту товарів, виступає за низькі ціни, які полегшать конкуренцію на зовнішніх ринках, протестує проти «порчі монет» («цінують не назву наших фунтів, шилінгів і пенсів, а внутрішню цінність наших монет»). До грошей Мен підходив вже по-капіталістичному, тобто розумів, що їх треба пускати у «плідний» обіг.

Усе наведене ставить Т. Мена в ряд видатних економічних теоретиків і практиків, які прокладали шлях подальшого розвитку економічної науки.

Споріднені з поглядами Т. Мена висловлювали два його співвітчизники із схожими прізвищами — Джон Локк і Джон Ло. Локк вважав, що «багатство» потрібно розглядати не просто як велику кількість грошей у вигляді золота й срібла, але у порівнянні з товарами інших країн.

Ло у своїй праці «Аналіз грошей і торгівлі» (1705 р.) вже усвідомив зв'язок між кількістю грошей і наявною товарною масою: незначне підвищення ціни призводить до істотного зростання пропозиції. Збільшення кількості грошей в обігу суттєво впливає на зростання виробництва тощо.

Розвинув ці ідеї Річард Кантільон, який у своїх «Нарисах про природу торгівлі» (1755 р.) твердив, що *«Будь-яка держава, в обігу якої знаходиться*

грошей більше, ніж у сусідніх країнах, має над ними перевагу, поки підтримує такий рівень».

Французький меркантилізм (Франція ХУІІ ст.) відіграв важливу роль у державній політиці, хоча буржуазія тут була набагато слабшою за англійську.

Найбільш відомим представником французької теоретичної школи був Антуан Монкретьєн де Ваттевіль (1575 — 1621 рр.).

В 1615 р він видав «Трактат політичної економії, присвячений королю і королеві», в якому вперше було застосовано термін, який на кілька століть дав назву для подальшого розвитку економічної науки. Словосполучення «політична економія» утворено А. Монкретьєном з кількох грецьких слів: «політікос» — державний, громадський, «ойкос» - домашнє господарство і «номос» - закон, що може бути поєднане як «закони державного управління домашнім господарством».

Політичну економію він вважав наукою про багатство, «сукупність правил господарської діяльності» і про «торговий баланс». Він не ототожнював понять «гроші» і «багатство» і дуже негативно ставиться до зайвих розкошів панівної верхівки, що «призводить до фатального розорення країни і водночас — з великим співчуттям до селянства, яке годує населення».

На відміну від Монкретьєна, видатним французьким практиком меркантилізму став відомий державний діяч, міністр фінансів Франції часів Людовика ХІV Жан Батіст Кольбер (1619 — 1683 рр.). За його ім'ям тогочасну політику французького меркантилізму було названо «кольбертизмом». Її суть полягала в активній протидії імпорту іноземних товарів та всіляке заохочення вітчизняного виробництва.

Підводячи підсумки треба вказати на здобутки і прорахунки меркантилізму Серед останніх — пошуки розгадки економічних таємниць виключно у сфері обігу. З часом з'ясується, що основою існування і процвітання будь-якого суспільства є виробнича сфера, а сфера обігу, зокрема грошового обігу — другорядна.

Водночас меркантилісти започаткували теорію міжнародної торгівлі, показали прямий зв'язок зовнішньої торгівлі з внутрішнім розвитком країни, збагатили економічну теорію численими категоріями, якими вона оперує й донині, виявили важливі закономірності в галузі торгівлі, позичкових операцій, грошового обігу тощо.

Загалом, меркантилісти забезпечили перехід від середньовічної інтелектуальної традиції до фізіократичної і класичної теорії, перемістивши економічний дискурс зі сфери етичних передумов і міркувань про питання справедливості в сферу служіння власному інтересу й матеріальному прогресу. Однак вони не зуміли пояснити суспільні закономірності й процедури. Для меркантилістської економічної думки - особливо в континентальній Європі - було характерно уявлення про те, що для організації економіки, встановлення економічної дисципліни й економічного порядку, необхідно, щоб приватне підприємництво обмежувалося й спрямовувалося в першу чергу урядом, а не ціновою системою вільного ринку.

5.4. Економічний розвиток Запорізької Січі та економічні погляди Б.Хмельницького

В середині 16 ст. в Нижньому Подніпров'ї українські козаки заснували Запорізьку Січ, яка стала праосновою нової української держави. На цих землях формувалося козацьке землеволодіння. Селяни були вольними. Основною формою землеволодіння середнього козака був хутір. Багаті козаки, окрім землеробства і скотарства, займалися різним промислом, ремеслом.

Наступ феодалів на права селян зумовив посилення національно-визвольної боротьби українського народу. Обмеження і переслідування торкнулися і українського козацтва. У 1638 році польський сейм затвердив «Ординацію», яка передбачала знищення козацтва як прошарку. Всі козаки, за винятком 6000 реєстрових, перетворювалися на кріпосних.

У 1648 році гетьманом Запорізького війська був обраний Богдан Хмельницький. Перемога у визвольній війні (1648-1654 роки) над польсько-шляхетськими арміями і звільнення значної території України мали великі соціально-економічні наслідки. Були знищені крупні латифундії магнатів, селяни відмовилися від виконання частини повинностей, частина землі польської шляхти перейшла в руки кріпосних, які могли її успадковувати, продавати, дарувати. Селяни і городяни дістали можливість переходити в козацький стан, який отримав привілеї і особливі права (звільнення від податків, право на володіння землею, підкорення особливим юридичним нормам). Перетворилася на особливий стан козацька старшина, яка прагнула закріпити за собою земельні володіння і отримати промислові підприємства.

Звільнена територія України, де влада зосередилася в руках Війська Запорізького, була розділена на полки і сотні, створена судова система і відповідні господарські і фінансові органи. У 1654 році Україна увійшла до складу Російської держави на правах самостійної держави-автономії. Галичина залишилася в Речі Посполитій, Північна Буковина належала Молдавському князівству, Закарпаття – Угорщині.

У другій половині 17 і в 18 сторіччі господарський розвиток українських земель визначався економічними системами Речі Посполитої і Росії. Основним заняттям населення залишалось сільське господарство. Розширилися посівні площі і перелік сільськогосподарських культур, виростало значення зернового господарства, поглибилася спеціалізація окремих районів, отримало розвиток племінне тваринництво, були вдосконалені сільськогосподарські знаряддя праці. Швидко зростання поміщицького землеволодіння супроводжувалося збільшенням кількості безземельних і малоземельних селян. Характерною рисою господарства магнатів Західної і Правобережної України і козацьких старшин було використання найманої робочої сили. Як на Лівобережній, так і на Правобережній Україні промисловість була представлена ремеслами і промислами. На зміну цеховому виробництву прийшла мануфактура, в якій разом з вільнонайманою працею застосовувалася і праця кріпосних. Упроваджувалися технічні нововведення. Разом з тим, темпи розвитку промислового виробництва, процес його концентрації, зростання

вільнонайманої робочої сили в Правобережній Україні були значно нижчі, ніж в Лівобережній Україні.

Розвиток товарно-грошових відносин привів до диференціації населення. Масовий вихід збіднілого населення на заробітки свідчить про початок формування ринку робочої сили. Зароджується національна буржуазія. Посилюються економічні зв'язки між населеними пунктами, регіонами, розвивається внутрішня торгівля, зростає кількість ярмарків. Особливу групу торговців склали чумаки. З'явилися спекулянти і перекупники.

Не зважаючи на кордони, не припинялася торгівля між Лівобережною Україною, Слобожанщиною, Північним Причорномор'ям, Західною і Правобережною Україною.

Богдан Хмельницький (1595-1657 рр.). Гетьман, видатний державний діяч, фундатор і будівничий Української Козацької Держави. *За часів Б.Хмельницького:* 1) створено нову провідну верству – козацьку старшину (згодом, у XVIIIст. вона перетворилася на українську шляхту, а у XIXст. – на українське дворянство); 2) припинене негайне відмежування козаків від селян; 3) звільнено від кріпосної залежності селян, які створили нову соціальну верству – посполиті військові сили. Після війни від влади феодалів звільнилося міщанство; 4) міста отримали право на самоуправління зросла їх роль як центрів ремесла і торгівлі; 5) реалізовано заходи щодо розвитку промислової мануфактури, охорони міських ремесел, їх цехової організації; 6) видавалися укази й універсали про охорону купецьких прав, що сприяло розвитку внутрішньої торгівлі; 7) зміцнювалися зв'язки з іншими країнами (іноземні купці звільнювалися від сплати ввізних і вивізних мит, одержували інші пільги, укладались довгострокові торговельні угоди); 8) державна влада активно втручалася у господарське життя.

ТЕМА 6. РОЗВИТОК РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)

*6.1. Ринкове господарство в період становлення національних держав
Промисловий переворот і його соціально-економічні наслідки*

*6.2. Загальна характеристика класичної політичної економії та її
розвиток на ранньому етапі*

6.3. Економічна система А. Сміта

*6.4. Розвиток та переосмислення ідей А. Сміта його послідовниками (I
половина XIX ст.)*

*6.1. Ринкове господарство в період становлення національних держав.
Промисловий переворот і його соціально-економічні наслідки*

Наприкінці XVIII - у першій половині XIX ст. в країнах Західної Європи та США сільське господарство ще було провідною галуззю економіки, тут було зайнято майже 90 % населення.

Під впливом розвитку мануфактурного виробництва, росту міст, торгівлі, відкриття великої кількості нових земель, зростання потреб у сировині та продуктах харчування в сільському господарстві відбуваються суттєві зрушення.

1. В Англії внаслідок політики обгороджування в другій половині XVIII ст. селянство як клас майже зникає і його замінюють підприємці-фермери та вільнонаймані сільськогосподарські робітники.

2. У Франції внаслідок ліквідації феодальних пережитків після Великої французької буржуазної революції 1789-1794 рр. земля поміщиків була поділена між селянами і перейшла в їх приватну власність.

Наприкінці XVIII ст. Англія своєю економічною політикою все більше намагалася перетворити північноамериканські колонії на важливий аграрно-сировинний придаток, у той час як економіка американських колоній стала вже могутнім конкурентом для самої Англії. Ці протиріччя привели до війни за незалежність північноамериканських колоній (1775-1783 рр.) та відокремлення їх від Англії.

Розвиток капіталізму в сільському господарстві наприкінці XVIII ст. в країнах Західної Європи та США відзначався:

- своєю строкатістю, але послідовно простежувалася тенденція двох шляхів розвитку капіталізму в сільському господарстві: пруського та американського;
- ефективністю та економічною зацікавленістю виробника, який працював на себе на своїй землі й прагнув краще працювати, щоб одержати більший прибуток;
- кардинальними змінами в промисловості.

З середини XVII ст. мануфактура стає панівною формою виробництва:

- охопила більшу кількість випуску різних видів товарів та поглиблюючи міжнародний поділ праці;
- галузевий склад мануфактур у значній мірі визначався природно-географічними умовами та історичним розвитком тієї чи іншої країни;
- в Англії в основному переважали суконні, металургійні, металообробні та суднобудівельні мануфактури;
- у Німеччині - гірничі, металообробні та будівельні;
- у Голландії - текстильні та суднобудівельні.

Передумови мануфактурного виробництва у Європі: неспроможність цехової організації виробництва задовольнити зростаючі потреби суспільства; високий рівень собівартості й цін; підриг монопольного положення цехів (непідкорення окремими майстрами цеховому уставу, розширення власного виробництва, збільшення кількості робітників, збільшення тривалості робочого дня).

Мануфактура (*manus* рука, *factura* виготовлення) підприємство, засноване на найманій праці й широкому поділі праці.

Види мануфактури: 1) *гетерогенна* (різномірною) – продукт створюється шляхом механічного поєднання його деталей або елементів (виробництво

годинників); 2) *органічна* – продукт є результатом послідовної низки операцій (виготовлення голок).

Типи мануфактур: 1) *розсіяні* мануфактури – дрібні ремісники працюють на єдиного скупника. Збирання готової продукції відбувається на підприємстві скупника; 2) *централізовані* мануфактури – виробничий процес відбувався, переважно, в централізованій майстерні, де всі робітники пов'язані єдиним технологічним процесом. Мануфактура стає панівною формою суспільної праці (середина 16 ст. – остання третина 18 ст.) в країнах Західної Європи.

Наслідки мануфактурного виробництва: різке підвищення продуктивності праці; зниження сукупних витрат на одиницю продукції; наближення до машинного виробництва; поява особистої свободи найманого робітника.

Промисловий переворот був справжньою революцією у виробництві, він сприяв процесу індустріалізації країн Західного світу, мав важливі соціально-економічні наслідки.

Промисловий переворот (сер. 18 ст.–сер. 19 ст.) – це система економічних і соціально-політичних змін, в якій відобразився перехід від заснованої на ручній праці мануфактури до крупної машинної індустрії.

Історичні передумови розвитку крупної машинної індустрії сформовані мануфактурною формою виробництва. Динамізм техніки, технології зумовив зміни в організації праці, соціально-економічній структурі суспільства (підвищення частки міського населення, панування буржуазії).

Хронологія промислового перевороту:

- 1) Великобританія (60-ті рр. 18 ст.);
- 2) Франція (1815-1830, 1850-1860);
- 3) США (перша половина 19 ст.);
- 4) Японія, Німеччина (з середини 19 ст.)

Першою країною, де відбувся промисловий переворот, була Англія. Тут склалися сприятливі передумови для його здійснення:

- у XVIII ст. Англія створює величезну колоніальну імперію, яка стає могутнім джерелом одержання великих коштів для розвитку промисловості та ринком збуту промислових товарів;
- створення європейськими державами масових армій та великих флотів сприяло виробництву англійською промисловістю стандартизованих виробів, сукна, взуття, зброї;
- великий попит був також на бавовняні тканини, які мали низькі ціни внаслідок дешевої сировини, що завозилася з колоній.

У 20-х роках XIX ст. промисловий переворот в Англії завершився:

1. Замість мануфактури провідним підприємством стала фабрика, яка використовувала для виробництва різних товарів систему машин та паровий двигун, застосування якого стало масовим.

2. Промисловий переворот сприяв випереджаючому розвитку металургійної, вугільної, машинобудівної промисловості, викликав розорення ремісників, які не витримували конкуренції з великим фабричним виробництвом.

3. Швидко зростали промислові центри та міське населення, більше половини населення країни працювало в промисловості.

Незважаючи на суттєві зрушення в промисловості, Франція внаслідок промислового перевороту не стала індустріальною, а перетворилася в аграрно-індустріальну країну.

Головними причинами цього є:

- був вузький внутрішній ринок з низькою купівельною спроможністю основної частки населення - малоземельного селянства;
- значна перевага грошового лихварського капіталу над промисловим;
- наявність великого прошарку рантьє, які жили на прибутки не від промисловості, а від цінних паперів;
- недостатній розвиток власної машинобудівної бази;
- нестача сировини, зокрема бавовни, а також залізної руди, вугілля.

6.2. Загальна характеристика класичної політичної економії та її розвиток на ранньому етапі

Класична політична економія як перша наукова школа в історії економічної думки прийшла на зміну меркантилізму в період стрімкого проникнення мануфактурного капіталу у сферу виробництва найбільш розвинутих європейських країн.

Подальшому розвитку капіталізму та переміщенню інтересів підприємців зі сфери обігу в сферу виробництва сприяли:

- завершення епохи первісного нагромадження капіталу;
- буржуазні революції та прихід буржуазії до влади;
- бурхливий розвиток підприємництва та ринкова лібералізація економічної політики.

Становлення ринкової економіки та поступова реалізація закладеного в ній потенціалу саморегулювання викликали необхідність переоцінки учення меркантилістів щодо шляхів примноження національного багатства та досягнення узгодженої взаємодії економічних суб'єктів, активізувавши розробку наукової теорії ринкового господарювання.

Теоретико-методологічні підходи до дослідження економічних процесів та явищ і категоріальний апарат, започатковані в цей період, заклали підвалини світової економічної науки. Саме тому школа, яка стала фундатором нової традиції економічної думки, отримала назву «класичної».

Класична політична економія (термін «політична економія» запровадив у 1615 р. французький економіст Антуан Монкретьєн) виникла в період зародження й утвердження капіталістичного способу виробництва.

За загальноприйнятою оцінкою, класична політична економія була започаткована у кінці XVII — на початку XVIII ст. В. Петті в Англії та П. Буагільбером у Франції. Водночас хронологічні межі завершення класичного напрямку економічної думки визначаються дослідниками по-різному.

Термін «класична» запровадив К. Маркс, який поділяв економістів на «класиків» (займались аналізом внутрішньої суті капіталізму) і «вульгарних» (виправдовували капіталістичний устрій).

К. Маркс, вивчаючи історію економічної думки, зазначав: «Під класичною політичною економією я розумію всю політичну економію починаючи з В. Петті, яка вивчає внутрішні залежності буржуазних відносин виробництва». Таке трактування класичної школи досить обмежене і не розкриває всієї її суті.

Класична школа економічної науки базується на таких основних теоретичних засадах:

1) ідея природного порядку, згідно з якою людське суспільство й окрема особа підпорядковується законам Природи.

2) концепція «економічної людини», в основі якої - єдине прагнення — особиста вигода, егоїзм, тоді як від інших мотивів поведінки (таких як культура, звичаї релігія) класики дещо абстрагуються;

3) ідеологія економічного лібералізму (від фр. *laissez faire* (лесе фер) та (англ. *laissez faire*) - дозволяйте робити все), відповідно до якої держава не повинна втручатись у економічну діяльність людей, а також відсутність будь-яких заборон та обмежень на торгівлю, переливи капіталу, цінову регламентацію виробництва, закони про мінімальну заробітну плату тощо.

4) розгляді внутрішніх сутнісних причинно-наслідкових взаємозв'язків економічних явищ і формулюванні абстрактних економічних законів, у поєднанні з практичною спрямованістю вчення, його реалізацією у сфері економічної політики держави (передусім Великобританії);

5) радикальній зміні методології дослідження економічної науки — від поверхневості та описовості меркантилізму до методів наукової абстракції, аналізу та синтезу, індукції та дедукції.

6) узагальненні розрізнених економічних знань в єдину систему, розробці нового категоріального апарату, який ліг в основу сучасної економічної науки, дослідженні таких економічних категорій, як вартість, ціна, прибуток, рента, капітал і т. п.

7) аналіз сфери безпосереднього виробництва як єдиного джерела багатства, прибутку і капіталу і праці — як найважливішого фактору виробництва.

Еволюція ідей класичної школи умовно поділяється на кілька етапів:

1) зародження ідей, пов'язане з іменами В. Петті (Англія) та П. Буагільбера, а також представниками фізіократичної школи Франції (кінець XVII — середина XVIII ст.);

2) розквіт класичної школи — економічна система А. Сміта, яку він виклав у праці «Про природу та причини багатства народів» (1776) (друга половина XVIII ст.);

3) розвиток та переосмислення ідей А. Сміта його послідовниками в Англії (Д. Рікардо, Т. Мальтус, В.Н. Сені-ор), Франції (Ж.Б. Сей, Ф. Бастіа), США (Г.Ч. Кері), збагачення економічної науки новими теоретичними здобутками. (перша половина XIX ст.);

4) завершальний етап, (занепад класичних принципів) представником якого є Дж. С. Мілль (друга половина XIX ст.).

Яскравим представником економічної науки цього періоду став англійський дослідник, родоначальник класичної школи політичної економії та

засновник економічної статистики Вільям Петті (1623—1687). Він перейшов від емпіричного опису економіки до виявлення причинних залежностей її функціонування, застосування методу наукової абстракції. Одним із перших В. Петті висловив ідею про необхідність пізнання об'єктивних економічних законів, які він порівнював із законами природи. При цьому вчений різко виступав проти державної регламентації господарського життя, яка, на його думку, суперечить законам природного порядку.

Виокремив категорії національного доходу і національного багатства, здійснив спробу їх грошової оцінки. На відміну від меркантилістів, до складу національного багатства Англії вчений включав матеріальні цінності, а також трудові навички і кваліфікацію робітників (людський капітал у сучасному трактуванні).

Петті вважають засновником трудової теорії вартості. Аналізуючи ціни, він розрізняє природну і політичну ціну. Під природною він фактично розуміє вартість, під політичною – ціну, що визначається попитом і пропозицією. Здійснивши спробу виявити сутність еквівалентного обміну товарів на основі затрат праці, видатний англійський дослідник вимірював останню робочим часом, витраченим на виробництво товару, а величину вартості він узалежнював від продуктивності праці.

Розвиток класичної школи політекономії у Франції відбувався в інших історичних умовах, ніж в Англії. Політика протекціонізму привела до того, що до кінця ХУІІІ ст. Франція залишалася феодальною державою з кризовим станом сільського господарства та слабким розвитком промисловості.

Родоначальником французької політекономії став П'єр Буагільбер (1646—1714). Він різко критикував політику меркантилізму, яка привела до занепаду економіки Франції.

Багатство нації полягає не в грошах, а в матеріальних благах, які створюються переважно в сільськогосподарському виробництві (Франція була переважно аграрною країною).

У вченні П. Буагільбера є поняття природних законів економіки, які не можна порушувати. Він виступав проти недоцільного втручання держави в економічне життя й вимагав свободи торгівлі.

П. Буагільбер, розрізняв ринкову ціну товару і його «природну вартість», мірою якої вважав робочий час (кількість затраченої праці). Стверджував, що всі товари мають постійно перебувати в рівновазі та зберігати нормальну ціну пропорційно до відносин між ними та до витрат на їх виробництво, яка забезпечує середній для даної галузі прибуток.

За теорією П.Буагільбера розподіл праці між галузями має здійснюватися шляхом вільної конкуренції, забезпечуючи стійкий попит на їх продукти.

Гроші, що є посередником у обміні товарів, порушують природну рівновагу обміну товарів, порушують його пропорції, тому радив звести гроші до простого знаряддя обміну шляхом заміни металевих грошей паперовими.

Приділяв увагу податковій політиці, яка повинна сприяти розвитку економіки, пропонував замінити регресивну систему оподаткування пропорційною чи прогресивною.

Новий етап розвитку політичної економії представлений французькими фізіократами.

«Фізіократи» – невелика група французьких економістів другої половини XVIII ст., які на основі спільних поглядів вперше в історії економічної думки об'єднались в наукову школу.

«Фізіс» – означає природа, «кратос» – означає Влада (природовладдя). Поява школи фізіократів зумовлена початком розвитку капіталізму і проблемами в сільському господарстві Франції. У др. пол. XVIII ст. Франція залишалася аграрною і феодальною країною з протекціоністською політикою меркантилізму і старими феодальними порядками, що гальмували її розвиток і були неприродними і нерозумними. Тому фізіократи піддали меркантилізм нищівній критиці.

Утворилась школа фізіократів наприкінці 50-х рр. XVIII ст. Школа проіснувала 22 роки (1756-1778). Її представниками були Франсуа Кене, Дюпон де Немур, маркіз Мірабо, Мерсьє де Ла Рів'єр, Жак Тюрго, Венсан Гурне та ін.

Визнаним главою школи був Ф. Кене. Школа мала великий успіх, було опубліковано багато праць, видавався журнал. Проте наприкінці 70-х рр. вона припинила своє існування. Однією з причин цього була неможливість здійснення програм фізіократів за умов абсолютизму.

Економічна програма фізіократів формувалась у боротьбі проти меркантилістів. Головні її положення:

1. Головне вчення - Ідея «природного порядку», що панує як у природі, так і в суспільстві. Основою природного порядку є право власності, тобто фактично визнається, що розвиток суспільства відбувається за об'єктивними законами.

2. Кожен повинен мати право вільно розпоряджатися своєю працею та майном. Держава не повинна втручатися у вирішення економічних питань. Необхідна свобода обміну і конкуренція.

3. На противагу меркантилістам фізіократи виступали за вільну торгівлю і низьке мито, за слідування в економіці природному стану речей. Така ідеологія носить назву економічного лібералізму.

4. На відміну від меркантилістів, фізіократи перенесли центр своїх досліджень із сфери обігу у сферу виробництва, хоча й переважно сільськогосподарського і тим самим заклали основу для аналізу капіталістичного виробництва. Джерело багатства вони бачили у виробництві, а не в торгівлі.

5. Фізіократи одними з перших дали аналіз капіталу.

6. Фізіократи створили поняття «чистого продукту».

Франсуа Кене (1694 – 1774) – за освітою лікар, придворний лікар короля Людовіка XV. Економічними проблемами почав займатись в 60 років.

В 1758 р. він видав славетну «Економічну таблицю», а згодом виходять з друку його праці: «Загальні принципи економічної політики держави», «Про торгівлю», «Аналіз економічної таблиці», «Діалог про ремісничу працю», «Зауваження відносно грошового процента» та ін.

Торгівля, за Кене, нічого не виробляє, не породжує багатства, лише переміщає матеріальні блага, а не створює їх, а прибуток торговця не є прибутком держави.

Тому, збагачення країни зв'язане з матеріальним виробництвом і насамперед з сільським господарством.

Фізіократи не приділяють уваги аналізу грошей. Для Кене гроші лише засіб, що полегшує обмін або безплідне багатство.

«Економічну таблицю» Кене можна назвати першим досвідом макроекономічного аналізу господарських пропорцій. Кене значно випередив свій час. Лише через сто років спробу створити макроекономічну модель відтворення і виявити його пропорції здійснив К. Маркс.

Анн Робер Жак Тюрго (1727 – 1781) розвинув і завершив вчення фізіократів. Він був видатним французьким філософом, філологом, географом, економістом і державним діячем. Тюрго одним із перших вжив термін «прогрес» в тому розумінні, яке він має і сьогодні – розвиток більш досконалого із менш досконалого.

Відмовившись від трудової теорії вартості, започаткував основи теорії корисності. Він обґрунтував цінність, виходячи із корисності речі. Розрізняв суб'єктивну та об'єктивну цінність товарів. Суб'єктивна цінність – це *«вираження міри оцінки, яку людина дає різним предметам своїх бажань»*, максимальну її величину Тюрго називає *«цінністю значення»*.

В процесі обміну встановлюється рівність «цінності значення» обох сторін, хоча суб'єктивно кожний з його учасників одержує більше, ніж віддає.

Об'єктивна цінність – це ціна, що встановлюється ринком в залежності від попиту і пропозиції, (суб'єктивні оцінки покупців і продавців в ході конкуренції перетворюються в ринкові ціни) а одним із елементів ціни є рідкісність речі. Такі ідеї дають підставу віднести Тюрго до найперших попередників маржиналізму (теорії граничної корисності благ).

На відміну від Кене, який розглядає капітал у натуральній формі, Тюрго визначає його, як «нагромаджену цінність». Капіталісти (промислові, торгові, позичкові) сконцентрували в своїх руках рухоме багатство (засоби виробництва, предмети споживання, гроші) за рахунок власної ощадливості. Тюрго дав точне визначення продукту, що створюється капіталом. Продукт розпадається на дві частини: одна з них відтворює ту долю капіталу, що була витрачена на створення продукту, друга частина – є прибутком на капітал. Вона сама складається з трьох частин:

- 1) доходу, який капіталіст може отримати без всякої праці – позичкового проценту;
- 2) оплати праці, ризику і вміння капіталіста, який вклав свої гроші у фабрику чи ферму;
- 3) земельної ренти – існує тільки для капіталів, зайнятих у землеробстві.

Отже, прибуток у Тюрго, на відміну від Кене, самостійний вид доходу.

Тюрго описав модель вільного переливу капіталу і природного вирівнювання норми прибутку між галузями. Значною заслугою Тюрго стала розробка ним *«закону зменшення землеробського продукту»*, згідно з яким

зростання витрат праці на землі призводить до того, що кожна наступна одиниця праці виявляється менш продуктивною. Таким чином, Тюрго сформулював закон спадної родючості землі.

6.3. Економічна система А. Сміта

Класична політекономія найбільшого розвитку досягла в Англії в період мануфактурного капіталізму і промислового перевороту другої половини 18 ст.

Справжнім творцем економічної науки став геніальний шотландський економіст Адам Сміт (1723-1790). Його праця «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776) є найвидатнішим твором класичної політичної економії. В ній Сміт:

- 1) узагальнив раніше нагромаджені економічні знання,
 - 2) зробив глибокий аналіз економічних явищ і процесів,
 - 3) створив логічну наукову систему, загальну основу економічної науки.
- Методологічні риси.

1. Головною економічною проблемою Сміт вважав дослідження причин і джерел зростання багатства і добробуту нації.

2. Багатством є матеріальні блага, які створюються працею народу.

3. Створення багатства пов'язане із виробництвом, заснованим на суспільному розподілі праці та обміні.

4. Головний мотив економічної діяльності людини – це її прагнення до власної вигоди, економічний егоїзм, а не суспільні інтереси. Отже, власний інтерес є рушійною силою економічного життя.

Концепція економічної людини лежить в основі мікроекономіки.

5. «Невидима рука» це стихійні об'єктивні економічні закони, які складають механізм ринкового саморегулювання, а економічна свобода є найважливішим фактором ефективності.

6. Необхідним елементом економічного механізму є конкуренція, яка ставить межі нескінченному прагненню до особистої вигоди, приводить у відповідність особисті і суспільні інтереси, тому що дозволяє отримати більші доходи завдяки більш продуктивній праці.

Монополія ж порушує цей механізм, бо дозволяє отримувати дохід завдяки панівному положенню на ринку.

7. Сміт також поставив проблему, якою займається сьогодні макроекономіка: в якій мірі в економіці діють механізми саморегулювання, а в якій мірі вона потребує державного втручання. Тому «невидимій руці» економічних законів Сміт протиставляв «видиму руку» державного управління.

Він проповідував економічний лібералізм, невтручання держави у господарське життя, вимагав відміни державної регламентації промисловості і торгівлі, вільної торгівлі землею, вільного переміщення робочої сили, свободи зовнішньої торгівлі.

Аналіз поділу праці, вартості і грошей.

«Багатство народів» починається із аналізу поділу праці. Праця є основою добробуту нації. Джерело багатства – це виробництво, причому не тільки

сільському господарстві, як у фізіократів, а будь-яка галузь матеріального виробництва.

Головний фактор створення багатства це продуктивність праці. Підвищення її продуктивності є наслідком розподілу праці, що дає підвищення кваліфікації працівників, економію робочого часу внаслідок спеціалізації, застосування машин і механізмів.

Важливий фактор зростання суспільного продукту – це капітал, що утворюється за рахунок бережливості власників доходів. Тому бережливість – це ключ до багатства.

Розподіл праці в суспільстві приводить до створення надлишку продукції у різних виробників, що приводить до виникнення обміну (співробітництва багатьох тисяч людей) і досягнення загального добробуту в суспільстві.

Аналізуючи категорію «вартість», Сміт виділяє в товарі два аспекти: мінову вартість (можливість придбання інших предметів) і споживчу вартість (корисність предмета), при цьому перша не залежить від другої, оскільки, наприклад, співвідношення мінової вартості діаманта і води зовсім не відповідає їх споживчій цінності.

Сміт робить помилковий висновок про те, що корисність не впливає на величину вартості товару. Ринкові ціни товарів, за Смітом, встановлюються під впливом попиту та пропозиції, тому вони відрізняються від «реальних», «природних» цін. (Цю різницю проводив уже Петті.)

Таким чином, Сміт дає ще одну теорію вартості, яка пізніше була розвинута і отримала назву теорії витрат виробництва. Причому ця теорія вартості у Сміта носить суперечливий характер і можна сказати, що у Сміта прослідковуються дві концепції вартості і доходів.

Суперечливість теорії вартості Сміта зумовлює і подвійне, суперечливе трактування ним трьох видів доходів: заробітна плата, прибуток, рента.

Походження грошей Сміт виводить із потреб товарного обміну. Гроші, на його думку є особливим товаром, який стихійно виділився серед інших в результаті розвитку обміну, вони є знаряддям обміну і торгівлі, «*колесом обігу*». Це є товарна теорія грошей.

Концепція продуктивної праці.

У трактуванні Сміта продуктивною є та праця, яка *«збільшує вартість матеріалів, які вона переробляє»*, а також *«закріплюється і реалізується у якомусь певному предметі чи товарі, який можна продати і який існує ще деякий час після того, як закінчена праця»*, а непродуктивна праця – це послуги, які *«зникають у момент їхнього надання»*. Тобто матеріалізована у якомусь предметі праця є продуктивною, а праця не матеріалізована – непродуктивною.

Такий підхід Сміта послуговував тому, що К.Маркс некритично сприйняв цю його концепцію, на відміну від інших економістів др. пол. XIX ст., і вона в незмінному вигляді перекочувала до радянської марксистсько-ленінської політекономії. Тому доходи, які отримувалися в сфері послуг трактувались як вторинні (перерозподілені) і для уникнення подвійного підрахунку не

включалися до національного доходу, а сама сфера послуг вважалася непродуктивною їй не надавалося великого значення в економіці країни.

З позицій сучасної економічної теорії продуктивною є праця, яка має специфічну цінність для різних економічних суб'єктів, незалежно від матеріальності її продукту.

Вчення про капітал і відтворення.

Сміт дає більш глибокий, ніж фізіократи, аналіз капіталу. Капітал характеризується ним, як одна з двох частин запасів, «від якої очікують отримати дохід», а «інша частина – це та, яка іде на безпосереднє споживання». Він ввів поділ капіталу на основний і оборотний.

Основний - це та частина капіталу, що приносить прибуток, не вступаючи в оборот і не змінюючи власника: машини, знаряддя праці, будівлі, покращення землі, кваліфікація працівників («людський капітал»).

Оборотний капітал, та частина, яка приносить прибуток тільки в процесі обігу або змінюючи господарів – спочатку це гроші, потім запас сировини і матеріалів, потім – запаси готової продукції і нарешті – запаси споживчих благ в руках їх кінцевого користувача. Збереження і збільшення таких запасів, складають за Смітом – «єдину мету і призначення як основного, так і оборотного капіталу».

У теорії відтворення Сміта розглядаються два основних показники – чистий дохід, що є втіленням справжнього багатства країни (в сучасній теорії – національний дохід) і валовий дохід (сукупний суспільний продукт).

Чистий дохід – це чистий річний продукт праці нації, що вимірюється сумою доходів трьох найзначніших класів (зар. плата, прибуток, рента).

Отже, чистий річний дохід розподіляється між робітниками, капіталістами і землевласниками. Потім він різними шляхами перерозподіляється і певна його частина потрапляє до непродуктивних категорій населення у вигляді окладу, гонорару, пенсії, субсидії і т.п. Якщо додати всі ці види доходів до величини національного доходу, то отримався б подвійний рахунок, тому у Сміта – це перерозподільчі доходи, які не додаються до національного доходу.

Сміт чітко розрізняє грошову та матеріальну форму чистого доходу: перша складається з доходів усіх класів (прибутку, ренти, заробітної плати) які формують фонди споживання та нагромадження, а друга представлена виробленими предметами споживання і засобами виробництва. Це дві форми вираження того самого суспільного багатства.

Сміт визнавав нагромадження капіталу головною умовою збільшення суспільного багатства.

6.4. Розвиток та переосмислення ідей А. Сміта його послідовниками (I половина XIX ст.)

Із Адама Сміта починається нова епоха в розвитку економічної думки. - епоха покоління «смітіанців», його послідовників і учнів, вчених, чії імена стали віхами в історії економічної думки.

Перш за все це Д. Рікардо, Т.Мальтус, Ж.-Б.Сей, С. Сімонді.

Люди одного покоління, всі вони були знайомі один з одним, а Рікардо і Мальтус були друзями, але це заважало їм розходитися в своїх економічних поглядах.

Жодне з послідовників Сміта не створив єдиного комплексу взаємозв'язаних теорій, як це зробив сам Сміт. Вони розробляли окремі економічні напрямки, висували нові концепції, які глибоко розробляли. Їм ми зобов'язані і тим, що економічна наука в ХІХ ст. стала називатися політичною економією.

Давід Рікардо (1772 –1823) – найбільш повно розвинув класичну політичну економію в Англії. Він виступає із своїми економічними роботами на поч. ХІХ ст., через декілька десятиліть після Адама Сміта, під час початку промислового перевороту – переходу від мануфактури до великої машинної промисловості.

Рікардо в 16 років став біржовим маклером і до 25 років нажив велике на ті часи багатство, потім викладав математику, а останні 4 роки життя був членом британського парламенту.

Не маючи спеціальної освіти, він зміг створити працю, яка назавжди ввійшла в історію економічної науки – «Начала політичної економії і оподаткування» (1817).

Як і Сміт, Рікардо був впевнений в тому, що капіталістичні відносини – єдино можливі, вічні і відповідають природі людини. Був захисником економічного лібералізму вважав, що можливість для кожного вільно переслідувати свою особисту користь – умова найкращого задоволення потреб суспільства.

Предметом економічної науки він вважав визначення законів розподілу суспільного багатства.

Теорія вартості.

Заперечуючи смітівську подвійну оцінку вартості, Рікардо наполягає на тому, що тільки один фактор – праця, лежить в основі вартості не тільки в примітивному, а й у сучасному суспільстві. Таким чином, його можна вважати ортодоксальним прибічником трудової теорії вартості.

За Рікардо, величина вартості визначається не тією кількістю праці, яка фактично витрачена на виробництво даного товару, а тією кількістю, яка необхідна для його виробництва при найгірших умовах виробництва.

За умов капіталізму Рікардо ототожнював вартість товару з ціною його виробництва і розглядав ціну товару як суму зарплати, прибутку і ренти.

Теорія розподілу доходів.

Для Рікардо основною проблемою політекономії є проблема кількісного розподілу суспільного продукту між трьома класами і вплив цього розподілу на зростання виробництва.

Стосовно заробітної плати стверджував, що підвищення зарплати зверх мінімуму засобів існування покращує положення робітників і тим самим приводить до зростання приросту населення і пропозиції робочої сили, що веде до зниження зарплати.

Прибуток – це різниця між ціною товару і вартістю праці. Він є первинною, основною формою доходу, яка створюється працею на весь вкладений у виробництво капітал. Рента і позичковий процент – це лише вирахування з прибутку.

Отже, розмір прибутку повинен залежати тільки від кількості використовуваних робітників, але в реальності розмір прибутку, в загальному, пропорційний всьому вкладеному капіталу. Співвідношення вкладень в засоби виробництва і в найм робітників в різних галузях різне, а норма прибутку єдина. Довести причину цього явища в рамках трудової теорії вартості Рікардо не зміг.

Рента у Рікардо «не є складовою частиною ціни товару».(не розмір ренти впливає на розмір ціни товару, а навпаки розмір ціни впливає на розмір ренти) Вона є залишком, який отримується в результаті відрахування із ціни зарплати і прибутку. Буває, що рента дорівнює нулю, а вся ціна складається із прибутку і зарплати.

Теорія земельної ренти.

Рікардо вніс великий вклад в розробку теорії ренти. Його теорія ренти ґрунтується на трудовій теорії вартості. Джерелом ренти у нього є не щедрість природи, а тільки застосовувана до землі праця. (трудове походження)

Рента – це ціна, яку землероб платить землевласнику за користування родючою силою землі. Рента є різницею між ринковою ціною продукту землі і витратами на його виробництво, включаючи прибуток на капітал.

У Рікардо мова йде про диференційну ренту, тобто дохід, що перевищує середній прибуток внаслідок відносно кращих умов застосування капіталу (додаткові доходи, які отримують власники відносно кращих за плодороддям земель).

Оскільки кількість родючої землі обмежена, тому по мірі зростання населення доводиться обробляти не тільки кращі, а й середні та гірші ділянки. Вартість же сільському господарстві продукції визначається затратами праці на відносно гірших ділянках землі. Значить рента на кращих ділянках отримується тільки тоді, коли обробляються і гірші земельні ділянки, в яких ренти може і не бути.

Тому на всіх відносно кращих ділянках отримується додатковий прибуток, який дістається землевласникам в вигляді ренти, розмір якої диференціюється за якістю і місцеположенню землі.

Рікардо також відмічав, що одержання однієї і тієї ж самої величини додаткового продукту на одній ділянці землі з кожним разом вимагає все більших і більших зусиль та витрат праці і капіталу при незмінній технічній основі. Він назвав це законом «спадаючого плодороддя».

Томас Роберт Мальтус (1766-1834) – англійський священник, а потім професор політичної економії. Найбільш відомий твір «Досвід про закон народонаселення» (1798).

Важливий вклад, внесений Мальтусом в економічну науку, заключається в розробці «теорії народонаселення», в якій він зв'язав економічні і демографічні фактори і показав їх взаємовплив.

Заперечуючи теорію Вільяма Годвіна, яка пояснювала бідність великих груп населення несправедливим розподілом національного доходу, Мальтус формулює свій так званий закон народонаселення : *«Закон полягає в постійному прагненні, що властиве всім живим істотам, розмножуватися швидше, ніж це допускається кількістю їжі, яка є в їхньому розпорядженні»*.

Формулюючи цей закон Мальтус висуває свої знамениті прогресії, згідно з якими:

1. Засоби існування людей (продовольство) в силу закону зменшення родючості землі не можуть зростати швидше, ніж в арифметичній прогресії (1, 2, 3, 4...)

2. В той час як населення може подвоюватися кожні 25 років, зростаючи в геометричній прогресії (1, 2, 4, 8, 16, 32...)

Зростання населення обмежується тільки нехваткою продуктів харчування, голодом, хворобами, війнами.

Із закону слідував висновок, що цей розрив в темпах приросту населення і життєвих благ є причиною бідності, голоду і вимирання надлишку населення, а допомога біднякам не має сенсу, бо це приведе до ще більшого демографічного «вибуху».

Водночас Мальтус виступав проти зрівняльності у доходах, оскільки вона не створює достатньо сильного мотиву до праці і приводить суспільство до неминучої бідності.

Тим не менше, сама проблема перенаселення та нестачі продовольчих ресурсів, висунута Мальтусом, в цілому виявилась вірною для нашого часу.

Сучасна демографічна наука не може запропонувати для вирішення цих проблем нічого іншого, ніж пропонував Мальтус – обмеження народжуваності, планування сім'ї відповідно до засобів існування.

Мальтус розвивав також теорію вартості (цінності) і реалізації. (Праця *«Принципи політичної економії»*, 1820).

Вказуючи на протиріччя трудової теорії вартості Д.Рікардо, Мальтус розвиває друге визначення вартості А.Сміта, за яким вартість товару визначається кількістю праці, яку за цей товар можна купити, і утворюється трьома факторами виробництва.

Звідси слідував висновок, що непродуктивні верстви суспільства сприяють і створенню і реалізації суспільного продукту.

Жан Батіст Сей (1767-1832) був найбільшим представником класичної школи у Франції. Саме він вперше строго визначив політичну економію як науку про виробництво, розподіл і споживання багатства. Основна робота *«Трактат політичної економії...»* (1803)

Теорія цінності.(трьох факторів вир-ва) Сей почав розробляти друге трактування цінності (вартості), закладене А. Смітом – теорію факторів виробництва. За Сеєм *«виробництво створює не матерію, а корисність, а ця корисність надає предметам цінність, що є створенням багатства»*.

В створенні корисності беруть участь три фактори – праця, капітал і земля.

Із трьохфакторної теорії пізніше був розвинутий факторний аналіз виробництва, зокрема метод виробничої функції (пошук найбільш вигідної комбінації капіталу і праці).

Сей – автор так званої «теорії компенсації», згідно з якою витіснення робітників машинами у виробництві носить тимчасовий характер. В кінцевому рахунку впровадження машин приведе до розширення виробництва і зростанню зайнятості робітників.

Закон Сея або теорія ринків збуту.

Найбільший вплив на розвиток науки Сей здійснив своєю теорією ринків збуту. В рамках цієї теорії Сей сформулював закон, який потім тривалий час не могли ні підтвердити ні довести його невірність.

Логіка теорії така: оскільки вартість розкладається на доходи, то якщо ці доходи в грошовій формі будуть потрачені, то вся створена в суспільстві вартість буде реалізована.

$$Q = W + P + R$$

Маса товарів Q (сумарна ціна товарів) символізує в цій формулі сукупну пропозицію, тоді як $W + P + R$ (сума доходів – заробітної плати, прибутку і ренти) це сукупний попит.

Згідно з законом Сея, «Всякий продукт з моменту свого створення відкриває ринок збуту для інших продуктів на всю величину своєї вартості.», тобто виробництво само створює собі попит, або продукти обмінюються на продукти.

Це положення формулюють ще так : кожний продавець є покупцем, і кожний покупець – продавцем. Звідси витікає, що із зростанням величини продукту, пропозиція і попит в суспільстві зростають пропорційно.

В цілому закон Сея захищав те положення, що розширення виробництва викликає розширення ринку, яке є вірним.

В першій чверті XIX ст. економічна думка вперше почала виділяти як окрему проблему положення робочого класу, який сформувався в першу чергу в Великобританії. Саме там вперше проявилися специфічні проблеми, зв'язані з положенням робітників: бідність, безробіття в період спадів виробництва, антисанітарні умови життя і праці.

В числі перших, хто звернув увагу на ці проблеми був швейцарець Жан Шарль Леонард Сімон де Сімонді (1773-1842). Сама відома праця «Нові принципи політичної економії, або про багатство в його відношенні до народонаселення» (1819).

Сімонді виступав проти положення А. Сміта про економічну свободу та вільну конкуренцію, що мають згубні соціально-економічні наслідки: збідніння основної маси населення при концентрації багатства в руках небагатьох людей, тяжкі економічні кризи.

Суспільним ідеалом для Сімонді був лад дрібних товаровиробників, які працюють на власній землі і заробляють власною працею.

Він виступав за введення соціального забезпечення робітників за рахунок підприємців, за обмеження робочого дня, встановлення мінімуму зар. плати, участь робітників в прибутку підприємства. (що пізніше було втілено в життя.)

Тому його можна вважати одним із перших ідеологів соціально орієнтованої ринкової економіки

Сісмонді був упевнений, що суспільство, в якому переважають два класи – капіталісти та наймані робітники приречене на кризи перевиробництва. В цих поглядах він солідарний із Мальтусом.

Сісмонді був критиком капіталізму і співчував промислового пролетаріату, шукав вирішення гострих соціальних проблем. Він звернув увагу на те, що зростаюче накопичення капіталу може поєднуватися з постійною бідністю найманих робітників. Був прибічником дрібного виробництва.

Джон Стюарт Мілль – завершувач класичної системи.

Джон Стюарт Мілль (1806-1873) . Основна його праця «Основи політичної економії і деякі аспекти їх застосування в соціальній філософії».(1848) в 5 книгах.

Ця праця є намаганням поєднати всі економічні знання, накопичені з часів А. Сміта. – систему Сміта, вчення Сея, закон Мальтуса, теорію вартості, ренти та зовнішньої торгівлі Рікардо і звести їх в єдину систему.

В цій системі він пом'якшує протиріччя різних вчень. Його праця стає підручником з політичної економії до кінця 19 ст. для університетів Заходу, в якому найбільш повно і глибоко було викладено вчення економістів –класиків.

Політекономію Мілль трактує як науку про економічні закони. Мілль розробив методологію економічного аналізу: 1) економічні висновки і узагальнення справедливі лише при певних умовах; 2) звідси слідує, що вони не можуть мати універсальний характер.

Мілль заклав методологічний підхід до розгляду економічних відносин як системи «виробництво – розподіл – обмін».

Як послідовник Рікардо він збагатив його вчення новими ідеями. Зокрема в положення Рікардо про обернену залежність між заробітною платою і прибутком він вніс уточнення: що технічний прогрес у виробництві знижує витрати виробництва товарів, від чого реальна зарплата зростає без зниження прибутку на капітал.

Вчення Мілля стало завершальним етапом класичної політекономії і перехідною ланкою між нею та наступними напрямками економічної науки.

Загалом, у ХІХ ст. в економічній теорії формуються три напрямки: реформізм (Ж.Сісмонді, П.Прудон), який зосереджує увагу на вивченні суперечностей суспільства і пошуках шляхів та методів реформування капіталізму; прагматизм (Т.Мальтус, Ж.Б.Сей, Дж.Міль), який продовжує традицію дослідження способів збагачення економічних суб'єктів на основі аналізу конкретних економічних механізмів; апологетизм (Н.Сеніор, Ф.Бастіа, Г.Кері), який змальовує існуюче суспільство як гармонійний розвиток економічних інтересів суб'єктів господарювання.

ТЕМА 7. РИНКОВЕ ГОСПОДАРСТВО КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ПЕРІОД МОНОПОЛІСТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ — ПОЧАТОК ХХ СТ.)

7.1. Основні тенденції розвитку світової економіки у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

7.2. Історична школа Німеччини: предмет, метод та основні етапи розвитку.

7.3. Виникнення та розвиток марксистської економічної теорії.

7.4. Маржинальна революція в економічній науці та неокласичний напрям.

7.1. Основні тенденції розвитку світової економіки у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

На рубежі ХІХ-ХХ ст. головною тенденцією розвитку економіки став перехід від капіталізму, що ґрунтувався на вільній конкуренції окремих самостійних державних і приватних підприємств, до капіталізму, який базується на різних формах монополій або олігополій.

В історію кінець ХІХ - початок ХХ ст. увійшов як період другої технологічної революції (перша - промисловий переворот), яка продовжувалась до Першої світової війни (1914-1918).

Результати технологічної революції:

1. Промисловий переворот ХVІІІ-ХІХ ст. привів до становлення машинної індустрії, зміни соціальної структури суспільства: утворення двох нових класів - буржуазії і найманих робітників, утвердження панування буржуазії.

2. Друга технологічна революція привела до появи багатьох нових галузей промислового виробництва, яких раніше не знала історія: електротехнічної, хімічної, нафтопереробної, машинобудівної та ін.

3. Відбувалася диверсифікація не тільки галузей, а й підгалузей (машинобудування - виробництво локомотивів, автомобілів, літаків, кораблів (річкових і морських), трамваїв та ін.).

4. Зміни технології виробництва, застосування нових матеріалів і швидке зростання нових галузей і машинобудування привели до зміни структури чорної металургії - значно зріс попит на сталь.

5. Друга НТР змінила світову галузеву структуру промисловості. На перший план вийшли галузі важкої індустрії, значно випередивши за темпами зростання легку промисловість.

6. У результаті другої технологічної революції замість індивідуальної приватної форми власності основною стає акціонерна, у сільському господарстві - фермерська (два варіанти господарювання - американський і прусський).

Велика Британія. Розвиток досягався за рахунок захоплення величезних територій у Африці протягом 20-ти років у останній третині 19 ст. Територія англійських колоній була у сто разів більше території самої Англії. Англія стала найбагатшою країною світу. Фунт стерлінгів був основною одиницею

міжнародного обігу. Англія займала перше місце в світі по вивозу капіталу, з якого до 15% прямувало в колонії (переважно в продуктивній формі: англійці їхали з капіталом до колоній і там вкладали в господарство). Прибутки від вивозу капіталу стали головною статтею національного доходу Англії. Вони були вчетверо більше доходу від своєї, англійській промисловості.

Французький «лихварський» імперіалізм. Якщо світове промислове виробництво у період 1870-1913 рр. зросло у 5 разів, то французьке – тільки в 3 рази. Для Франції цього часу величезну роль відігравав вивіз капіталу. 75% нагромаджених у Франції капіталів вивозилося і лише 15% вкладалося в господарство Франції. Доходи від вивозу капіталу були більше доходів від вітчизняної промисловості. Франція вивозила капітали переважно у формі кредиту: надавала позики іншим державам. Відстаючи у промисловості, Франція лідирує в концентрації банків, розвитку фінансового капіталу. Франція в цей час захопила великі колоніальні володіння, по території в 20 разів більше самої Франції. Але колонії не грали істотної ролі для французького господарства. Напередодні першої світової війни в колонії прямувало лише 10% експорту капіталу і 10% експорту товарів з Франції.

Японія вступила на шлях капіталізму тоді, коли світ вже переходив до імперіалізму. Тому японський капіталізм зароджувався відразу в імперіалістичній формі. Імперіалізм тут виник до завершення промислового перевороту при збереженні багатьох пережитків азіатського способу виробництва. Тому японський імперіалізм прийнято відносити до військово-феодального типу. Особлива форма монополій – дзайбацу – виникає не в процесі конкурентної боротьби та концентрації виробництва, а внаслідок передачі державних підприємств у приватні руки. Люди, що мали хороші зв'язки, могли захопити цілу групу підприємств. Саме така група підприємств в одних руках називалася дзайбацу .

Німеччина. Німецький імперіалізм прийнято називати «юнкерсько-буржуазним» і «військово-державним» тому, що: 1) поміщики-юнкери зберегли пануюче положення в сільському господарстві, брали участь в промисловій і банківській сфері, в їх руках залишалася армія, вони були зацікавлені в мілітаризації, зростанні військових асигнувань, військових приготуваннях; 2) держава у військово-політичних цілях втручалася в господарське життя: вона не тільки надавала військові замовлення промисловцям, але й займалася організацією промислових підприємств, ставила перед промисловцями конкретні завдання. Німецька промисловість у 1870-1913 рр. розвивалося випереджаючими темпами, обігнала англійську, французьку і на початок століття вийшла на перше місце в Європі і на друге в світі. На перше місце в світі вийшли німецька металургія, хімічна, електротехнічна промисловість.

США. До кінця 19 ст. США перетворилися на найбільшу індустріальну державу. Якщо світове промислове виробництво у 1870-1913 рр. виросло у 5 разів, то промислове виробництво США – у 8,6 р. США виходять на 1-е місце в світі по промислому виробництву. В американській промисловості в цей час відбуваються структурні зміни: на перше місце висувається важка промисловість. Вирішальну роль в цьому зіграли нові галузі: електротехнічна,

нафтова, гумова, алюмінієва, автомобільна. Американська промисловість відчувала нестачу робочих, тому винахідництво, нова техніка знайшла тут особливо сприятливий ґрунт.

7.2. Історична школа Німеччини: предмет, метод та основні етапи розвитку

Історичну школу Німеччини відносять до критичних напрямів класичної політекономії. Представники цієї течії звернули увагу на надмірну абстрактність і необґрунтований універсалізм класичної школи, що претендувала на розкриття єдиних і загальних для всіх часів і народів "природних" законів, які керують господарськими процесами. При такому підході зовсім не враховуються особливості історичного розвитку окремих країн, їх національно-культурні традиції, конкретні умови, у яких формуються господарські інститути й способи їх функціонування.

На противагу індивідуалізму класичної школи представники історичної школи висували поняття націй як єдиного господарюючого організму, економічні дії якого підпорядковуються не егоїстичним інтересам, а колективним завданням і цілям. Ці цілі й завдання в різних націй різні, а тому вивести єдині принципи й закони, застосовувані однаковою мірою до всіх, не видається можливим.

Подібні погляди були властиві представникам тих країн, які відстали у своєму економічному розвитку й не могли конкурувати з більш розвиненими державами. Сприятливим ґрунтом для поширення такого роду ідей виявилася Німеччина, яка в I половині XIX століття була країною політично роздробленою й економічно слаборозвиненою, обплутаною мережею феодалних пережитків.

Фрідріх Ліст (1798-1846) – вважається засновником німецької економічної науки (історичної школи).

В своїй головній роботі «Національна система політичної економії» Ліст висунув концепцію «національної економії», в якій стверджував, що господарство кожної країни треба розвивати за своїми законами, в залежності від історії, традицій та правопорядку цієї країни.

Головним в економічному аналізі Ліста є вчення про продуктивні сили, а не теорія цінності, як у більшості класиків. Продуктивні сили – це сукупність суспільних умов, без яких не може бути створене національне багатство. При цьому продуктивні сили, тобто здатність створювати багатство, важливіші за саме багатство.

Ліст визнавав політичну економію наукою про складові державної політики, в основу якої покладено доктрину економічного розвитку окремої нації, що суперечило класичній економічній науці, яка вивчала проблеми загальноцивілізаційного розвитку, його стимули та закономірності.

Стара Історична школа.

Теорію Ліста прийнято розглядати як переддень німецької історичної школи В. Рошера (1817-1894), Б. Гільдебранда (1812-1878), К. Кніса (1821-1898).

Своє завдання представники цієї школи бачили, як і Ліст, у формуванні на базі історичного методу окремого напрямку національної політичної економії – учення про народне господарство Німеччини.

Лідером іст. школи був В.Рошер. Ряд праць, зокрема «Історія національної політичної економії в Німеччині» (1874).

Рошер прагнув доповнити й розвинути теорію класичної школи і водночас вплинути на формування національної політики. Досліджуючи історію становлення й розвитку економічних процесів в різних країнах, він намагався встановити причини їхніх національних особливостей. Він критикував класичну школу за те, що вона оголошувала капіталістичні відносини незмінними і вічними.

На думку Гільдебранда, політична економія повинна бути наукою про закони економічного розвитку нації.

Кніс виходив з того, що рівень економічної могутності суспільства є результатом певної передісторії його розвитку, а сам цей рівень є тільки перехідним етапом до подальшого прогресу.

Отже, німецькі економісти, виходячи з ідеї німецької економічної єдності, розробили історичний метод дослідження і скористалися з нього для заснування нового напрямку політичної економії, основою якого стало вивчення закономірностей розвитку національного народного господарства, визначальної ролі держави в цьому процесі.

Нова історична школа та соціальний напрям.

Фундатори нової історичної школи, яка виникла в Німеччині в 70-х рр XIX ст., Густав Шмоллер (1838-1917), Людвіг Brentano (1844-1931), і Карл Бюхер (1847-1930) мали наметі створити в межах національної політичної економії особливу галузь – основи соціальної політики.

Вони виходили з того, що:

- політична економія є наукою про соціальне господарство;
- головним чинником екон. розвитку є соціальне середовище, його стан;
- формування сприятливого соціального середовища – функція держави;
- сприятливе соціальне середовище повинне базуватися на соціальній справедливості;
- розуміння соц. справедливості у кожної нації своє, воно залежить від звичаїв, моралі та права, тобто не обмежується лише економічною справедливістю, що встановлюється в результаті конкуренції, як це було у класиків;
- можна свідомо перебудувати відносини в суспільстві, пом'якшувати соціальне напруження, поступово реформуючи соціальну сферу засобами державної політики.

Послідовниками і представниками нової історичної школи вважають Вернера Зомбарта (1863-1941) та Макса Вебера (1864-1920).

Історична школа, безумовно, внесла важливий елемент новизни в економічні дослідження. Нею був заснований і застосований принцип історизму, що дозволило поглянути на економічний процес у динаміці, і виявити такі його риси, які не помітні в стані статичності. Завдяки цьому стало

очевидним, що економічне життя набагато багатше й змістовніше тих абстрактних схем, у які намагалися укласти її класики.

7.3. Виникнення та розвиток марксистської економічної теорії

Марксизм виник у 40-х рр. XIX ст. як напрям класичної політекономії, що претендував на вдосконалення методу теоретичних досліджень і створення нової соціальної картини світу.

Німецький економіст і філософ Карл Маркс (1818-1883) здійснив великий вплив на розвиток економічної науки.

Він висунув концепцію, згідно з якою капіталізм представляє собою історично перехідну систему; в силу поглиблення внутрішніх протиріч він повинен поступитися місцем більш прогресивній системі.

Сам Маркс визначив «три джерела» свого вчення:

1. Класична англійська політична економія А. Сміта і особливо Д. Рікардо - трудова теорія вартості, його догмат про занепад капіталізму.
2. Німецька філософія – логіка Канта, діалектика Гегеля, матеріалізм Феєрбаха.
3. Утопічний соціалізм Анрі де Сен-Сімона, Шарля Фур'є (фр.) та Роберта Оуена (англ.), (I пол XIX ст.) - головна ідея – створення нового гармонійного суспільства шляхом освіти та виховання людей та мирної трансформації капіталізму із збереженням приватної власності, капіталу і прибутку.

Політична доктрина вчення Маркса була сформульована в його програмній праці «Маніфест Комуністичної партії» (1848):

- 1) вся історія суспільства – це історія боротьби класів;
- 2) загибель капіталізму;
- 3) перехід до комунізму можливий лише шляхом «насильницького повалення існуючого ладу».

Головний твір Маркса «Капітал» та ряд інших, був задуманий і написаний з єдиною метою – науково довести існування «капіталістичної експлуатації» та економічно обґрунтувати революційні лозунги та ідеї, висунуті в «Маніфесті Комуністичної партії».

Економічне вчення Маркса в стислому вигляді дуже просте:

- 1) всі продукти виробництва створюються працею робітників;
- 2) товарний обмін відбувається на основі співставлення затрат праці, втілених у кожному товарі;
- 3) але в умовах капіталізму існує прибуток, який отримується капіталістом за рахунок того, що він оплачує не всю кількість праці, яку робітник вкладає в товар.
- 4) цей прибуток або «додатковий продукт» утворює «додаткову вартість», яку безоплатно привласнює капіталіст. В цьому заключається суть експлуатації праці капіталом.

Маркс виділяє абсолютну вартість, називаючи її сутністю товару і міною вартість, як її зовнішню форму, кількісне вираження (конкретну ціну),

що проявляється тільки при обміні. Корисність у нього не має ніякого відношення до вартості товару, хоча він визнає її значення.

Маркс виводить закон вартості – вартість товару визначається не індивідуальними, а суспільно необхідними затратами робочого часу (тими, за яких створюється переважна кількість товарів даного виду в суспільстві – середніми) – (У Рікардо – найгіршими умовами виробництва).

Маркс пристосовує трудову теорію вартості до умов капіталізму, що не вдавалось зробити Сміту і Рікардо.

Маркс вважав, що заміна робочої сили машинами веде до зменшення норми прибутку капіталіста, оскільки тільки праця робітників створює вартість, а капітал виконує пасивну функцію і не породжує прибутку.

Помилки і прорахунки теорії марксизму:

1. Маркс не залишив наукового, економічного обґрунтування соціалізму(комунізму), що дало можливість в майбутньому трактувати його як завгодно.

2. Виведений Марксом «закон тенденції норми прибутку до зниження», з якого слідував висновок про збідніння пролетаріату і загострення класової боротьби, не підтвердився.

3. «Закон вирівнювання норми додаткової вартості між галузями» також не підтвердився.

4. Теорія Маркса носила схематичний характер, те ,що їй протирічило, не приймалось до уваги.

5. Для неї характерний надмірний догматизм: спочатку були зроблені основні висновки, а потім вони «науково» обґрунтовувались.

6. Переоцінка трудової теорії вартості і пролетаріату як самого прогресивного класу суспільства.

7.4. Маржинальна революція в економічній науці та неокласичний напрям

В 1870 рр., одночасно з розвитком Марксизму, в економічній науці відбулася маржинальна революція, (або революція граничної корисності), яка поклала початок новому напрямку в економічній науці. Виникла галузь науки, яка стала називатися граничним аналізом.

Найважливіші риси маржиналізму:

1. Використання граничних (прирістних) величин. «Маржинальний» означає крайній, граничний. Маржиналісти перенесли аналіз із середніх величин, якими оперували класики, на граничні величини. Їх цікавить те, наскільки зміниться та чи інша величина при зміні даної величини на одну одиницю. З'явилися поняття «граничні витрати», «гранична продуктивність», «гранична схильність».

2. Суб'єктивізм. Підхід, згідно з яким всі економічні явища досліджуються і оцінюються з точки зору окремого господарюючого суб'єкта.

3. Раціоналізм. Людина розглядається маржиналістами, як раціональна істота, метою якої є максимізація власного задоволення.

4. Методологічний індивідуалізм. Закономірності функціонування господарства в цілому виводяться із поведінки окремо взятого господарюючого суб'єкта.

5. Статичність. Маржиналісти втратили інтерес до «законів руху» капіталізму, якими займалися класики і зосередились на дослідженні оптимальних результатів використання рідкісних ресурсів з метою задоволення потреб людей.

6. Заміна причинно-наслідкового аналізу функціональним. Це стимулювало застосування в економ. науці математичних методів.

7. Ліквідація пріоритету сфери виробництва, характерного для економ. аналізу класиків. Замість цього на ранній стадії свого розвитку акцент був перенесений на сферу споживання.

8. Спорійняття ринкової економіки як рівноважної системи.

Піонерами граничного аналізу, роботи яких відносяться ще до I пол. XIX ст. і ідеї яких не були тоді помічені, а пізніше забуті, по праву вважаються Йоган Генріх фон Тюнен, Герман Генріх Госсен, Антуан Огюстен Курно.

«Батьком» цього напрямку економічної теорії вважають Германа Генріха Госсена (1810—1858), ідеї якого стали важливою складовою теорії граничного аналізу, лягли в основу теорії поведінки споживача, пошуку оптимуму за обмежених ресурсів. У 1854 році він сформулював основні тези вчення «граничної корисності», а саме:

- цінність усякої речі визначається ставленням до неї людини;
- головне завдання економічної науки - це дослідження і з'ясування ставлення людини до речей, вивчення потреб людини і можливостей їх вдоволення;
- об'єкт дослідження - індивідуальна людська психологія.

Головна праця вченого «Еволюція законів людської взаємодії» (1854) започаткувала нетрадиційний підхід в економічних дослідженнях, пов'язаний з переміщенням проблеми оптимізації у центр теорії цінності. У сучасній економічній літературі головні теоретичні висновки вченого отримали назву першого і другого законів Госсена.

Тому лише на початку 1870-х рр. відбулося те, що пізніше назвали маржинальною революцією, - майже одночасно (в 1871 р. і потім в 1874 р.) і незалежно один від одного відразу в трьох країнах – в Великобританії, Австрії та Швейцарії – виходять написані з маржиналістських позицій роботи (відповідно) Стенлі Джевонса, Карла Менгера і Леона Вальсара, які навіть не підозрювали, що в них були попередники. Тому саме з того часу починають відлік маржиналізму, як однієї з течій економічної науки.

Австрійська або Віденська школа, засновником якої був Карл Менгер, далі була представлена його учнями Візером та Бьом-Баверком.

Австрійська школа маржиналізму в значній мірі відрізняється від інших течій маржиналізму.

Її представники внесли найбільший вклад в розробку теорії граничної корисності.

Австрійська школа має такі особливості:

1. Більший акцент на суб'єктивізм та психологізм.
2. Більший акцент на сфері споживання.
3. Негативне відношення до математичних методів аналізу.
4. Акцент на економічний лібералізм, заперечення державного начала в економіці.
5. Відмова від трактування ринкового господарства як рівноважної системи.

«Лозанська школа» (теорія загальної рівноваги).

Особливостями Лозанської школи є:

1. Саме представники Лозанської школи (Вальрас, Парето) є ініціаторами впровадження в економічну науку математичних методів, особливо диференційного вирахування.
2. Уподібнення економіки механічним об'єктам, що слугувало ідеї про те, що їй внутрішньо притаманні універсальні і об'єктивні закони, а також дозволяло представити економіку як рівноважну систему.
3. Лозанська школа вперше здійснила аналіз господарства з точки зору загальної рівноваги. В подальшому моделювання на основі ідеї загальної рівноваги стало характерною рисою основного напрямку сучасної економічної теорії.

Неокласицизм як новий етап «маржинальної революції».

По мірі своєї подальшої еволюції маржиналізм «звільнявся» від деяких крайностей раннього етапу і при цьому запозичував деякі елементи класичної політичної економії. На цій стадії маржиналізм непомітно трансформувався в неокласику або неокласичний напрямок, який став головним в економічній науці ХХ століття.

Перш за все, слід перерахувати елементи класичної школи, які стали органічною частиною неокласики:

- Уявлення про економічну теорію як про універсальну науку;
- Принцип раціональності економічної діяльності. Співпадіння понять «економічний» і «раціональний»;
- Сприйняття економічної системи як єдиного механізму;
- Ідеологія «лесе фер» і негативне відношення до втручання держави в економіку, в роботу ринкового механізму;

В той же час неокласика фактично сформувалась на основі маржиналізму і мала слідуючі його риси:

- Ідея повної раціональності поведінки економічних суб'єктів (суб'єкти в процесі вибору враховують всі наявні вигоди та витрати, можливості та обмеження.
- Принцип методологічного індивідуалізму.
- Психологізм та суб'єктивізм економічної теорії.
- Сприйняття ринкової економіки як рівноважної системи.

Разом з тим ряд властивостей маржиналізму при його трансформації в неокласичну школу був утрачений:

- Надмірний акцент на сфері споживання та ігнорування сфери виробництва.

- Відношення до проблеми цінності як до центральної проблеми економ. теорії.

- Надмірний психологізм економічної теорії.

Маржиналізм трансформувався в неокласичну парадигму в кінці ХІХ – на поч. ХХ ст. зусиллями особливо англійця А. Маршала, американця Дж. Б. Кларка і швейцарця В. Парето.

Економічне вчення А. Маршала. Альфред Маршал (1842-1924) є визнаним засновником неокласичного напрямку в економічній науці, а також засновником т. зв. «Кембріджської» школи та її лідер на протязі піввіку.

Головна робота «Принципи економічної науки» (1890, 6 томів), основні ідеї якої були оформлені автором вже в 1883 р. Починаючи з Маршала економічна наука в західному світі почала називатися його терміном «економікс».

Саме Маршалу належить заслуга найбільш органічного сполучення окремих елементів класичної школи та маржиналізму, яке лягло в основу головного напрямку сучасної економічної науки.

Предметом економічної науки, за Маршалом, є збуджуючі мотиви, якими керується людина в своїй господарській діяльності. Вони дорівнюють грошовій платі, необхідній, щоб людина здійснила певну дію. Економ. наука досліджує ті вчинки, мотивом яких є власний егоїстичний інтерес індивіда, оскільки вони піддаються приблизному кількісному грошовому виміру.

Господарська діяльність людини складається з двох головних елементів: споживання і виробництва.

Заслуга Маршала заключається в тому, що він сполучив теорію граничної корисності (маржиналізм) та теорію витрат виробництва (класична політекономія) і розробив модель часткової рівноваги ринкової ціни. Так була створена двохфакторна теорія ціни, заснована на аналізі взаємних зв'язків попиту (корисності) і пропозиції (витрат).

Таким чином, він вирішив суперечності у підходах класиків та маржиналістів до того, чим же все-таки регулюється вартість – корисністю чи витратами виробництва і показав, що з боку споживача на встановлення ринкової ціни товару впливає розмір його граничної корисності, а з боку виробника – розмір витрат виробництва даного товару.

Отже, корисність і витрати – це ніби два леза ножиць. Корисність формує ринковий попит, витрати формують ринкову пропозицію.

Таким чином, ринкова цінність товару визначається рівновагою граничної корисності і граничних витрат.

Теоретичні розробки Маршала служать і в наш час загальною основою західної економічної науки.

Джон Бейтс Кларк (1847-1938) – був єдиним американцем, що вніс значний вклад в теорію маржиналізму. Головна робота – «Розподіл багатства» (1898).

Розподіляв економічну науку на дві частини:

1. економічна статика – наука про рівновагу в економіці.

2. економічна динаміка – наука про відхилення економіки від стану рівноваги.

Особливо відомий завдяки своїй концепції граничної продуктивності (її передтечею був фон Тюнен).

Кларк самостійно, хоча і дещо пізніше європейських економістів, дійшов до формулювання принципів граничної корисності по відношенню до сфери виробництва.

Артур Сесіл Пігу (1877-1969) – учень Маршала . Робота «Економічна теорія добробуту» (1932).

В центрі його теорії – поняття «національного дивіденду» (доходу), його правильний розподіл.

Із ідеї Маршала про те, що цінність однієї і тієї ж суми грошей різна для бідних і забезпечених верст населення, він зробив висновок про те, що перерозподіл доходів на користь малозабезпечених груп населення може збільшити добробут суспільства, оскільки при цьому задоволення бідних зростає в більшій мірі, ніж зменшується задоволення багатих.

Ця концепція стала основою прогресивної шкали оподаткування, яка сьогодні застосовується в більшості розвинутих країн.

Пігу сформулював явище, яке потім отримало назву «ефект Пігу»: Якщо в обігу з'являється додаткова кількість грошей і всі ціни пропорційно зростають, то готівкові суми, що зберігаються на руках у населення, пропорційно обезцінюються.

Одним з перших Пігу звернув увагу на проблему неповного обліку валового національного продукту, через те, що частина його створюється всередині домашнього господарства. (Наприклад, оженившись на своїй куховарці, чоловік тим самим зменшив національний дохід – перестав платити їй зарплату.)

ТЕМА 8. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX — ПОЧАТОК XX СТ.)

8.1. Економічний розвиток України на рубежі XIX - XX ст.

8.2. Столипінська аграрна реформа, її прогресивне значення. Зрушення в сільському господарстві.

8.3. Розвиток політичної економії в Україні.

8.1. Економічний розвиток України на рубежі XIX - XX ст.

З першої половини 19 ст. соціальний розвиток українських земель характеризувався: занепадом феодально-кріпосницької системи господарювання та кріпосницької мануфактури, розвитком товарно-грошових відносин і проникненням капіталістичних відносин в сільське господарство, руйнуванням селянських господарств, поглибленням розшарування селянства і подальшим використанням вільнонайманої праці й машин, поступовим

формуванням нових соціальних прошарків (підприємців і найманих робітників) та загальноімперського внутрішнього ринку.

Промисловий переворот (почався у 30-40 рр. і завершився у 60-80 рр.) сприяв розвитку промисловості, у наслідок чого фабрично-заводське виробництво утвердилося у металообробній, текстильній, тютюновій, складувній, паперовій і інших галузях. Перше місце в промисловому виробництві України займала цукрова галузь (80% виробництва цукру у Російській імперії). Виникає новий вид транспорту – залізниця. Модернізується річковий і морський флот. Переживає бум гірничодобувна промисловість, змінюється енергетична база, прискореними темпами розвивається машинобудування, легка і харчова промисловість, застосовуються нові технології. Фабрика стає основною формою виробництва, а фабричний робітник – основною продуктивною силою.

Активізується внутрішній ринок, отримує розвиток кредитна система, торгові біржі. Міста перетворюються на крупні промислові і торгово-адміністративні центри.

У другій половині 19 ст. істотні зміни відбулися і в сільському господарстві: скасування кріпацтва (царський маніфест від 19 лютого 1861 р.); земля стає предметом купівлі – продажу; активне втягнення селянських господарств у товарно-грошові відносини; декларативність багатьох прав селян (наприклад, для зміни місця проживання селянину необхідно було відмовитися від наділу, ліквідувати особисту і сімейну заборгованість).

Індустріалізація в Україні починається з перших років 20 сторіччя. Етапи розвитку: 1) криза 1900-1902 рр., коли в результаті масового банкрутства дрібних підприємств росте концентрація виробництва, кількість монополістичних об'єднань, їх зв'язок з іноземним капіталом; 2) депресія (тривала до кінця 1909 р.); 3) підйом 1910 - 1913 р.р.

Реформи 1848 р. в Австро-Угорщині та 1861 р. у Росії мали багато спільного. Як прогресивний крок у суспільному розвитку вони в цілому створили умови для генезису підприємницьких відносин, здійснення промислового перевороту та підвищення ефективності аграрної галузі, істотної розбудови залізничної мережі та розширення ринків збуту для капіталістичного виробництва. Разом з тим, методи запровадження зазначених реформ в економічне життя обох країн зумовлювали довготривале існування пережитків патріархального ладу. Останні суттєво гальмували господарську ініціативу селянства та утруднювали процес капіталістичної перебудови сільськогосподарського виробництва.

1. Першим кроком у ліквідації кріпосництва на українських землях було підписання 7 вересня 1848 р. закону про скасування кріпосного права в Австрії.

2. Ліквідація феодальних повинностей селян Північної Буковини розпочалась спеціальним актом 1 липня 1848 р. Вартість селянських повинностей була визначена в 4умлн. золотих гульденів. Реформу було проведено таким чином, що приблизно 72% селянських дворів землю або зовсім не одержали, або одержали таку кількість, що прожити з неї було неможливо, і селяни перетворювались на наймитів з наділом та без наділу.

3. Певні відмінності мала селянська реформа в Закарпатті, зокрема закон про скасування панщини було видано угорським сеймом 18 березня 1848 р. Від панщини не були звільнені селяни-орендарі, двораки і наймити поміщицьких маєтків. Крім того, селянство було позбавлено значної частини земель; у деяких місцевостях 70-80 % селян одержали менш ніж половину того наділу, що мали до реформи. Поміщики одержали компенсацію в 4,4 млн. форинтів, яку селяни сплачували у формі додаткового податку.

Отже, селянська реформа 1848 р. мала грабіжницький характер: селяни втратили сервітутні землі, багато з них отримали зменшені наділи орної землі, вони мусили сплачувати величезний індемнізаційний борг. Усе це гальмувало розвиток капіталізму в сільському господарстві Західної України і в економіці загалом. Але разом з цим реформа й полегшила подальший розвиток капіталізму.

4. У Східній Україні цю реформу було проведено в 1861 р. Реформа була підготовлена за весь час економічного розвитку Росії, який витягував її на шлях капіталізму, а кріпацтво перетворилося на гальмо для розвитку промисловості й сільського господарства. Вона готувалася майже 5 років, і весь час точилась боротьба між окремими групами поміщиків про умови звільнення селян, з одного боку, а з другого її підганяли хвилі селянських заворушень. Більшість поміщиків України була прихильниками звільнення селян або без землі, або з невеликими клаптиками землі та з умовою обов'язкового викупу землі й особи селянина. Нарешті, 19 лютого 1861 р. Олександр II підписав маніфест і «Положення про селян, звільнених з кріпосної залежності», де було викладено основні умови скасування кріпацтва.

5. На підставі «Загального положення» селянин ставав вільною людиною й одержував певні громадянські права: він міг займатися торгівлею та промисловістю, володіти рухомим і нерухомим майном, укласти договори, виступати позивачем і свідком у суді, переходити в інші стани, вступати в навчальні заклади, брати участь в органах самоврядування та ін. Проте воля, яку здобули селяни, була обмеженою. Було збережено сільську общину, всі члени якої були пов'язані круговою порукою — відповідальність усіх за своєчасні платежі податків і викупних платежів за землю, відбування повинностей, вихід з общини. Поміщики втручалися в господарське життя сільських общин: без згоди поміщика не можна було міняти сівозміни, розорювати нові землі тощо.

6. При наділенні формальними правами селяни й далі фактично залишалися нижчим станом. Вони сплачували подушний податок, відбували рекрутчину, їх могли піддавати фізичним покаранням. Крім того, до укладення викупних угод з поміщиками селяни запишались тимчасово зобов'язаними, змушені були відбувати повинності, платити оброк або відбувати панщину і підлягали вотчинній владі поміщика. Після укладення викупної угоди селянин переходив на викуп, тимчасовозобов'язане становище припинялося. 9 років після реформи селянин не мав права відмовитися від землі й виходити зі складу сільської общини.

Отже, під час проведення реформи селяни були пограбовані і поміщиками, і державою. Проте реформа мала велике значення для економічного розвитку України. Вона знищила перепони для розвитку капіталізму, який почав швидко прогресувати. Реформа 1861 р. втягнула селянство в товарно-грошові відносини, примусила їх підвищувати товарність своїх господарств у зв'язку з необхідністю сплати викупних платежів.

Реформа також змусила поміщиків перейти на нові форми господарювання:

- поміщики мусили перейти від використання праці кріпаків до вільнонайманої праці;
- придбати власний інвентар, робочу худобу;
- остаточно відмовитись від натурального характеру свого господарства і перетворити його в торгове, підприємницьке.

7. Отже, розвиток капіталізму сприяв зростанню продуктивних сил, продуктивності праці в сільському господарстві. Однак процес перетворення феодального землеволодіння в буржуазне відбувався в Україні специфічно, двома шляхами: американським і пруським одночасно. Для північних губерній характерною була система відробітку, тобто пруський шлях розвитку аграрного сектора господарства. Для центральних і східних районів України було властиве поєднання капіталістичного фермерства з напівфеодальними системами ведення господарства. У південних українських губерніях сільське господарство розвивалося переважно на підприємницьких капіталістичних засадах, хоча були й відробітки. Тобто абсолютно чистих форм економічної організації господарства в пореформену добу не існувало.

Таким чином, з огляду на основні риси модернізації господарства України після 1861 р., можна говорити про наздоганяючу модель економіки. Її характерними ознаками були:

- а) втілення в життя прогресивних явищ та процесів не завдяки еволюції «знизу», а силовій модернізації — «революції згори»;
- б) вибіркове, а не системне, запозичення та використання світових досягнень у галузі техніки, технології та організації виробництва;
- в) пріоритетність окремих галузей, яка в перспективі веде до деформації структури економіки;
- г) збереження протягом тривалого часу багатокладності, паралельного існування нового та попередніх устроїв;
- д) порушення однорідності економічного простору, ускладнення соціальних та політичних проблем, зростання соціальної напруженості в суспільстві.

Усі зазначені риси знайшли відображення в українській моделі економіки, включаючи розвиток її аграрної сфери та промислового виробництва. Тобто реформа, незважаючи на її обмеженість і непослідовність, відкрила можливості для подальшої модернізації українського суспільства (шляхом «наздоганяючого» розвитку) та поступового формування ринкових відносин.

8. Розвиток промисловості капіталістичним шляхом, порівняно з аграрним сектором економіки, відбувався набагато інтенсивніше. Протягом 60—80-х рр. XIX ст. промисловий переворот загалом завершився. В Україні промисловість формувалася як система взаємопов'язаних і взаємозалежних галузей харчової промисловості, важкої індустрії, передусім металургійної, вугільної, залізорудної та залізничного транспорту. Знаменною особливістю модернізації стало те, що фабрика остаточно витіснила мануфактуру. Якщо в 1860 р. налічувалося 2330 фабрик і заводів, то у 1869 р. — 3712 промислових підприємств.

Таким чином, скасування кріпосного права в імперії Романових прискорило розвиток промисловості України, незважаючи на її колоніальне становище та збереження середньовічних устоїв у суспільстві. У провідних галузях виробництва наприкінці 70-х років відбувся технічний переворот.

Промислове піднесення 60-х - поч. 70-х років XIX ст. закінчилося економічною кризою 1873-1874 рр. Після незначного піднесення в 1875-1880 рр. криза знову охопила економіку України в 1881-1883 рр. З кінця 80-х років XIX ст. почалось нове промислове піднесення, яке тривало протягом усього останнього десятиріччя XIX ст.

9. Для Західної України на межі XIX-XX ст. був характерний недостатній розвиток капіталізму у сільському господарстві, а зубожіння селян постійно зростало. Із галузей промисловості розвивались тільки соле- та нафтодобувна, зростала лісозаготівля. Наслідком цих процесів було аграрне перенаселення, що характеризувалось надлишком робочих рук.

10. Незважаючи на залишки кріпосництва, наприкінці XIX ст. в Україні почалась індустріалізація. Найшвидше розвивалась важка індустрія, яка перевершувала легку за темпами зростання вдвічі. Для металургійної промисловості переломними стали 80—90-ті роки. У той час на території Катеринославської та Херсонської губерній було збудовано 17 великих металургійних заводів. У 1885 р. було розпочато будівництво потужного чавуноливарного підприємства поблизу Катеринослава, а вже до 1888 року діяло дві потужні доменні печі. Поблизу с. Кам'янське (нині Дніпродзержинськ) у 1889 р. став до ладу металургійний завод з двома домнами. 1892 року було введено в експлуатацію Гранцівський, в 1894 р. - Дружківський, в 1896 р. — Донецько-Юріївський, а в 1897 р. Нікополь-Маріупольський металургійні заводи. На цих заводах працювало від 2 до 6 тис. чоловік на кожному, що свідчить про їх потужність.

11. Наростаючі темпи індустріалізації України на межі XIX—XX ст. були б неможливі без розвитку залізничного транспорту. Якщо з 1881 р. по 1890 р. в Україні було введено вдію 1093 км. залізниць, то у 1890-1895 рр. — ще 1141 км. Значну частину залізниць будували із залученням акціонерного капіталу.

12. Другим стимулюючим фактором, який був тісно пов'язаний з наростаючими темпами індустріалізації, став іноземний капітал, який при надвисоких прибутках майже повністю переливався за кордон. Іноземний капітал ринув із Франції, Бельгії, Англії, США, і вже на початку XX ст. у вугільній промисловості України іноземцям належало 63 % основного капіталу,

в металургії — 90 %. Капіталізація української промисловості здійснювалась також значною мірою завдяки акціонуванню, яке сягнуло піку в 1910-1913 р.р. Акціонерні компанії були єдиною формою організації фінансового та монополістичного капіталу і способом проникнення іноземного капіталу в українську промисловість. На кінець 90-х років ХХ ст. в Україні діяло біля 20 великих акціонерних товариств зі значною часткою іноземного капіталу.

13. Концентрація виробництва мала теж певні соціальні наслідки — різко стало зростати населення окремих міст, збільшилась кількість великих промислово розвинутих районів. На кінець ХІХ ст. найбільшими містами в Україні були: Одеса (403,8 тис. жителів), Київ (247,7), Харків (173,9), Катеринослав (112,8 тис. жителів). У цих містах було сконцентровано 35 % міського населення.

Загалом на межі ХІХ-ХХ ст. Україна в складі Російської імперії за темпами індустріалізації зайняла одне з перших місць, випереджаючи інші регіони імперії за виплавкою чавуну, видобутком вугілля, виробництвом цукру. Українська промисловість перед першою світовою війною становила 24,3 % від загальноімперської, даючи понад 70 % продукції всієї видобувної промисловості Росії в цілому.

Отже, індустрія України розвивалась однобічно, у першу чергу із максимальним використанням природних ресурсів. Місцеві підприємства не задовольняли навіть найелементарніших потреб у товарах народного вжитку. Незважаючи на швидкі темпи розвитку окремих галузей промисловості, Україна, як і Російська імперія загалом, залишалась в техніко-економічному відношенні досить відсталою у порівнянні з провідними країнами Європи.

У період 1-ї світової війни розвиток індустріалізації був перерваний. Україна входила до складу двох ворогуючих країн (Росії і Австро-Угорщини) і стала ареною бойових дій.

Промислове виробництво в Україні на початку війни: 1) зросло, виконуючи армійські замовлення; 2) поповнилося евакуйованими підприємствами з районів бойових дій (Прибалтика, Польща); 3) підвищило концентрацію виробництва (найвища була в металургійній і машинобудівній промисловості. Наприклад, Південноросійське дніпровське металургійне товариство об'єднувало 12 підприємств і 30 тис. працівників), через створення нових об'єднань і товариств, хоча загальна їх чисельність зменшилася (з 3381 у 1913 р. до 2849 у 1915 р.); 4) зазнало раптового спаду (1917 р.) та невдалих спроб відновлення основного капіталу за рахунок іноземних інвестицій; 5) потерпало від нестачі кваліфікованої робочої сили (30% довоєнної чисельності робочих Донбасу були мобілізовані з перших днів війни, в Катеринославській губернії не вистачало 104 тис. працівників).

Сільськогосподарське виробництво скорочувалося з перших днів війни, унаслідок поголовної мобілізації селянства (у 1917 р. в Україні залишилося 40% працездатного населення в сільському господарстві), та не могло вирішити проблему забезпечення промислових центрів хлібом.

Торгівля і фінансова системи країни набули негативного розвитку: скорочення виробництва предметів масового споживання; зменшення обсягів торгівлі; знецінення рубля.

Отже, перша світова війна спровокувала: деструктивні процеси в господарстві України; милітаризацію промисловості; старіння основного капіталу; скорочення виробництва засобів виробництва, предметів споживання; занепад сільського господарства.

8.2. Столипінська аграрна реформа, її прогресивне значення. Зрушення в сільському господарстві.

Після реформи 1861 р. сільське господарство швидше розвивалося на Півдні України, де поміщицькі господарства на кінець ХІХ ст. перейшли на удосконалену техніку. В цілому в Україні раціонально, інтенсивно розвивалася незначна частина господарств. Залишалася низка пережитків панщинно-кріпосницької системи господарювання.

Реформи не зрівняли селян у громадських правах з іншими суспільними верствами. Все це гальмувало господарську ініціативу і культурний розвиток селянства. Залишки кріпосництва, невирішеність аграрного питання стали причинами боротьби у пореформеному селі на всій Російській імперії, в т.ч. й на східноукраїнських землях. Уряд намагався стабілізувати становище в країні шляхом перебудови земельно-аграрних відносин (1905 – 1907 рр.).

Була проведена аграрна реформа, що дістала назву «стопіпінської» за ім'ям її автора і втілювача в житті голови Ради міністрів П. А. Столипіна. Вона мала розв'язати земельне питання. В Указі від 22 листопада 1906 р. були викладені основні положення реформи.

Столипінська аграрна реформа передбачала здійснення таких заходів:

1) руйнування общини, яка відіграла значну роль в масових селянських виступах 1905–1907 рр., і закріплення за кожним домогосподарством, яке володіло надільною землею на основі общинного права, належної йому частини в особисту приватну власність;

2) надання кредитної допомоги селянам через Селянський земельний банк;

3) організацію переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Північного Кавказу, Середньої Азії.

Кожний селянин мав право вимагати від громади виділення йому землі в одному масиві, що отримав назву «відруб». Селяни могли переносити туди свої господарські будівлі й створювати «хутір». Цей захід повинен був служити створенню заможних селян – фермерів.

У цілому стопіпінська аграрна реформа мала успіх в Україні. Нею скористалися, перш за все, селяни, які хотіли і вміли господарювати. Реформа прискорила перехід українського села на індустріальну основу, створила сприятливі умови для розвитку приватного селянського землеволодіння, стимулювала розвиток агрономічних заходів. За період 1909–1913 рр. продуктивність сільського господарства зросла в півтора рази. Земські агрономи організували прокатні станції техніки, сільськогосподарські читання.

Для малоземельних селян створювали товариства з питань оренди землі та колективного ведення рільництва.

Однак модернізація українського села здійснювалась повільно в порівнянні з країнами Західної Європи і була перервана світовою війною 1914 р.

Розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві мав місце і на західноукраїнських землях. Однак Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття залишалися відсталими аграрними провінціями Австро-Угорської імперії. В Західній Україні зберігалось велике поміщицьке й церковне землеволодіння. Поміщикам належало понад 40 % усіх земель. Великими землевласниками були польські, румунські, угорські, німецькі поміщики. Поміщицькі господарства базувалися на відробітках селян. Великого поширення набули відробітки за проценти, які сплачували за борг взятого до «нового врожаю» збіжжя за «порцію» – певну суму грошей, яку поміщики позичали селянам, за землю, за штрафи при потравах у полі, за порушення лісового чи рибальського законодавства тощо. Щоб вижити селянська бідно та вимушена була шукати заробітки поза селом, швидкими темпами зростала трудова еміграція. Почалася масова еміграція українських селян до Америки, здебільшого США і Канади, у менших розмірах – до Бразилії та Аргентини, де було чимало неосвоєних територій і уряди цих країн охоче приймали емігрантів. Окрім того, місцеве селянство виїжджало на сезонні роботи до Німеччини, Чехії, Румунії, Данії та прикордонних російських губерній.

8.3. Розвиток політичної економії в Україні

Економічна думка в Україні у другій половині XIX ст. була орієнтована на аналіз тих позитивних змін, що відбувались у пореформеній економіці, водночас вона переживала певний занепад, пов'язаний із процесом становлення, вибору оптимального напрямку, що відповідав би українській специфіці, і тому відзначалася великою різноманітністю напрямів, течій та ідей.

На початку розглядуваного періоду, в 60-70-х роках XIX ст. в Україні економічна думка розвивалась під впливом двох різноспрямованих факторів:

а) скасування кріпосного права і створених на основі цього умов та особливостей промислового перевороту;

б) теоретичних дискусій провідних європейських економічних шкіл, особливий вплив серед яких мала марксистська.

Водночас українські учені-економісти зробили значний внесок у розвиток сучасних їм теорій та концепцій, а також вписали власні сторінки у книгу світової економічної думки.

1. Прихильником принципів класичної політичної економії був професор Київського, Московського та Петербурзького університетів І.В.Вернадський (1821–1884 рр.).

У своїх працях «Предмет політичної економії», «Курс політичної економії», «Нариси політичної економії» та інші український вчений розкривав предмет економічної теорії, суть і механізм дії об'єктивних економічних законів. Він вважав, що завдання політичної економії полягає в дослідженні

природи і механізму дії економічних законів, які він трактував природними, універсальними, вічними та незмінними, непідвладними сваволі влади. При цьому об'єктивну дію економічних законів І.В. Вернадський пов'язував виключно з товарним виробництвом, а доринкове господарство взагалі не вважав об'єктом дослідження економічної науки.

Значне місце в дослідженнях І.В. Вернадського займає проблема праці. Він її визначає «головним і єдиним джерелом багатства». Усі види праці (всупереч класикам) він вважав продуктивними. Значну увагу український дослідник економічної теорії приділяв вивченню зміни форм праці на різних етапах суспільного розвитку. Наймана праця, на його думку, має незаперечні переваги перед кріпацькою, а велике виробництво – перед дрібним. Найбільш ефективною формою розкріпачення селян він вважав забезпечення повної приватної власності у сільському господарстві та повної свободи для сільського населення.

Важливим в економічному вченні І.В. Вернадського є розуміння прогресивності ринкової організації виробництва. Він був переконаним і послідовним супротивником соціалістичної ідеї – як такої, що не відповідає людській природі. У людини, вважав він, закладено природний потяг до приватного виробництва та обміну.

2. Відомим ученим, професором Київського університету і прихильником класичної школи був Микола Бунге (1823-1895), відомий за такими працями: «Гармонія господарських відносин» (1860), «Основи політичної економії» (1870), «Нариси політико-економічної літератури» (1895). Говорячи про капітал, він називав його самостійною продуктивною силою. Крім капіталу, він виділяв ще дві продуктивні сили — природу і працю, які забезпечують людські потреби. М. Бунге виступав за вільне суперництво; під ним він розумів співвідношення попиту і пропозиції, завдяки якому встановлюється ціна товару. Перед економічною теорією він ставив завдання вивчати послідовний ряд господарських явищ, починаючи з потреб і закінчуючи їх задоволенням. Виступаючи проти марксизму, він доводив, що економіст у своїх дослідженнях повинен керуватися не догмами, а аналізом життя.

На думку М. Бунге, політична економія має розглядати такі категорії: потреби; засоби для задоволення потреб; виробництво і продуктивні сили; розподіл та поєднання занять і праці; обмін, цінність і ціну; доходи; власність і споживання.

3. Іншим послідовником класичної школи був Микола Зібер (1844-1888), автор помітних у тодішній світовій економічній літературі праць: «Основи політичної економії» (1873), «Девід Рікардо і Карл Маркс в їх суспільно-економічних дослідженнях» (1885) та ін.

Професор Київського університету М. Зібер стояв на позиції трудової теорії вартості, довівши, що праця є єдиним елементом споживної та мінової вартості:

- На його думку, метод економічної теорії має бути науковим, що вимагає дотримання відповідних правил і принципів.

- Особливе місце у творчому доробку ученого займає праця «Нариси первісної економічної культури» (1881), присвячена дослідженню закономірностей розвитку світової економіки. М. Зібер спростував концепцію російської моделі общинного соціалізму, проти якої виступали українські та європейські учені. Він підтвердив наявність загальних тенденцій капіталістичного розвитку в економіці Росії, визначив її національні форми й особливості нагромадження капіталу. Водночас з історії українського народу він відзначив таку цікаву рису, як зв'язок економічних прав особистості з характером праці, її розподілом, господарськими обов'язками в сім'ї.

- Загалом М. Зібер здійснив помітний вплив на розвиток української економічної думки, персоніфікований такими знаними особистостями, як І. Франко, М. Драгоманов, О. Терлецький, С. Подолинський та ін., які були добре обізнані із працями класиків політичної економії та абстрагували їх вчення до тогочасного господарського життя в Україні.

4. На межі двох століть найпомітнішою постаттю суспільно-політичного життя в Україні був Іван Франко (1856—1916). Будучи людиною універсальних здібностей, він ґрунтовно ознайомився з політичною економією, вважаючи її найважливішою з усіх наук, оскільки вона вивчає причини багатства і злиднів, поділ праці та її плоди. Як і М. Зібер, він був прихильником трудової теорії вартості, доводячи, що без праці немає вартості. Він був ознайомлений з течіями тогочасної європейської економічної думки і позитивно сприймав більшість із них. І. Франко не був економістом-теоретиком, а переважно популяризував економічну теорію, зокрема, у 70-х роках марксизм, переклавши українською мовою 24-й розділ I тому «Капіталу» К. Маркса та окремі розділи книги Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг». У статі «Про працю» він досить явно показав себе прихильником теорії доданої вартості та критиком капіталістичного способу привласнення. Написавши дохідливою мовою, підручник «Основи суспільної економії», І. Франко популяризував у робітничих гуртках з марксистських позицій поняття «товар», «гроші», «капітал», «рента», «експлуатація» та ін. Заробітну плату він розглядав з погляду так званого «залізного закону заробітної плати» ф. Лассалья.

У низці статей І. Франко аналізував становище селян Галичини, тяжкі умови праці і життя робітників нафтових копалень. Категорично не сприймав Великий Каменяр марксистських висновків про необхідність і неминучість пролетарської революції та подальшої диктатури пролетаріату. З 90-х років XIX ст. він гостро критикував марксизм як «релігію, що ґрунтується на догмах ненависті і класової боротьби». Основою народного поступу він вважав «працю на рідному ґрунті» і національне визволення України з-під колоніального ярма.

5. Послідовником ідей кирило-мефодіївців, особливо федералістського устрою слов'янської держави, прихильником ідеї дрібновласницького соціалізму французького економіста П. Ж. Прудона був відомий учений Михайло Драгоманов (1841-1895). Економічні погляди українського мислителя зосереджувались насамперед на проблемі розвитку пореформених аграрних відносин. Реформу 1861 р. він вважав антинародною і такою, що обділила селян землею й відібрала більшу частину тієї, на якій вони господарювали. На його

думку, ринкове господарство є прогресивним, але воно несе надмірну диференціацію населення, експлуатацію трудящих, кризи, безробіття тощо. Вихід з негараздів капіталізму він бачив у просвітницькій діяльності серед робітників, у знищенні приватної власності і побудові соціалізму у формі «громадянства», під яким розумів таку форму організації господарства, коли промислові засоби виробництва та результати праці будуть належати робітничим громадам, а земля і продукти праці на ній належатимуть сільським громадам. Разом з тим він був переконаним опонентом марксистської теорії класової боротьби, революції та диктатури пролетаріату.

6. Представником громадянського руху і засновником школи фізичної економії був доктор медицини Сергій Подолинський (1850-1891). Він, як і М. Драгоманов, трактував марксистську ідею соціалізму з позицій громадянства, тобто як «громадянство» з рисами анархізму і федералізму, що існуватиме на основі общинного землеволодіння.

С. Подолинський вважав, що соціалізм створить набагато кращі можливості для розвитку продуктивних сил і більше відповідатиме загальнолюдським моральним принципам.

7. Світову славу і визнання заслужив найвідоміший український економіст, автор новаторських теорій синтезу граничної цінності з трудовою теорією вартості, теорій розподілу, кооперації, кон'юнктури, теорії грошей, інвестиційної теорії економічних циклів Михайло Туган-Барановський (1865-1919).

У 1894 року він опублікував працю «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і вплив на народне життя», яку захистив як магістерську дисертацію у Московському університеті. Це дослідження (доповнене й перероблене) було згодом видано майже всіма європейськими і навіть японською мовами.

М. Туган-Барановський, проаналізувавши розвиток теорії граничної корисності від її витоків до більш пізніх учень у своїй праці «Вчення про граничну корисність господарських благ як причину їх цінності» (1890), дійшов висновку про доцільність використання в економічних дослідженнях теорії корисності.

Економічні погляди М. Туган-Барановського розкриті в наступних теоріях:

1. Теорема цінності.
2. Теорія ринків та криз.
3. Підвалини інвестиційної теорії циклів.
4. Теорії розподілу (чітко визначає два основні фактори, від яких залежить заробітна плата: зростання продуктивності суспільної праці (фактор економічний) та соціальна сила робітничого класу (фактор соціальний).
5. Рента як «нетрудовий дохід, що випливає з користування стійкими корисними властивостями землі».

Він розрізняв три джерела виникнення земельної ренти:

- 1) відмінність земельних ділянок за місцем їх розташування;
- 2) дія закону спадної продуктивності землеробської праці або спадної продуктивності наступних витрат у землеробстві;

3) відмінність земельних ділянок за родючістю.

Іншим визначальним українським представником маржиналізму, зокрема його математичного напрямку був учений зі світовим ім'ям Євген Слуцький (1880-1948).

Є. Слуцький став фундатором маржиналістської математичної теорії споживання. Саме Є. Слуцький першим увів в аналіз поняття рівноважного стану бюджету споживача, а також його стійкість. Рівновага споживацького бюджету існує тоді, коли корисність благ, яка йому відповідає, має однакову або найбільшу величину серед усіх найближчих до нього станів. Стан рівноваги бюджету є стійким, якщо будь-яке відхилення від нього зменшує корисність набору благ, і нестійким — коли ця корисність збільшується.

Складові теорії збалансованого бюджету споживача:

1. Корисність будь-якого поєднання благ, на його думку, є величина, що має властивість набувати тим більшого значення, чим більшою мірою це поєднання виявляється кращим для певного індивіда.

2. Під переважаючою комбінацією благ розуміють таку, коли індивід переходить від поєднання А до поєднання В.

3. Якщо такий перехід не здійснюється, то блага А і В мають однакову величину корисності.

4. Стан рівноваги бюджету індивіда може наставати тоді, коли корисність бюджету споживача має однакову або найбільшу величину серед усіх найближчих до нього станів. Таке становище можна назвати станом рівноваги. Воно буде стійким за умови, що всяке відхилення від нього зменшуватиме корисність, і нестійким - у протилежному випадку.

ТЕМА 9. ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА НАУКА В ПЕРІОД ДЕРЖАВНО-МОНОПОЛІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТ.)

9.1. Економічні наслідки першої світової війни

9.2. Криза основ державно-монопольного капіталізму у 1929-1933рр. та господарський розвиток у післякризовий період

9.3. Зародження інституціонально-соціального напрямку

9.4. Виникнення кейнсіанської теорії

9.1. Економічні наслідки першої світової війни

Початок ХХ століття для світового господарства, яке перебувало на стадії становлення, характеризувався періодичними кризами, перманентними війнами, поглибленням монополізації виробництва, його модернізацією і милітаризацією. В господарсько-політичне життя на цьому етапі стрімко ввійшли дві молоді країни — США та Німеччина, які обігнали європейські колоніальні імперії і прагнули розширення ринків збуту та сировини.

Масове виготовлення нових видів зброї вимагало свого застосування, а пропаговані і заохочувані політиками агресивні націоналістичні ідеї — своєї реалізації.

А. Агресивна природа імперіалізму проявилась зі всіма особливостями у роки першої світової війни, розв'язаної двома агресивними військово-політичними блоками — Троїстим союзом та Антантою. Головною причиною розв'язання війни було прагнення монополій різних країн, і передусім Німеччини, здійснити розподіл (економічний, територіальний) світових сфер впливу. «Світова політика» Німеччини була німецьким варіантом " «загального» імперіалізму, і її сутність полягала в тому, щоб підняти німецьку імперію з рівня континентальної держави до рівня світової наддержави.

Б. Важливою причиною виникнення 1-ої світової війни було намагання великих держав закріпити за собою слаборозвинуті країни як ринки збуту надлишків товарів, об'єкти вкладення капіталів, оскільки на той час вже був сформований певний етап світового ринку.

В. Ще напередодні першої світової війни в багатьох країнах стали проявлятися тенденції до посилення ролі держави в господарському житті, що значно поглибило процес формування системи регульованого капіталізму та поступового формування державно-монополістичного капіталізму:

- виникають військові концерни (наприклад, англійський військовий концерн «Віккерс», військові картелі в Німеччині, військово-промисловий концерн «Коміте-де-форж», хімічний концерн «Кульман» у Франції) та інші державно-монополістичні форми господарювання;

- введення жорсткої державної регламентації господарських відносин для мобілізації економічних ресурсів на виконання військово-політичних завдань;

- управління економікою з боку держави набуло форм контролю й розподілу стратегічних ресурсів, продовольства, засобів транспорту і робочої сили.

Г. Найбільш досконало розподільчо-контролююча роль держави проявилася у США, де в 1917—1918 рр. створюється низка комітетів, відповідальних за розміщення державних замовлень та розподіл робочої сили, палива, сировини, транспортних засобів. Діяльність цих нових державних інститутів координувала військово-промислова рада. Аналогічна централізація була характерною і для Німеччини («військово-сировинні союзи»), Англії (міністерство військового постачання).

Д. Загалом у Першій світовій війні брали участь близько 40 країн, на території яких мешкало 2/3 населення планети. Мілітаризація економік забезпечила виготовлення 28 млн. гвинтівок, майже 1 млн. кулеметів, 9200 танків.

Е. Внаслідок Першої світової війни найбільше постраждала економіка, Німеччини. У 1917 р. обсяг промислового виробництва, як і в сільському господарстві, порівняно з 1913 р., скоротився вдвічі. Мілітаризація охопила майже 75 % економіки і набрана критичних меж. Але найбільш відчутними були людські втрати країни: 2,7 млн. загинуло і 4,8 млн. стали каліками.

Національне багатство зменшилось майже наполовину, а державний борг зріс у 32 рази (з 5 до 160 млрд. марок).

Була підірвана й фінансова система, адже лише прямі воєнні видатки становили 150 млрд. золотих марок.

- Надзвичайно сильно постраждала від війни Франція. Вона втратила загиблими 1,3 млн. чол., 750 тис. чол. залишилися інвалідами.

- Що ж до США, то Перша світова війна стимулювала їх економічний розвиток і призвела до перенесення центру господарського виробництва з Європи у цю країну.

До початку 20-х років США давали майже половину світового видобутку вугілля, близько 3/5 світового виробництва чавуну та сталі, 2/3 світового видобутку нафти, 85 % світового випуску автомобілів. Змінюється й фінансовий статус США: вони перетворюються на основного кредитора європейських держав, а Нью-Йорк стає світовим фінансовим центром.

Таким чином, найважливішим підсумком розвитку США в 1914-1919 рр. було подальше збільшення їх економічної потужності, посилення їх позицій у світовій економіці, закріплення за ними становища наймогутнішої держави світу.

Період між 1919-1939 рр. можна назвати найбільш нестабільним періодом світової історії як з погляду економічного, так і соціально-політичного становища.

Умовно цей період можна поділити на чотири етапи:

- 1919-1921 рр. — повоєнний кризовий стан;

- 1922-1928 рр. — відносно стабільний економічний розвиток;

- 1929-1933 рр. — світова економічна криза;

- 1934-1939 рр. — етап поступової ліквідації наслідків економічної кризи та передвоєнної економічної кон'юнктури.

Перший етап визначається вкрай нестабільними показниками економічного стану країн, які ще більше погіршилися навесні 1920 р., внаслідок повоєнної кризи, що тривала аж до 1922 р. й охопила всі країни, а особливо Великобританію, США та Японію. Причина кризи полягала в якісних змінах, що відбулися в економіці цих країн під впливом науково-технічної революції кінця XIX — початку XX ст. та тривалої війни, в яку було втягнуто більшість країн світу.

Німеччина втратила також усі свої колонії загальною площею 3 млн. км. з населенням 13 млн. чол., які були переділені між державами - переможцями.

Надзвичайно важка ситуація в економіці Німеччини:

- зниження обсягів промислового виробництва у повоєнні роки;

- демілітаризація;

- зростаюче безробіття, що супроводжувалися інфляційними явищами, які набирали обертів.

- Проте найважливішу роль у відбудові німецької промисловості й народного господарства загалом відіграв гак званий план Дауеса. В серпні 1924 р. на Лондонській конференції країн-переможниць була прийнята програма послаблення умов сплати репарацій, розроблена міжнародним комітетом

експертів на чолі з чиказьким банкіром Ч. Дауесом, а в червні 1929 р. цей план замінено новим — планом Юнга.

Другий етап характеризується досить стійкими темпами економічного розвитку в провідних країнах світу, що дало змогу їм не лише «вилікувати» воєнні рани, але й зробити значний крок на шляху структурної модернізації виробництва.

При цьому найвищі показники економічного зростання притаманні США, в історію економіки країни цей період входить під назвою «проспериті», тобто період процвітання.

Значно повільніше розвивалася економіка Великобританії, яка тільки наприкінці 20-х років досягла передвоєнного рівня розвитку.

Економіка Франції вступила у стадію економічного піднесення вже у 1924 р., оскільки промислове виробництво перевищило довоєнне.

9.2. Криза основ державно-монополістичного капіталізму у 1929—1933рр. та господарський розвиток у післякризовий період.

Період стабілізації економічного розвитку наприкінці двадцятих років несподівано виявив диспропорції між темпами зростання виробництва і прибутків підприємств на користь другого. На додачу до цього слабкий розвиток виробництва не супроводжувався відповідним зростанням заробітної плати і зниженням цін на товари народного споживання. Доходи населення знижувались надзвичайно швидко, а ціни, у свою чергу, постійно зростали. Разом з тим загрозливими темпами відбувалося скорочення виробництва.

1. Світову економіку у 1929-1933 рр. охопила економічна криза, яка була найбільшою в історії індустріального суспільства у ХХ ст. Першою ознакою економічної кризи вважають різке падіння цін на акції Нью-Йоркської біржі 24 жовтня 1929 р. Криза охопила насамперед економіку США, зокрема важку індустрію. Різко зменшилась заробітна плата, а за рівнем економічного розвитку країну було відкинуто до рівня 1911 р.

2. Не менш складно криза проходила в Німеччині, викликавши надзвичайно гостру реакцію та підготувавши ґрунт для приходу до влади фашистів. До середини 1932 р. (пік кризи) промислове виробництво в Німеччині скоротилося більше ніж на 40 %, Залишилась без роботи майже половина всіх найманих робітників, майже вдвічі скоротилися ремісниче виробництво та дрібна торгівля. погіршилось становище в країні.

3. В Англії та Франції криза розпочалася дещо пізніше, та й рівень падіння обсягів виробництва був не таким сильним: у Франції — на 30,9 %, в Англії — на 16,2 %. Але особливо складного та затяжного характеру криза набрала в країнах, економічно та політично залежних від світових економічних лідерів.

4. Боротьба з кризою, пошуки нових методів та форм протидії їй визначили генеральну лінію політики урядів усіх країн. Спочатку антикризова політика ґрунтувалася на вже відомих методах. Але досить швидко стало очевидним, що доктрина «невтручання» держави в економічне життя, заснована на концепції ринкового саморегулювання, не дає бажаних наслідків.

З початком 30-х років головним напрямком економічної політики стає посилення державного втручання в економічне життя в поєднанні з посиленням регулювання соціальних відносин. Проте в різних країнах державне регулювання визначалося особливостями економічного розвитку, рівнем та специфікою соціально--економічних і політичних відносин. При цьому можна виділити два основних варіанти цього процесу, найяскравіше виражені в антикризовій політиці «Нового курсу» президента Ф. Д. Рузвельта в США та в системі заходів, спрямованих на оздоровлення економіки у фашистській Німеччині.

5. На відміну від «Нового курсу» Рузвельта, Велика Британія в боротьбі з наслідками Великої депресії не пішла шляхом порятунку промисловості, фермерських господарств і проведення реформ у соціальній сфері.

Головним у діяльності уряду лейбористів було:

- виправлення дисбалансу бюджету;
- поліпшення становища у внутрішній і зовнішній торгівлі.

6. Не зважаючи на побічні наслідки, економічна криза 1930-х років дала змогу суттєво поліпшити загальний стан народного господарства Франції. Реформування економіки зазнавало сильного впливу теорії кейнсіанства. Фінансову підтримку з боку держави мали підприємства «захищеного сектору», насамперед військово-промисловий комплекс, які безпосередньо залежали від державних замовлень і підтримувалися податковими і митними пільгами. Суттєво впливала держава й на сільське господарство, що певним чином забезпечувало вихід економіки з кризи із найменшими втратами.

7. Нацистська партія у Німеччині під час виборів до рейхстагу висунула певну програму економічних перетворень, яка повинна була забезпечити вихід Німеччини з великої депресії.

Проте економічна програма, з якою нацисти прийшли до влади, дещо відрізнялася від практичних дій. Так, коли постало завдання проведення банківської реформи, усі заклики щодо знищення процентної кабали були забуті.

Вершиною німецької економіки стала Національна економічна палата, яка координувала та скеровувала діяльність національних груп індустрії, що формувалися як за територіальним, так і за функціональним принципом.

Міжвоєнний період в економічному розвитку європейських країн і США та особливо Велика депресія показали нездатність ринкової економіки здійснювати саморегулюючі заходи і врівноважувати попит і пропозицію на всіх можливих ринках. Навіть за умови раціональної поведінки індивідуальних економічних агентів сукупний результат не завжди є оптимальним, оскільки макросистема розвивається за власними законами, що не регулюються теорією загальної рівноваги.

9.3. Зародження інституціонально-соціального напрямку.

Інституціоналізм є попередником кейнсіанської і неоліберальної концепції державного регулювання економіки, яка виникає у 30-ті роки ХХ століття.

Інституціоналізм виникає у 20-30-ті роки ХХ століття в США. Саме тут у найбільш гострій формі виявилися проблеми, пов'язані із процесом переходу економіки вільної конкуренції до переважно монополістичної, у США з'явився перший антимонопольний закон. Учені цієї країни створили теорії, які поклали початок новій течії економічної думки - інституціоналізму.

Назва «інституціоналізм» походить від слова «institution», що означає «звичай, наставляння». Інститути - це первинні елементи рушійної сили суспільства, що розглядаються в історичному процесі розвитку. Серед інститутів виділяють: суспільні інститути - родина, держава, правові норми, монополія, конкуренція тощо; поняття суспільної психології - власність, кредит, дохід, податок, звичаї, традиції тощо.

Інституціоналізм - це альтернатива неокласичному напряму економічної теорії. Предметом свого аналізу інституціоналізм висуває не тільки економічні, але й неекономічні проблеми соціально-економічного розвитку в історичному аспекті. Крім того, інституціоналізм вивчає соціальний контроль суспільства над економікою. Представники інституціоналізму піддали сумніву основні положення класичної школи: раціоналізм економічного суб'єкта, автоматичне досягнення оптимального стану економічної системи, тотожність приватних і суспільних інтересів. При цьому вони вказали на низку недоліків ринкової економіки: показне споживання; усунення конкуренції, обмеження випуску товарів та ін. Вони стверджували, що необхідно встановити контроль суспільства над економікою.

Можна виділити три основних риси, що визначають специфіку методології інституціоналізму:

- 1) незадоволення надто високим рівнем абстракції, властивого класичній і неокласичній теоріям, особливо статичним характером ортодоксальної теорії цін;
- 2) прагнення до інтеграції економічної теорії з іншими суспільними науками;
- 3) незадоволення недостатнім емпіризмом «класиків» і «неокласиків», заклик до деталізації кількісних досліджень.

Пізніше інституціоналізм став поширеною течією економічної думки, в якій на ґрунті спільної методології об'єдналися представники багатьох її напрямів.

Ранній інституціоналізм представлений трьома напрямами американського інституціоналізму: 1) соціально-психологічним – Т. Веблена; 2) соціально-правовим – Дж. Коммонса; 3) емпіричним, або кон'юнктурно-статистичним, – В. Мітчелла і його послідовників.

Соціально-психологічний інституціоналізм. Його було започатковано працею Торстена Веблена (1857—1929) «Теорія бездіяльного класу» (1899), в якій він дав глибоку критику капіталізму. Автор наголошує на існуванні суперечності між економічною теорією і реальним життям. Економічна наука займається абстракціями, які не збігаються з реаліями життя. Політична економія проголосила ідею гармонії інтересів, а насправді скрізь відбувається жорстока боротьба за існування. Веблен критикує ортодоксальних економістів

за те, що вони обмежують економічні інтереси тільки грошовими, ігноруючи людину як особистість, що перебуває у певному суспільному середовищі. Крім того, вони не враховують історичного розвитку цього середовища.

Таким чином, Веблен піддав сумніву положення А. Сміта про «економічну людину» (раціонального егоїста, що прагне до максимізації власної вигоди). На відміну від неокласиків, Веблен був переконаний, що людина не рахункова установка, яка миттєво оцінює корисність того або іншого блага з метою максимізації загального ефекту від використання наявного запасу ресурсів. Веблена з повним правом можна назвати засновником науки «Економічна соціологія».

Саме завдяки цьому вченому в економічній науці з'явилося поняття демонстративного споживання «ефект Веблена», суть якого у такому: товари для багатого класу цінуються, тому що володіння ними сприймається оточенням як успіх у житті. Середній клас суспільства прагне імітувати поведінку багатих, і попит на такі товари збільшується внаслідок людської заздрості. Веблен робить висновок, що ринкова економіка призводить до марнотратства, заздрісного порівняння, а не до дійсного прояву закону попиту.

Соціально-правовий інституціоналізм. Д. Р. Коммонс (1862—1945) формулює «юридично-мінову» концепцію суспільного розвитку. Її суть полягає в тому, що в основу розвитку він покладає мінові відносини, зображуючи їх як юридичні. Вихідною економічною категорією він оголошує юридичне поняття угоди. Учасниками угоди можуть бути всі інститути суспільства. Сама угода, яка становить основний елемент кожного економічного інституту, включає три моменти: конфлікт, взаємодію, розв'язання. Отже, будь-які суспільні конфлікти, усі суперечності можна успішно розв'язати. Запорукою цьому буде юридичне регулювання правил «угоди».

Велике місце в концепції Коммонса посідає категорія «розумної цінності», яка утворюється в результаті формування оцінок, єдності думок у процесі всіх угод. Він навіть заявляє, що політична економія — це наука про процеси, що ведуть до встановлення «розумної цінності».

Коммонс критикує класиків і неокласиків за їх визначення вартості. Вартість у нього – це очікуване право на майбутні блага і послуги.

Кон'юнктурно-статистичний інституціоналізм. В. Мітчелл (1874—1948) – учень Веблена – став засновником нового емпіричного напрямку в інституціоналізмі. Проте Мітчелл не беззастережно наслідував Веблена. Наприклад, він критично оцінював ігнорування Вебленом статистики для доказу своїх ідей. Сам Мітчелл нагромадив і систематизував величезний статистичний матеріал, який узяв за основу своїх досліджень. Він підкреслював великий вплив грошей на поведінку людей. Це зумовлено тим, що виробництво товарів підпорядковане не виготовленню споживних вартостей, а одержанню прибутку. Саме це пояснює необхідність вивчення грошового господарства.

Інституціоналізм Мітчелла був емпіричним дослідженням сучасності. Широко використовуючи фактичний матеріал, статистику, він намагався не тільки привернути увагу на вади тогочасного економічного життя, а й сподівався розв'язати загальні суперечності капіталізму. Особливу увагу він

приділяв аналізу циклічних коливань. За Мітчеллом, циклічний характер капіталістичного відтворення спричиняється дією багатьох факторів «системи грошового господарства». Він доводить можливість впливати на цикли і навіть запобігати їм. Він прихильник державного втручання в економіку.

9.4. Виникнення кейнсіанської теорії та її розвиток.

Після закінчення першої світової війни Захід вступив в період потужного економічного підйому – епоху «просперіті» - «вічного процвітання», яка була перервана 30 жовтня 1929 р. крахом Нью-Йоркської фондової біржі, за чим послідувала Велика Депресія.

Валовий продукт в США, Великобританії, Франції, Німеччині скоротився на 20-40%, зовнішня торгівля – на 50-65%, зайнятість – на 15-25%, а ціни – на 50-60%.

Та гірше всього було те, що економіка, надана сама собі, згідно з принципом «лайсиз фایр», на протязі 5 років не могла повернутися до стану рівноваги.

Неокласична теорія не витримала такого випробування реальністю і після Великої Депресії економістам довелось переосмислити і природу спадів і саму економічну теорію.

Особливо важливу роль зіграв у виникненні нової економічної теорії англійський економіст Джон Мейнард Кейнс (1883-1946). Головна робота «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей».

1. Головна методологічна відмінність теорії Кейнса від класичної – заперечення саморегулювання ринкової економіки.

2. Кейнс заперечує існування повної зайнятості при капіталізмі і визнає наявність постійного вимушеного безробіття.

3. Кейнс визнав існування при капіталізмі періодичних, а не випадкових спадів виробництва і спричиненого ними безробіття.

4. Максимально можливу зайнятість і економічне зростання може забезпечити лише активне втручання держави в економіку.

Новизна ек. теорії Кейнса полягала:

1. В застосуванні макроекономічного аналізу, що привело до виникнення макроекономіки як окремого розділу економічної теорії. Кейнс відкинув класичне уявлення про три окремі ринки – праці, товарів, грошей і взяв за основу наявність єдиного ринку, де все взаємопов'язано. Він користувався показниками, кожний з яких характеризує якусь грань ринку як єдиного цілого: єдиний продукт, сукупний попит, сукупний дохід.

2. Кейнс звернув увагу, що рівність класичної школи між заощадженнями та інвестиціями (що заощаджується, те й інвестується) не обов'язково і не завжди виконується, що приводить до порушень ринкової рівноваги.

3. У запереченні концепції класиків, що попит і пропозиція на ринку праці регулюються ставкою реальної зар. плати. Він вказав, що під впливом профсоюзів та інших факторів зар. плата взагалі не може знижуватися. А значить, коли пропозиція праці випереджає попит на неї, це призводить до

зростання безробіття. Рівновага на ринку встановлюється саме за рахунок витіснення в ряди безробітних частини робочої сили.

4. В обгрунтованій концепції так званій ефективного попиту, тобто регульованого державою. Саме попит, на думку Кейнса відіграє вирішальну роль у стимулюванні і розвитку виробництва. Тому потрібно знайти інструменти впливу на зростання всього сукупного попиту.

Теорія ефективного попиту.

Сукупний попит – це сума споживчих витрат і інвестицій (тобто попиту на споживчі ті інвестиційні товари). Сукупний попит залежить від сукупного доходу і від того як витрачається цей дохід, тобто від пропорції між споживанням і заощадженням.

Якщо сукупний попит більший за пропозицію, тоді працюють стимули росту виробництва, якщо менший це веде до економічної кризи, спаду виробництва, безробіття

Основні компоненти сукупного попиту: споживання, інвестиції і державні витрати.

Основні фактори, що впливають на сукупний попит : схильність до споживання, очікувана прибутковість капіталовкладень, перевага ліквідності.

Головна ідея теорії ефективного попиту полягає в тому, щоб через стимулювання сукупного попиту впливати на виробництво і пропозицію товарів і послуг, підвищити рівень зайнятості. Головною перешкодою для досягнення економічної рівноваги є недостатність сукупного попиту, на який впливають скорочення схильності до споживання, зниження прибутковості капіталу, розміри якого зростають, надзвичайна перевага ліквідності (готівки)

Концепція мультиплікатора.

Ключовим рівнянням кейнсіанської теорії можна вважати:

$$Y = C(Y) + I,$$

де Y – вироблений за рік національний дохід; $C(Y)$ – сукупне споживання, що залежить від національного доходу; I – інвестиції.

При цьому приріст національного доходу залежить від приросту інвестицій. Кейнс вважав, що приріст інвестицій, наприклад на 1%, може привести до приросту національного доходу на 1,5; 2 чи 3%. Це відбувається тому, що інвестиції в одну галузь виробництва дають приріст не тільки в ній самій, але і в зв'язаних з нею галузях.

Цей ефект вже був описаний іншим англійським економістом Каном, але завдяки Кейнсу ефект мультиплікатора став однією з ключових ідей нової економічної теорії.

Треба відмітити, що в стані повної зайнятості мультиплікатор взагалі не діє, оскільки відсутність вільної робочої сили ставить межу зростанню виробництва і виникає джерело інфляції.

Інструменти макроекономічного регулювання. Значення вчення Кейнса.

Крім нової економічної теорії Кейнс запропонував головні інструменти забезпечення ефективного попиту:

1. Грошова політика, регулювання процентної ставки. Полягала у зниженні процентів на кредити, що змусить підприємців вкладати гроші у виробництво.

2. Бюджетна політика. Щоб стимулювати ефективний попит, Кейнс пропонував збільшити державні витрати, державні інвестиції і державну закупівлю товарів і зменшити податки. Інвестиційна діяльність держави повинна бути спрямована на організацію суспільних робіт – будівництво шляхів, освоєння нових районів, спорудження підприємств.

3. Перерозподіл доходів в інтересах соціальних груп, які отримують найбільш низькі доходи. Мета – підвищити груповий попит масових покупців.

4. Політика повної зайнятості. Недопущення значного безробіття, розширення системи соціального забезпечення.

Книга Кейнса вийшла в 1936 р., коли Захід почав виходити з Великої депресії, відмовившись від доктрини «лайсиз фایр», через посередництво потужного державного впливу на економіку. Скрізь практика відходила від неокласичної теорії, тому коли вийшла книга Кейнса, її сприйняли як довгоочікуване теоретичне виправдання принципу державного втручання в економіку. Кейнсіанство швидко завоювало панівне положення в науці. Минулі підручники обезцінилися. Все це стали називати «кейнсіанською революцією». Кейнсіанство панувало в науці тридцять років.

Кейнсіанська революція була реакцією на недоліки неокласичного підходу до аналізу економічного життя.

Творці Кейнсіанської революції внесли фундаментальні зміни в економічну теорію завдяки відмові від закону Сея, у відповідності з яким нормальним станом ринкової економіки є повна зайнятість.

Велика Депресія 1929-33 рр. довела невірність такого підходу і виявилась головною конкретно-історичною причиною Кейнсіанської революції.

В ході її здійснення було зроблено висунення на перший план елементів сукупного попиту, особливо інвестицій в основний капітал. Їх змінюваність, як було доведено, служить причиною змінюваності реального національного доходу та рівня зайнятості.

В результаті було продемонстровано, що ринкова економіка є внутрішньо нестабільною, а її нормальним станом є вимушене безробіття.

Тому виникає необхідність в активному втручанні держави в макроекономічне функціонування економіки.

Таким чином, Кейнсіанська революція привела до зміни поглядів економістів і державних посадових осіб: стала панівною думка про серйозність проблеми безробіття і необхідності активного макроекономічного втручання держави в економіку.

Внаслідок Кейнсіанської революції в економічній теорії утворився великий розрив – між неокласичною мікроекономікою і кейнсіанською макроекономікою, що давали майже протилежні оцінки характеру функціонування ринкової економіки.

ТЕМА 10. РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНИХ ЕКОНОМІК КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В СИСТЕМІ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА ПІД ВПЛИВОМ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЙ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТ.)

10.1. Особливості і тенденції повоєнного розвитку провідних національних економічних систем та моделювання їх варіантів.

10.2. Економічне зростання і кризи 50-80-хрр., як характерні ознаки кінця епохи індустріалізації.

10.3. Загальна характеристика ідей неолібералізму.

10.4. Неокласичний синтез.

10.5. Посткейнсіанство та теорії недосконалої конкуренції.

10.1 Особливості і тенденції повоєнного розвитку провідних національних економічних систем та моделювання їх варіантів.

В повоєнний період економічне становище більшості країн було катастрофічним, але особливо це було очевидним у Західній Європі. Надзвичайно негативним фактором став підриг національних валют. Для нормалізації валютно-фінансової ситуації в червні 1944 року у Бреттон-Вудсі була проведена конференція представників 44 країн, яка прийняла рішення про створення Міжнародного Валютного Фонду (МВФ). Конференція виробила основні правила міжнародних валютних відносин, серед яких можна виділити: надання долару США нарівні з золотом функції резервної валюти; заборона зміни ціни золота; введення твердого і контрольного курсу валюти.

Крім МВФ було створено Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР), який мав виконувати роль міжнародного кредитного центру. Обидві міжнародні фінансово-валютні організації перебували під повним контролем банкірів США, які у перші повоєнні роки здійснювали швидку перебудову економіки відповідно до своїх інтересів та потреб мирного часу.

5 червня 1947 р. держсекретар США Дж. Маршалл, виступивши в Гарварді, представив зміст програми, спрямованої на відбудову та розвиток Європи.

Програма була розрахована на чотири роки і передбачала розв'язання таких завдань: модернізація інфраструктури, збільшення обсягів виробництва, більш рівномірне розміщення важкої індустрії, раціоналізація виробництва сільського господарства та легкої промисловості, забезпечення грошової та фінансової стабілізації.

З метою реалізації плану в квітні 1948 р. було створено Європейську організацію економічного співробітництва, до складу якої увійшло 16 країн, яка й координувала заходи щодо реалізації плану.

План Маршалла здійснювався з квітня 1948 року по грудень 1951 року. Загальний контроль за його виконанням здійснювала Адміністрація економічного співробітництва, яку очолювали відомі американські фінансисти і політичні діячі. Допомога надавалася з федерального бюджету США у вигляді безоплатних субсидій і позик.

Але треба пам'ятати, що умови для країн-учасниць цього плану були досить жорсткими: відмова від націоналізації промисловості та надання повної свободи приватному підприємництву, що супроводжувалося помітним гальмуванням тих галузей західноєвропейської індустрії, які були конкурентами США, зниження тарифів на імпорт американських товарів, обмеження торгівлі з соціалістичними країнами тощо.

Національні програми та моделі економічного відродження та повоєнного розвитку провідних держав:

1. США:

- після війни швидко та ефективно переорієнтувати свою економіку на випуск мирної продукції;
- зростання приватного споживання;
- прискорений розвиток, обумовлений урядовою політикою, спрямованою на розширення експорту;
- забезпечення більшої зайнятості населення.

Досить важливим фактором, який зумовив уповільнення темпів економічного зростання в економіці США, став розпад колоніальної системи, що супроводжувався утворенням нових незалежних країн, деякі з котрих стали досить містким ринком для американських капіталів. Але відтік капіталів з країни, як відомо, негативно відбивається на стані її економіки. Ще один фактор, що негативно впливав на економіку США в повоєнний період — це утворення двох нових промислових центрів у світовій економіці — країн Західної Європи та Японії.

2. Німеччина:

Оздоровлення економіки Німеччини, як майбутнього осередку європейського відродження, вимагало рішучих заходів.

Першим кроком у реалізації програми була грошова реформа, яка стала важливою передумовою загальної реформи економічного механізму.

- грошова реформа, яка стала важливою передумовою загальної реформи економічного механізму.
- наявність матеріальної бази, що збереглася від попереднього періоду;
- порівняно дешева робоча сила;
- тривало відкладений та незадоволений попит населення, який активно впливає на виробництво;
- стабілізація фінансової та грошово-кредитної системи стали необхідною передумовою успіху.

Істотну роль в успіху перетворень та виходу з кризи відіграла зовнішня підтримка (економічна допомога за планом Маршалла, а також постачання палива, продовольства, насіння та добрив по інших каналах). У німецьку економіку передавалися американський транспорт та інша власність американської армії. З коштів Фонду європейської програми відбудови надавалися на пільгових умовах кредити. Держава різко обмежила видатки на оборону та підтримку безпеки, що уряд міцно тримав у руках важелі управління, своєчасно корегуючи економічний курс. Держава підтримувала ті галузі, які були в найскрутнішому становищі: вугільну промисловість,

металургію, електроенергетику. Особливо заохочувався та підтримувався дрібний і середній бізнес, підприємництво у виробничій сфері, надавались податкові пільги інвесторам.

3. Франція:

Франція у післявоєнні роки стала батьківщиною капіталістичного планування та програмування. У 1946 р. в країні створюється Генеральний комісаріат з планування, який розробляє індикативні (необов'язкові) плани господарського розвитку галузей господарства. Завданням цих планів на післявоєнний період було єдине — модернізація національного сектора економіки та відбудова господарства впродовж 1947—1953 рр.

Основними елементами «планової» економіки Франції Генеральний комісаріат визначив: розподілі кредитів, податкових заохоченнях, державних інвестиціях з метою прискорення виконання планів, створений спеціальний фонд (Фонд соціально-економічного розвитку) дозволяв здійснювати інвестування в державний та приватний сектори економіки.

4. Великобританія:

Повоєнна перебудова в Англії та Франції відбувалася переважно в межах плану Маршалла, однак вона мала свої певні особливості.

У рамках заходів цих реформ здійснювалась підтримка повної зайнятості населення через часткову націоналізацію таких базових галузей, як енергетика, транспорт, кам'яновугільна, сталеплавильна промисловість та інфраструктура. У другій половині 40-х років держава перебрала під свій контроль загалом більше 20 % британської промисловості: авіаційні компанії, аеропорти, автомобільні шляхи та Англійський банк.

Стратегічним напрямом економічної політики лейбористів було: підтримка повної зайнятості, провадиться часткова націоналізація базових галузей - енергетики, транспорту, кам'яновугільної та сталеплавильної промисловості, а також інфраструктури, підтримки фунта стерлінгів, було проголошено політику економії, під якою передбачалося заморожування заробітної плати та доходів, обмеження споживання, високі прямі податки.

10.2. Економічне зростання і кризи 50-80-хрр., як характерні ознаки кінця епохи індустріалізації

Ситуація в економіці США різко загострилася з початком енергетичної кризи., яка потягла за собою кризу світового капіталістичного господарства 1973-1975 рр..

Можна виділити три особливості прояву кризи 1973-1975 рр.:

- по-перше, згортання виробництва супроводжувалося ростом цін та неконтрольованою інфляцією;
- по-друге, ріст безробіття і збільшення резервної армії праці не призвели до падіння рівня заробітної плати;
- по-третє, циклічна криза виробництва переплелася зі структурним, сировинним та валютно-фінансовим дисбалансом.

1. Особливо слід виділити тяжкий характер протікання структурної кризи. Падіння промислового виробництва охопило практично всі галузі

промисловості, у тому числі і такі нові, як електронна, аерокосмічна та ін. У 1974-1975 рр. серед банкрутів опинилися не тільки дрібні та середні фірми, але й великі залізничні та торговельні компанії, банківські корпорації.

2. Зростання цін на нафту лише впродовж 1974 р. викликало 10 % стрибок цін майже на всі промислові товари.

3. Починаючи з 1970-х рр. для багатьох країн постійними стали зростаючі інфляційні процеси, дефіцит державного бюджету, безробіття.

4. Також криза виявила залежність країни від імпорту та зовнішньоторговельної економічної кон'юнктури в цілому. За роки кризи загострилось суперництво розвинутих капіталістичних країн на світовому ринку, а ФРН та Японія потіснили США на світовому ринку по ряду найважливіших галузей. Зростання світових цін на нафту спричинило утворення величезного дефіциту торгового балансу, його у свою чергу сприяло подальшому послабленню позицій доллара на світових валютних ринках.

5. Криза середини 70-х рр. ХХ ст. завдала значних втрат не лише американській., а й усій світовій економіці, призвівши до значної її розбалансованості. У зв'язку з цим можна вказати на два фактори.

По-перше, це новий виток наукового прогресу, який в середині ХХ ст. переріс в науково-технічну, а потім і в технолого-інформаційну революцію. Вона означала перехід до принципово нової техніки та технології на основі досягнень науки й охопила всі галузі виробництва і сфери обслуговування.

6. З середини її и 1970—початку 1980-х рр. темпи економічного зростання вповільнились, почала знову наростати інфляція, яка «перетворилась в чудовисько, що нагадувало багатоголову гідру: замість однієї відрубаної голови кожного разу виростили дві нові». Все це загостило конкурентну боротьбу. Виявилось, що попередня модель державного регулювання економіки, що опиралася на теоретико-методологічні засади кейнсіанства, зовсім не відповідала потребам часу і сформованим господарським відносинам, оскільки будь-яка економічна система має межі для свого екстенсивного росту.

7. Основними завданнями в економіці стали капіталістична раціоналізація виробництва на базі нової техніки та технології, а також посилення експлуатації найманої прані, як результат — підвищення ефективності виробництва. Це також пов'язано зі скороченням соціальних державних програм, зменшенням втручання держави в економіку) шляхом здійснення приватизації та роздержавлення.

8. Економіку США у період президентства Р. Рейгана (1981 — 1988) охопила глибока криза, яка тривала від початку 80-х років.

Були започатковані наступні заходи:

- скорочення податків на корпорації та доходи громадян;
- скорочення урядових витрат шляхом зменшення соціальних програм;
- дерегулювання підприємницької діяльності;
- проведення жорсткої кредитно-грошової політики, спрямованої на подолання інфляції.

- У межах політики «рейганоміки» було знято обмеження на ведення інвестиційного бізнесу комерційними банками США, які діяли від 1930-х рр. і суттєво обмежували конкуренцію на фінансовому ринку.

- Реальні заходи адміністрації Р. Рейгана, спрямовані на зміну поведінки суб'єктів господарювання, мали переважно частковий успіх, але не змогли вирішити проблем розвитку економіки загалом. Вже наприкінці 80-х років почався економічний спад, дефіцит державного бюджету зріс до 290 млрд. дол., а державний борг — до 4 млрд. дол.

- Певне зростання почалось на початку 1990-х років, за часів президентства Б. Клінтона. Одним із перших заходів нової адміністрації президента було усестороннє стимулювання інвестиційного капіталу з метою оздоровлення економіки. Серед інших напрямків економічної політики можна виділити розв'язання довгострокових завдань, активне застосування фінансових заходів, що перекреслювало попередні монетарні заходи, державне регулювання і підтримка НДДКР, розвиток державної інфраструктури, розширення умов для діяльності малого бізнесу, посилення ролі держави у вирішенні найбільш нагальних економічних проблем.

9. До приватизації цілеспрямовано і системно вперше вдався консервативний уряд М. Тетчер у Великобританії. Згодом вона стала набирати загальносвітових масштабів і на кінець 80-х рр. понад 80 країн світу прийняли програми скорочення державного сектору. Ця політика ввійшла в історію США як «рейганоміка», а у Великобританії як «тетчеризм». Вона не означала поразку держави, а мова йшла лише про перегляд функцій держави, про розподіл сфер між державним та приватним секторами в економіці та про зменшення сфери впливу на економіку.

Досить схожою до «рейганоміки» за основними елементами була політика уряду Великобританії, економіку якої з 70-х років охоплювали циклічні кризи. Ця економічна політика відома під назвою «тетчеризм».

Стрижнями програми М.Тетчер були:

- денационалізація і приватизація;
- дерегулювання;
- дебіюрократизація, які означали підтримку індивідуальної підприємницької ініціативи.

Уряд зніціював скорочення витрат держбюджету та оподаткування., відмову в субсидіях підприємствам, що стали банкрутами, обмеження авторитету профспілок.

Гаслом програми було: «політика рівних можливостей для всіх». її ідеологічною основою стало повернення до «вікторіанських цінностей»: повага до сім'ї, релігії, закону і порядку, ощадливість, самостійність, акуратність та працьовитість.

- Складовими деталями монетарної політики М.Тетчер було послаблення податкового контролю за функціонуванням ринку, підвищення ролі кредитно-грошових інститутів; радикальна зміна структури бюджетного механізму. Як наслідок, держава відмовилась від прогресивного оподаткування приватних осіб та підприємств.

- Іншим напрямом діяльності уряду М.Тетчер була боротьба з інфляцією. Ключовими засадами антиінфляційної політики було:

- суворий контроль темпів зростання грошової маси в обігу;
- скорочення державних позик, що надавалися приватному сектору;
- відміна контролю над цінами та заробітною платою;
- підвищення ставки відсотка.

10. В другій половині ХХ ст. провідні індустріальні країни поряд з бурхливим піднесенням економічного розвитку переживали і його періодичні спади. Зокрема у 1974-1975 рр. гостра економічна криза супроводжувалася значним абсолютним падінням виробництва: у США на 3 %, у ФРН - на 7,5, в Японії — на 14 %. Подібний спад мав місце в розвинутих країнах під час хвилеподібних криз у 80-і роки. Різке погіршення кон'юнктури пояснювалося рядом причин, які в сукупності свідчили про початок переходу від індустріальної до постіндустріальної економіки.

11. Особливістю другої половини ХХ ст. було швидке поширення інтеграційних процесів, яке найбільше охоплювало економічне життя. Перехід до інтеграційного етапу світогосподарських зв'язків здійснювався у кілька стадій міжнародної економічної співпраці, які були зумовлені кількісними та якісними показниками їхнього розвитку.

Загалом розрізняють п'ять послідовних етапів розвитку інтеграційних процесів:

- 1) зона вільної торгівлі;
- 2) митний союз;
- 3) єдиний, або спільний ринок;
- 4) економічний союз;
- 5) економічний та валютний союз, чи повний економічний союз.

В Європі інтеграційні процеси розпочалися у 50-х рр. ХХ ст. створенням у Парижі Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС), що відбулося у 1951 р. Наступним кроком в інтеграційному процесі було підписання Римського договору (1957 р.) про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС), до якого ввійшли ФРН, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди та Люксембург. Договір передбачав створення «спільного ринку», ліквідацію митних бар'єрів, проведення єдиної торговельної політики. У 1958 р. були створені Комісія, "Рада Міністрів і Європарламент як найвищі відповідно виконавчий, консультативний і законодавчий органи.

Наступним етапом у розвитку ЄЕС було запровадження з 1 липня 1968 р. єдиного тарифу на ввезення товарів з третіх країн.

З 1 січня 1993 р. функціонує єдиний внутрішній ринок Співтовариства, а також відмінені решта обмежень щодо руху товарів, послуг, капіталів та людей і введені єдині стандарти на більшість видів продукції. П'ятий етап інтеграційних процесів у Європі був реалізований у листопаді 1993 р. коли набрав чинності Маастрихський договір, відповідно до якого ЄЕС поступово трансформувався у валютний, економічний і політичний Європейський Союз.

10.3. Загальна характеристика ідей неолібералізму

Суспільно-економічні процеси поч. ХХ ст. своєрідно позначились на розвитку економічної теорії. Монополізація економіки, транснаціоналізація економічних зв'язків, посилення економічних функцій держави, революційні події у світі спричинили нагальну потребу в теорії, яка не лише пояснила б природу об'єктивних залежностей, що склалися в економіці, а й стала б теоретичною базою економічної і соціальної політики держави, орієнтованої на стабільний поступальний розвиток суспільства.

Неолібералізм виник в 30-ті роки як самостійна система поглядів на проблему державного регулювання економіки. Але Велика депресія сприяла розвитку саме кейнсіанства. Тому впродовж майже двох десятиліть після Другої світової війни в економічній думці Заходу безперечно панувало кейнсіанство, чий «рецепти» економічної політики давали досить вагомий результати. Але криза середини 70-х років стала одночасно і кризою кейнсіанської економічної доктрини, яка не змогла вчасно знайти відповідь на життєві проблеми. Розвинуті країни були вперше вражені «спадфляцією» – одночасний спад виробництва (як наслідок – високе безробіття) і інфляція. Такий варіант Кейнс не передбачав.

Вирішення було знайдено в рамках неоліберального напрямку, один з підрозділів якого – монетаризм – став «мейнстрімом» економічної теорії. Інше крило неолібералізму чудово себе зарекомендувало раніше, в ході здійснення «німецького економічного чуда».

Неоліберальна концепція ґрунтується на ідеї пріоритету умов для необмеженої вільної конкуренції не *всупереч*, а *завдяки* деякому втручанням держави в економіку. Тобто держава має забезпечувати умови для конкуренції і здійснювати контроль там, де її бракує. Найкраще виражає суть неолібералізму так зване «золоте правило» Ерхарда: «Конкуренція всюди, де можливо, регулювання там, де необхідно».

Неоліберали виступають за лібералізацію економіки, використання принципів вільного ціноутворення, за першорядну роль в економіці приватної власності і недержавних господарських структур (державі відводиться роль «нічного сторожа»).

Інакше: якщо кейнсіанство першочерговим вважає здійснення заходів активного державного втручання в економіку, то неолібералізм надає перевагу пасивному державному регулюванню.

Неолібералізм репрезентований багатьма школами, найвідоміші з них є наступні: німецький неолібералізм (ордолібералізм), лондонська школа, чиказька школа (монетаризм).

Фрайбузька школа неолібералізму. Німецька неоліберальна теорія поєднує ідеї сильної держави, що виконує інституціональні, організаторські та виховні функції і має на меті свідомо створити сильну конкурентну економіку, спираючись на неокласичні ідеї саморегулювання економіки з одного боку, та на менталітет нації, здатної до самоорганізації і самопожертви з іншого боку.

Основоположником неоліберального напрямку в німецькій економічній теорії вважають В. Ойкена, який є засновником фрайбузької школи. Ойкен –

видатний німецький вчений, економіст і соціальний мислитель, в 30-ті роки він був у відкритій опозиції до націонал-соціалізму. Ойкен є автором багатьох статей і праць. Найважливіші з них: «Основи національної економіки»(1940) і «Основні принципи економічної політики»(1950).

До фрайбурзької школи належать також А. Мюллер-Армак, О. Рюстов, В. Репке. Саме Альфреду Мюллеру-Армаку належить авторство терміну «соціальне ринкове господарство». Свої ідеї вчені, які представляли фрайбурзьку школу висвітлювали в щорічному альманасі «Ордо», який почав виходити з 1948 року, тому часто німецький неолібералізм називають «ордолібералізм».

Саме теоретикам Західної Німеччини належить ідея сполучення (співіснування) принципу «свободи ринку» і справедливого розподілу за принципом «соціального вирівнювання». Таким чином представниками фрайбурзької школи була створена власна модель «соціального ринкового господарства», яка ґрунтувалася на:

- положенні Ойкена про те, що людському суспільству притаманні тільки два типи економіки: *централізована* (тоталітаризм) і *вільне ринкове господарство*;

- ідеї поєднання цих типів економіки з переважанням одного з них в певних історичних умовах.

Отже, складовими *соціального ринкового господарства* є: конкурентна ринкова економіка на засадах приватної власності та держава, що з допомогою економічних механізмів перерозподіляє національний дохід з метою забезпечення соціальної справедливості. Має місце не абсолютизація ринкових відносин. А свідомий синтез, коли створюване ринковим господарством багатство розподіляється під контролем держави.

Практично ідеї ордолібералізму раелізувалися в ході «реконструкції» вільного ринкового конкурентного порядку в післявоєнній Німеччині. Втілення цих ідей здійснилося в ході серії економічних реформ. Головною дійовою особою цих реформ був Л. Ерхард – видатний німецький громадський діяч, міністр економіки ФРН (з 1949 по 1963 рік), віце-канцлер і канцлер ФРН (з 1957 по 1967). У своїх численних виступах і статтях Ерхард виступив не тільки як видатний практик, але й як теоретик переходу від зруйнованої «командної економіки» до соціально орієнтованого ринкового господарства. В різний час Ойкен та інші представники фрайбурзької школи були економічними консультантами Л. Ерхарда.

Лондонська школа неолібералізму. Ф. Хайек – продовжувач традицій австрійської економічної школи, глава лондонської школи неолібералізму, лауреат Нобелівської премії в галузі економіки (разом з Г. Мюрдалем), присудженої за «піонерні роботи в області теорії грошей і економічних коливань, а також за глибокий аналіз взаємозалежності економічних, соціальних і інституціональних явищ». Отже, ознайомлюючись з його теоріями, слід звернути увагу, що вони у Хайєка мають двоїстий характер. З одного боку, деякі з праць присвячені аналізу закономірностей розвитку економіки, здійсненому на мікроекономічному (і навіть маржинальному) рівні розвитку; в

інших автор намагається дати загальну соціальну картину життя суспільства, показати, за яких умов функціонує ця економіка. Перші написані, слідучи традиціям неокласики, другі перекликаються з ідеями історичної школи, інституціоналізму. Класичними вважаються його праці: «Грошова теорія і економічний цикл»(1933 р.), «Прибуток, процент та інвестиції»(1939), «Чиста теорія капіталу»(1941), «Дорога до рабства»(1944), «Індивідуалізм і економічний порядок»(1948), «Основний закон свободи» (1960) та ін. В цих працях автор, проповідучи економічну свободу, займається, крім економічної теорії, і економічною філософією.

Хайек представляє крайнє праве крило неолібералізму, прихильники якого не допускають практично ніякого втручання держави в економіку. Слід зауважити, що погляди Хайєка сформувалися під впливом видатного представника «другого покоління» австрійської школи, учня Бем-Баверк та Людвіга фон Мізеса (1881-1973). Ці вчені, активно вступаючи в полеміку з прихильниками державного втручання в економіку, розвивали тезу про те, що відмова від вільного ринку насправді підриває можливості ефективного розвитку народного господарства. Саме висунуті ними ідеї отримали назву „неоліберальної хвилі”, а перша конференція неолібералів була проведена в Парижі в 1938 році. Деякі вчені справедливо називають Фрідріха фон Хайєка «батьком неолібералізму».

Ключовою ідеєю австро-британського економіста є концепція «спонтанного порядку», який виникає не в результаті того чи іншого плану, а стихійно, в процесі повсякденного слідування «традиційним і моральним практикам». Хайек негативно відноситься до макроекономічного аналізу, він впевнений, що раціональне саме проб'є собі дорогу, воно не потребує свідомого впровадження: «Ми можемо певною мірою зрозуміти зв'язок між явищами, але не можемо управляти ними».

Пріоритет свободи людини Хайек проголошує головним принципом суспільного життя, а гарантом свободи він називає приватну власність. Будь-яке втручання держави в економіку він називає «адміністративним деспотизмом» і категорично заперечує його, висуваючи, наприклад, ідею про те, що державі варто відмовитися навіть від контролю над грошовою політикою. Водночас Хайек визнає і обґрунтовує активну роль держави у створенні умов для вільного і успішного функціонування економіки на засадах приватної власності, індивідуалізму, конкуренції. Тобто, держава повинна контролювати сфери, які створюють внутрішнє середовище розвитку економіки (освіту, право, ідеологію, мораль).

Фундатором *французької школи неолібералізму (дирижизм)* вважають Ж.-Л. Рюєфа. Свої позиції він висвітлює у праці «Соціальний порядок» (1945), де підкреслює, що оптимальний «соціальний порядок «знаходиться на межі лібералізму і авторитаризму. Проте перевага повинна належати неоліберальній «раціональній економічній політиці». Суть її в тому, що держава повинна виступати активним організатором ринкового механізму ціноутворення.

Узальненого вигляду французька неоліберальна модель суспільного розвитку набуває в працях М. Алле. Варто виділити основні складові цієї моделі:

- формування економічно незалежного суспільства здійснюється державою на основі особливої державної структурної політики;
- ринкові конкурентні відносини підпорядковуються загально – суспільним інтересам, наслідком чого може бути розбалансування економіки. Важелом збалансування має стати державне (індикативне) планування в особливій формі, що не суперечить ринковим відносинам;
- соціальна політика держави є похідною від її економічної політики і заезить від успіхів ринкової економіки. Проте її можна розглядати також і як чинник економічного розвитку.

Слід нагадати, що цю теоретичну модель було використано на практиці урядом де Голля, як основу «політики модернізації».

Чиказька школа. Альтернативою кейнсіанства в США стала чиказька школа неолібералізму, або монетаризм, який зародився ще в 20-х роках в Чиказькому університеті. Особливого розвитку монетаризм набув з кінця 50-х-поч.60-х років з появою низки публікацій М. Фрідмана, який став лауреатом Нобелівської премії 1976 року в галузі економіки. Суть свого вчення М. Фрідман виклав у фундаментальній праці «Монетарна історія США. 1867-1960» (1963).

Монетаризм, ґрунтуючись на неокласиці, виходить з того, що ринкова економіка за своєю суттю є збалансованим господарством, здатним до автоматичного саморегулювання, і єдиним, що може зруйнувати цю здатність – це диспропорція між темпами зростання продукції і темпами зростання грошової маси в обігу.

Таким чином, *монетаризм* – це економічне вчення, згідно якого:

- головним засобом регулювання економіки є монетарна (грошова) система;
- тільки грошове регулювання (а не бюджетне) здатне розв'язати економічні проблеми суспільства. Дежавне регулювання зводиться до мінімуму, воно обмежується контролем над грошовою сферою.

Монетаристська концепція ґрунтується на кількісній теорії грошей. Її суть: ціни товарів визначаються кількістю грошових засобів. Збільшується грошова маса – ціни ростуть, і навпаки, скорочується грошова маса – ціни знижуються. Тобто при однакових умовах товарні ціни змінюються пропорційно кількості грошей.

Ідеї Кейнса про те, що основним завданням економічного розвитку є забезпечення максимального рівня зайнятості, монетаристи на чолі з М. Фрідманом протиставляють ідею забезпечення стабільності економіки. Держава, яка має за мету сприяння ринковій стабілізації, на думку Фрідмана, може скористатися лише одним інструментом впливу на економіку – грошовою емісією. Фрідман сформулював так зване «*грошове правило*» збалансованої довгострокової монетарної політики держави, згідно якого збільшення грошової маси має бути систематичним, стабільним і планованим процесом,

незалежним від кон'юнктурних і циклічних коливань. Правило: «зростання грошової маси повинно йти темпом, який би забезпечував стійкість цін і відповідав би динаміці ВВП». Інакше: приріст грошей в обігу повинен відповідати приросту ВВП.

При виборі темпу зростання кількості грошей Фрідман пропонує ввести правило «механічного» приросту грошової маси, який (приріст) відображав би два фактори: рівень очікуваної інфляції і темп приросту суспільного продукту. Фрідман вважає, що середньорічний темп приросту грошової маси слід встановлювати в розмірі 4-5 %.

Звідси випливає основний принцип монетарної політики: досягнення стабільних темпів приросту грошової маси, яке на основі ринкового саморегулювання покликане забезпечити зростання виробництва і високу зайнятість.

Монетарна концепція була апробована урядом США при президенті Ніксоі. Але найбільше застосування монетарні «рецепти» знайшли при президенті Р. Рейгані (рейганоміка). Зрозумі, що вони використовувалися поруч з іншими заходами, а саме: із стимулюванням виробництва, зниженням податків, встановленням фіксованого курсу національної валюти тощо. Наочний прояв переваги політики неолібералізму над кейнсіанством в 70–80 роки є оздоровлення і укріплення економіки Анлії, Франції, Японії, Чилі, Іспанії, Португалії, Польщі. Але є і негативні приклади застосування заходів монетарної політики: Індія, Бразилія, Прибалтика. Причина невдач – половинчастість, безсистемність і непослідовність дій урядів цих країн.

10.4. Неокласичний синтез

Вже більш 200 років людство намагається зрозуміти як досягти повної зайнятості й постійного зростання реальних доходів населення без кризового економічного циклу. На жаль, безробіття й інфляція залишаються найактуальнішими проблемами для держав з ринковою економікою.

Поль-Ентоні Самуельсон - лауреат Нобелівської премії з економіки (1970 р.). У своєму відомому підручнику «Економікс» підкреслив, що з досягненням повної зайнятості є цілком здійсненним завданням, тому що економісти можуть використовувати концепцію «неокласичного синтезу». За його словами, у цей час триває процес становлення цієї концепції, її вважають новою універсальною доктриною, здатною вирішувати багато економічних проблем.

Існують *три версії* пояснення поняття «неокласичний синтез».

Перший варіант (версія) - досконала економічна теорія розглядає можливість забезпечення повної зайнятості й економічного росту при одночасному використанні елементів ринкового механізму з його принципами економічного лібералізму й елементів кейнсіанської концепції, що обмежує стихію вільного ринку.

За іншою версією - в основі наукової теорії вартості (цінності) лежить інтеграція «старої» і «нової» теорії вартості, тобто витратної теорії (трудова вартість або теорія витрат виробництва) і теорії граничної корисності. Мова йде про двокритеріальні сутності цінності будь-якого товару, про функціональний

зв'язок категорій «ціна», «попит», «пропозиція», про частку й загальну економічну рівновагу.

За третьою версією, неокласичний синтез полягає в тому, що досконала модель загальної економічної рівноваги базується одночасно на макро- і мікроекономічному дослідженні, оскільки використовує для її створення науковий інструментарій, адекватний макро- і мікроекономічному аналізу. Причому на шляху до формування синтезуючих ідей тут був досягнутий як відмова неокласикам (услід за інституціоналістами) від смітіанських постулатів «чистої» економічної теорії й «досконалої конкуренції», від протиставлень одна одній сфер виробництва й споживання, так і перехід до концепцій реформування економіки з урахуванням усієї сукупності суспільних відносин, включаючи небезпідставний «психологічний закон» Дж.М. Кейнса про випереджальне зростання доходу у порівнянні з ростом споживання, а також так званий «Ефект Веблена», що не виключає «аномалії» у механізмі ціноутворення й інші неекономічні фактори.

10.5. Посткейнсіанство та теорії недосконалої конкуренції.

Посткейнсіанство. Його представники використовують теорію Дж.Кейнса як методологічну основу дослідження нових економічних об'єктів та процесів 40-50-их років 20 століття, зокрема економічного зростання та економічної циклічності. Представники – Дж. Хікс, Е. Хансен, С. Харріс, Дж. Кларк, Є. Домар, Р. Харрод.

Однією з головних особливостей неокейнсіанства стала глибока критична переробка та вдосконалення теорії статичної ринкової рівноваги Кейнса з метою її пристосування до більш повного врахування факторів економічної динаміки та дослідження динамічних станів економіки. Результатом теоретичних пошуків стала розробка неокейнсіанської теорії макроекономічної динаміки.

Визначальне наукове і практичне значення в галузі економічної динаміки і теорії економічного зростання мали дослідження неокейнсіанців Р. Харрода та Є. Домара. Рой Форбс Харрод (1900—1978), видатний англійський економіст, професор Оксфордського університету, один з найвидатніших продовжувачів кейнсіанських ідей, вважається батьком теорії економічного зростання. Саме йому належить пріоритет у розробці проблем економічного зростання та його математичного моделювання.

Розвиток цих думок було докладно викладено у фундаментальній монографії Р. Харрода «До теорії економічної динаміки» (1948). У цій праці Р. Харрод визначає основні риси моделі економічної динаміки, тобто умови підтримання стійких темпів економічного зростання при повній зайнятості як людських, так і матеріальних ресурсів. Він будує агрегативну модель економічного зростання, де темп росту залежить від частки нагромадження в національному доході чи величини капіталовкладень та від рівня капіталомісткості виробництва.

Р. Харрод досить критично підійшов до відповіді на питання про саморегулювання економіки і зробив висновок, що розвинута ринкова

економіка автоматично не може досягати стійкої рівноваги. Він чітко вказує, що гарантований темп зростання національного доходу відхиляється від природного, і він не бачить тих сил, які б автоматично повернули економіку на шлях збалансованого розвитку. Єдина надія на державне регулювання економіки.

Модель Є. Домара дещо відрізняється від моделі Р. Харрода. В її основу покладені не рівність заощаджень інвестиціям, а рівність грошового доходу (попиту) виробничим потужностям (пропозиції). Під виробничими потужностями Є. Домар розумів потенційно можливе виробництво продукції в умовах повної зайнятості. Тобто, якщо модель Харрода будувалася на акселераторі, то модель Домара — на мультиплікаторі. В моделі Є. Домара динамічна рівновага досягається за умови, що попит і пропозиція мають зростати так, щоб приріст попиту дорівнював приросту пропозиції. При цьому динамічна рівновага може бути забезпечена лише певним темпом росту інвестицій. Зростання капіталовкладень — це стратегічний фактор збалансованості економічного зростання. Відмінність моделі Домара полягала і в тому, що в ній передбачалася повна зайнятість, тоді як Р. Харрод виходив з того, що динамічна рівновага може не збігатися з повною зайнятістю.

Теорії досконалої й недосконалої конкуренції.

Едвард Хейстингс Чемберлін (1899-1967 рр.) На думку Чемберліна, специфіка функціонування ринку недосконалої конкуренції полягає в суцільній комбінації елементів монополії й конкуренції. Е. Чемберлін визначає монополію як контроль над ринком і над ціною. У його моделі ринку діє значна кількість незалежних продавців схожої продукції, кожен із яких більшою або меншою мірою є монополістом.

Основу цієї монополії становить так звана «диференціація продукту», тобто особливі властивості товару, завдяки яким якась частина покупців віддає йому перевагу в порівнянні з іншими товарами такого ж виду. Чемберлін виділяє два прийоми «диференціації продукту»: перший - удосконалення якості товару, якісні поліпшення, нові конструкції та ін.; другий - використання реклами. Таке диференціювання схожих продуктів призводить до того, що ринки окремих продавців не зливаються воедино, як у випадку чистої конкуренції, а утворюють мережу взаємозалежних ринків окремих продавців. Продавці, будучи монополістами, можуть маніпулювати ціною. Там, де продукт диференційований, кожний продавець є одночасно й монополістом, і конкурентом.

Конкуренція розбудовується в трьох напрямках: маніпулювання ціною, внесення якісних змін у продукт і рекламу, останні з яких одержали назву «нецінової конкуренції». Чемберлін називає таку ринкову ситуацію «конкуруючих монополістів» монополістичною конкуренцією.

Роз'яснюючи поняття «монополістична конкуренція», він пише, що при чистій конкуренції ринок кожного продавця зливається з ринками його суперників. При умовах монополістичної конкуренції доводиться зважати на те, що цей ринок певною мірою відособлений від інших так, що всі становлять

не єдиний ринок багатьох продавців, а мережу взаємозалежних ринків, розподілених між продавцями по одному на кожний.

Уведене поняття «монополістична конкуренція» стало альтернативним поняттю «чиста конкуренція».

Таким чином, Чемберлін показав, що конкуренція має місце також в умовах монополії на базі «диференціації продукту», коли в товарів того самого виду виникають особливі властивості, і покупець отримує можливість висловити свою перевагу одному з товарів цього виду; що конкурентна боротьба завжди мала місце між конкурентами-монополістами й проявлялася через розвиток цінової й нецінової конкуренції, обумовленої вдосконалюванням якості продукту й реклами.

Теорія Чемберліна дозволила зробити висновок про те, що на практиці не існує ні чистої конкуренції, ні чистої монополії.

Джоан Вайлет Робінсон (1903-1983 рр.) Серед її робіт: «Теорія недосконалої конкуренції» (1933 р.), «Есе про марксистку економіку» (1942 р.), «Нагромадження капіталу» (1956 р.), «Вибрані економічні праці» (1950, 1960 і 1965).

Робінсон розробила модель «недосконалої конкуренції», яка, на її думку, виникає, коли конкуренти-виробники виготовляють різний товар і кожний має монополію на свій товар.

Робінсон з'ясовує ринкові аспекти функціонування монополій і доходить висновку про те, що в умовах їх існування конкуренція є «недосконалою» (за термінологією Є. Чемберліна - монополістичною).

Дж. Робінсон, як і Е. Чемберлін, намагається з'ясувати механізм установавання цін у ситуації, коли виробник виступає монополістичним власником власної продукції, відповісти на запитання: чому ціна має монополістичну величину й чому покупець погоджується купити товар за ціною, установленою продавцем, що й приносить йому монополістичний прибуток.

На відміну від Чемберліна, Робінсон пов'язує існування недосконалої конкуренції з порушенням і втратою нормального рівноважного стану конкурентної господарської системи, з експлуатацією найманої праці. Сама монополія розглядається як фактор, що дестабілізує соціально-економічні відносини ринкового середовища.

Робінсон звертає увагу на можливість використання ціни як інструмента впливу на попит і регулювання збуту. Із цією метою використовується так звана дискримінація в цінах - політика, що передбачає сегментацію ринку на основі різної еластичності попиту за ціною в різних категорій споживачів.

Дж. Робінсон указує, що в умовах досконалої конкуренції попит має еластичну конкурентність: найменше відхилення ціни від точки рівноваги призводить або до повного припинення покупок, або до їхнього різкого наростання, причому в кожному разі конкуренція негайно поверне ціну до рівноважного рівня. У нових умовах недосконалої конкуренції еластичність попиту різко обмежується. Монополіст знаходить можливість розбити ринок свого товару на окремі сегменти й для кожного з них призначити особливу ціну так, щоб загальний прибуток виявився максимальним. Робінсон вважає, що

продаж за різними цінами однієї й тієї ж продукції, виготовленої одним виробником, різним покупцям є ціною дискримінацією.

Дж. Робінсон увела термін «монопсонія», який означає монополію з боку попиту (ринок, монополізований одним покупцем). Вона використовувала вчення про монопсонію для пояснення феномену експлуатації праці. Вона пише, що коли велика фірма (монополіст), яка здобуває специфічний вид праці неорганізованих працівників, нав'язує їм умови угоди, реальна заробітна плата може виявитися нижче граничного продукту праці, що й означає експлуатацію. Факторами, що протидіють експлуатації, Робінсон вважала законодавство про мінімальну заробітну плату й політику профспілок.

Таким чином, Чемберлін і Робінсон у своїх теоріях довели, що конкуренція («монополістична», або «недосконала») потребує створення механізму, який забезпечував і гарантував би її збереження.

Цим пояснюється розробка в країнах з ринковою економікою загальних основ регулювання конкурентних відносин на макрорівні («антитрестовське» регулювання).

Теорія розвитку економіки Й. Шумпетера. Теорія економічної динаміки. На рубежі століть у період посилення ролі монополій, зростання майнової диференціації населення й поглиблення циклічних криз виникла концепція австрійського економіста й соціолога Йозефа Алоїза Шумпетера (1833-1950 рр.). Він спробував створити цілісну систему поглядів, що пояснює в рамках єдиної й послідовної концепції нові явища й процеси.

Серед робіт Шумпетера: «Сутність і основний зміст теоретичної політекономії» (1908 р.), «Теорія економічного розвитку» (1912), «Економічні цикли» (1932), «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1942).

Шумпетеру належить розробка таких проблем, як: методологія й історія економічного аналізу; теорія економічної динаміки; концепція суспільного розвитку.

Вершиною економічної науки Шумпетер вважав неокласичну теорію, що блискуче пояснила рух цін у ринковій системі. Однак він вважав серйозним недоліком те, що в ній переважає статичний підхід у вивченні господарських процесів, а феномен розвитку, динаміки системи не пояснений.

Динаміка капіталізму, з погляду Шумпетера, пов'язана з технічним прогресом. Основним фактором росту є інновації - зміни в способах виробництва й реалізації товарів.

Вони здатні порушувати рівновагу, що призводить до зміни складеної системи цін, витрат, доходів. У результаті ламається кругообіг, відсіюються нерентабельні виробництва, що стимулює інноваційний механізм, підтримує ринковий процес у безперервному русі.

Особливість концепції Шумпетера полягала в тому, що при аналізі причин динамічних змін він акцентував увагу на «людському факторі». Рушійною силою розвитку в його теорії виступав підприємець як економічний суб'єкт, який за функціями відрізняється від капіталіста й робітника. Тому він уперше в економічній науці розмежовує поняття «капіталіст» і «підприємець».

Соціальний статус підприємця характеризується не правами власності й не розмірами капіталу, а особливими якостями характеру: ініціативою, даром передбачення, готовністю до ризику. У гонитві за прибутком підприємець здійснює нову комбінацію факторів виробництва, сприяє появі нових товарів, впроваджує нові методи виробництва, освоює нові ринки збуту, здійснює нові форми керування. У результаті за виявлену ініціативу підприємець винагороджується прибутком, а народне господарство в цілому одержує поштовх до розвитку.

Концепція підприємця як ключової фігури ринкової економіки лежить в основі запропонованих Шумпетером трактувань капіталу, прибутку, відсотка й грошей.

Підприємницький прибуток, на його думку, є різницею між доходами й витратами підприємця в результаті здійснення нових комбінацій. Характерною ознакою підприємницького прибутку як форми доходу є його тимчасовий характер, недовговічність. Вона зникає, як тільки новаторська форма виробництва перетворюється в традиційну діяльність.

Шумпетер робить висновок, що кредит не просто збільшує масу грошей, а якісно поліпшує виробничий потенціал суспільства, направляючи ресурси в руки підприємців-новаторів, що забезпечують економічну динаміку. Платою за надання грошей є відсоток.

Шумпетер залишив глибокий слід в історії економічної думки.

Заслуга його полягає в розробці комплексної теорії динаміки розвитку економічної системи. Така теорія згодом стала основою для розробки й проведення спеціальної інноваційної політики на рівні окремих фірм і в рамках національних економік як основного елемента політики економічного росту.

ТЕМА 11. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ НА ЕТАПІ ІНФОРМАЦІЙНО-ТЕХНОЛОГІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (КІНЕЦЬ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

11.1. Інформаційно-технологічна революція — передумова інформаційного суспільства. Еволюція концепції інформаційного суспільства, його суть та основні риси.

11.2. Особливості формування інформаційного суспільства у провідних країнах світу й Україні. Глобалізація.

11.3. Економічна думка на етапі інформаційно-технологічної революції.

11.4. Концепції неокласичного відродження.

11.5. Неоінституціоналізм.

11.1. Інформаційно-технологічна революція — передумова інформаційного суспільства. Еволюція концепції інформаційного суспільства, його суть та основні риси.

Кінець ХХ століття для розвинутих капіталістичних країн ознаменувався переходом до постіндустріального, або інформаційного суспільства.

Виникнення постіндустріального суспільства пов'язане перш за все з тими змінами, що сталися в економіці, професійній системі та соціальній структурі світової спільноти і зумовлені новою роллю науки та техніки.

Основною особливістю сучасної НТР є докорінна зміна структури виробництва та структури зайнятості.

Сучасна НТР, що завершилася наприкінці 80-х — на поч. 90-х років, заслужено вважається технологічною революцією, а завдяки підсиленню і доповненню процесами інформатизації виробничого та суспільного життя, її справедливо називають інформаційно-технологічною революцією.

Основною рисою перевороту, здійсненого внаслідок революції, є структурна перебудова суспільного виробництва на основі наукомістких технологій, мікропроцесорної техніки, інформатики, радіотехніки, автоматичних систем управління, біотехнології.

Іншою важливою особливістю інформаційно-технологічної революції є блискавичне поширення сучасних нових інформаційних технологій та їх миттєве використання для створення нових з метою вдосконалення світового співтовариства та його об'єднання. Але значна частина населення земної кулі не має доступу до нових інформаційних технологій, тому вона все більше віддаляється від тієї частини, яка володіє ними та генерує нові знання.

1. Інформаційно-технологічна революція розпочалася у 70-х роках минулого століття, а вже на кінець 90-х суспільства економічно розвинутих країн одержали доступ до її основних досягнень. Ключові відкриття, які визначали напрями технологічного розвитку та форми його взаємодії із суспільством, були зроблені у 70-х рр.

Можна виділити такі з них:

а) винайдення мікропроцесора як ключового пристрою в поширенні мікроелектроніці 1971 р.;

б) винайдення в 1975 р. мікрокомп'ютера;

в) промислове виробництво відеомагітофонів компанією Sony у середині 1970-х рр. на основі зроблених у США та Англії у 1960-х роках відкриттів.

2. Загалом перелічені відкриття мають спільні характеристики: ґрунтуючись головним чином на наявних знаннях і розвиваючись як продовження ключових технологій, вони стали доступними широкому колу споживачів, а завдяки зниженню ціни та зростанню якості здійснили кардинальний прорив у масовому поширенні технологій у сферу комерційного та суспільного використання. Найвагомим результатом інформаційно-технологічної революції, здійсненої на основі цих відкриттів, стала докорінна зміна структури виробництва та структури зайнятості.

3. Технологічна революція зумовила величезну економію живої праці та витіснення її з виробничого процесу. У розвинутих капіталістичних країнах у сфері послуг було зосереджено 65-70 % зайнятих у суспільному виробництві і вироблялася основна частина продукції та наданих послугу вартісному вираженні, а частка ВВП становила 55-65 %.

4. Якісні зміни охопили первинний і вторинний сектори економіки, внаслідок чого відбулося зростаюче витіснення фізичної праці із промисловості

та сільського господарства. На первинний сектор у розвинутих країнах припадало 5 - 10 % зайнятих у національному господарстві і вироблялося близько 10 % національного ВВП. Завдяки механізації й автоматизації сільськогосподарської праці вона перетворилася у різновид індустріальної і в ній повсюдно почали застосовуватись електроніка, краплинне зрошення, генна селекція, хімізація, які значно підвищили інтенсивність агровиробництва. Цьому значно сприяло злиття органічної структури промислового та аграрного капіталу.

5. Прогресивні зміни охопили не тільки економіку, а й сферу політики, соціальні відносини, що створило умови для виходу країн Західної цивілізації, Японії на якісно новий рівень економічного розвитку та добробуту громадян. Все це дало підстави для висновку про завершення індустріального періоду в розвитку цих країн та переходу до постіндустріального, або інформаційного суспільства.

6. Криза командно-адміністративної господарської і повний крах тоталітарної політичної системи призвели до розвалу Радянського Союзу і виникнення нових незалежних держав. З розпадом СРСР на шлях демократизації і розвитку ринкової економіки стали країни колишнього соціалістичного табору.

7. Становлення постіндустріального суспільства відбулося завдяки переходу економіки від домінуючого виробництва товарів до такого стану, де виробництво тісно пов'язувалось із наданням найрізноманітніших послуг. Така господарська трансформація кардинально вплинула на соціальну структуру суспільства, оскільки різко зросла роль освічених людей, тому на зміну класовому поділу суспільства прийшов професійний, у якому вирішальну роль стали відігравати інженерно-технічна інтелігенція, фахівці гуманітарних професій, менеджери.

Підсумовуючи короткий огляд процесу еволюції концепції інформаційного суспільства і враховуючи окремі характеристики, його можна визначити як суспільство, в якому:

- кожен член суспільства має можливість вчасно й оперативно одержувати за допомогою глобальних інформаційних мереж повну й достовірну інформацію будь-якого виду й призначення з будь-якої держави, перебуваючи при цьому практично в будь-якій частині географічного простору;

- реалізується можливість оперативної, практично миттєвої комунікації кожного члена суспільства з державними та суспільними структурами поза залежністю від місця проживання наземній кулі;

- трансформується діяльність засобів масової інформації (ЗМІ) по формах створення та поширення інформації, розвивається й інтегрується з інформаційними мережами цифрове телебачення. Формується нове середовище — мультимедіа, в якому поширюється також інформація із традиційних ЗМІ;

- зникають географічні й геополітичні кордони держав у рамках інформаційних мереж;

- у суспільстві виробляється, функціонує й доступна будь-якому індивідові, групі або організації сучасна інформаційна технологія;

- є розвинені інфраструктури, що забезпечують створення національних інформаційних ресурсів;

- відбувається процес прискореної автоматизації й роботизації всіх сфер і галузей виробництва й керування;

- відбуваються радикальні зміни соціальних структур, наслідком яких виявляється розширення сфери інформаційної діяльності й послуг.

Формування теорії інформаційного суспільства та інформаційної економіки, тобто суспільства, в якому виробництво інформаційного продукту є пріоритетним порівняно з виробництвом матеріальних цінностей, стає цілком закономірним. Проте інформаційне суспільство принципово відрізняється від індустріального, оскільки в ньому докорінно змінюється форма організації виробництва на основі відходу від його надмірної концентрації.

Можна виділити й інші відмінні риси та ознаки інформаційного суспільства:

- вирішена проблема інформаційної кризи, тобто розв'язана суперечка між інформаційною лавиною й інформаційним голодом та забезпечується пріоритет інформації порівняно з іншими ресурсами;

- в основу суспільства закладаються автоматизовані генерація, зберігання, обробка і використання знань за допомогою новітньої інформаційної техніки і технології, яка набуде глобального характеру, охоплюючи всі сфери соціальної діяльності людини і, як результат, сформується інформаційна єдність усієї людської цивілізації;

- за допомогою засобів інформатики реалізовується вільний доступ кожної людини до інформаційних ресурсів усієї цивілізації, внаслідок чого формується єдиний інформаційно-комунікаційний простір;

- утверджується домінування в економіці нових технологічних укладів, що базуються на масовому використанні перспективних інформаційних технологій, засобів обчислювальної техніки й телекомунікацій;

- створений і розвивається ринок інформації та знань як факторів виробництва на додаток до ринків природних ресурсів, праці й капіталу, здійснюється перехід інформаційних ресурсів суспільства в реальні ресурси соціально-економічного розвитку, фактичне задоволення потреб суспільства в інформаційних продуктах і послугах;

- зросла роль інформаційно-комунікаційної інфраструктури в системі суспільного виробництва;

- значно зріс рівень науково-технічного й культурного розвитку за рахунок розширення можливостей систем інформаційного обміну на міжнародному, національному й регіональному рівнях й, відповідно, підвищилась роль кваліфікації, професіоналізму й здатностей до творчості як найважливіших характеристик послуг праці.

11.2. Особливості формування інформаційного суспільства у провідних країнах світу й Україні. Глобалізація

Перехід до інформаційного суспільства у різних країнах відбувається нерівномірно. Як згадувалось вище, США, Японія, передові країни Західної Європи завершили формування основ інформаційного суспільства у середині 90-х років минулого століття.

Успішна реалізація програми інформатизації залежить від дотримання загальних для всього світового співтовариства принципів:

- відмова від прагнення в першу чергу забезпечити економічний ріст країни;
- необхідність заміни економічної структури, заснованої на важкій промисловості, структурою, що ґрунтується на наукомістких галузях;
- визнання пріоритетного характеру інформаційного сектора;
- широке використання досягнень світової науки й техніки;
- вкладення значних фінансових ресурсів в інформатизацію, як державних, так і приватних;
- оголошення зростання добробуту країни і її громадян як національної мети за рахунок полегшення умов комунікації й обробки інформації.

Результатом процесу інформатизації є створення інформаційного суспільства, де маніпулюють не матеріальними об'єктами, а символами, ідеями, образами, інтелектом, знаннями. Якщо розглянути людство в цілому, то воно в цей час переходить від індустріального суспільства до-інформаційного.

На початку XXI ст. у першу десятку країн, які мають найбільш розвинені системи зв'язку й телекомунікацій, що відповідають світовим стандартам, входять Сінгапур, Нова Зеландія, Фінляндія, Данія, США, Гонконг, Швеція, Туреччина, Норвегія й Канада.

1. Як відомо, перша країна, що почала інформатизацію, — це США

У США сконцентрована майже половина (43 %) світового парку електронно-обчислювальної техніки.

Найближчі конкуренти в цій галузі з-поміж індустріальних держав значно відстають від США. Так, у середині 90-х років на частку Японії відводилося лише 7 % світового парку комп'ютерної техніки, Німеччини — 6 %, Великобританії — 5 %, Франції — 4 %, Канади — 3 %.

США також значно випереджають провідні промислово розвинені країни за таким показником, як кількість комп'ютерів на душу населення.

Крім того, США займають 1-е місце в світі за встановленою сумарною потужністю комп'ютерів і за комп'ютерною потужністю, розраховуючи на душу населення. Індустрія інформації в США входить у першу десятку пріоритетних галузей економіки, поступаючись лише аерокосмічній, радіоелектронній та фармацевтичній.

На розвиток інформатизації в США витрачається близько 2 % річних витрат федерального бюджету. США контролюють більше ніж 65 % світового ринку комп'ютерів, 63 % ринку програмного забезпечення Західної Європи, 54 % аналогічного ринку Японії.

2. Японія уданий час перебуває на другій стадії інформатизації. Головними пріоритетами країни є її власне виробництво нового знання, нових технологій і продукту, а в центрі уваги — новаторські ідеї, погляди й оригінальність.

3. В основі інформаційного розвитку «азіатських тигрів» (Південна Корея, Тайвань, Сінгапур і Гонконг) лежить так звана Концепція економічної співпраці держави й ринку. Успіх цих країн ґрунтується на втручанні держави в прийняття великих вкладень приватного капіталу, на його активній участі у створенні матеріальної, соціальної й інформаційної інфраструктур.

4. Інші країни, такі як Австралія, Канада, Ізраїль і країни ЄС, теж розробляють свої загальнонаціональні плани інформатизації. У всіх випадках всі ці країни повторили досвід Японії й США згідно до підтримки розвитку інформаційної індустрії й відповідно до намірів одержання для себе привілейованих секторів на міжнародному ринку засобів інформатизації і комп'ютеризації.

5. Вхідження України у світове інформаційне співтовариство є неминучим і обов'язковим, оскільки використання матеріальних і духовних благ інформаційної цивілізації може забезпечити населенню України гідне життя, економічне процвітання й необхідні умови для вільного розвитку особистості. Але за рівнем інформатизації наша країна катастрофічно відстає від провідних і навіть деяких країн світу, що розвиваються. Надійність вітчизняної обчислювальної техніки у 100—500 разів поступається зарубіжним зразкам, а за техніко-економічними показниками вона не є конкурентоздатною на ринку України в порівнянні з імпортною

Зважаючи на існуючі проблеми, сучасний стан України у світовому інформаційному процесі є незадовільним, що впливає з порівняння темпів розвитку інформаційних технологій у провідних країнах. Наприклад, Японія за темпами розвитку систем зв'язку і телекомунікацій за період від 1993 р. по 2005 р. обігнала Україну не менш як у 5 разів. Кількість користувачів Інтернету в США у 1990 р. становила 5,8 млн. чол., а у 2005 вона зросла до 120 млн. чол.; в Україні, за вказаний період кількість користувачів Інтернету зросла від 1,5 млн. до 12 млн. чоловік. Головним стримуючим чинником у поширенні Інтернету із нашої країни є відсутність надійних і високоякісних каналів зв'язку, особливо каналів для прямого виходу в світові мережі.

На покращення ситуації можна сподіватися, коли широко будуть реалізовуватись затверджені Верховною Радою заходи щодо розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2006—2015 рр., а також закон «Про основні засади інформаційного суспільства в Україні на 2007—2015 роки». На основі докладного аналізу стану розвитку і впровадження інформаційно-комп'ютерних технологій, використання Інтернету уряд розробив і затвердив основний документ — «Стратегію розвитку в Україні інформаційного суспільства й суспільства, заснованого на знаннях». Однак системними перешкодами на шляху розвитку інформаційного суспільства є права нерегульованість значного ряду суспільних відносин з питань інформаційного суспільства й інформаційно-комунікаційних технологій, невідповідність між українською нормативно-правовою базою і європейським законодавством.

Глобалізація є сучасним етапом розвитку *світового господарства*. В *еволюції* останнього виділяються такі етапи:

1. *Етап світової торгівлі*. Починається в період географічних відкриттів 15-16 століть, шляхом формування господарських зв'язків між країнами. Для нього характерні: абсолютне домінування зовнішньої торгівлі в міжнародних економічних зв'язках; нерівноправність відносин й нееквівалентність обміну; відсутність стійких зв'язків та правової основи регулювання міжнародних економічних відносин; використання насилля у міжнародних відносинах. В результаті розвитку торгівлі починає складатися міжнародний поділ праці. Виникає спеціалізація, в основі якої лежить, перш за все, нерівномірність розміщення природних ресурсів і специфіка кліматичних умов.

2. *Етап іноземних інвестицій* починається з другої половини 19 століття. Його відмітними особливостями є активний розвиток іноземного інвестування; удосконалення форм світової торгівлі. Новими об'єктами купівлі-продажу стають інтелектуальна власність (патенти, ліцензії), ноу-хау, інформація тощо; виникнення нових форм зовнішньоекономічних зв'язків – міжнародна міграція робочої сили, науково-технічне співробітництво та ін.

3. *Етап економічної інтеграції*. Починається з середини 20 століття. Економічна інтеграція – це процес взаємного переплетення виробничих процесів різних країн, що вимагає проведення узгодженої політики. Серед її ознак можна виділити: активний розвиток виробничої діяльності за кордоном на основі вертикальної і горизонтальної інтеграції; створення міжнародних економічних організацій, координуючих діяльність суб'єктів різних країн з досягнення загальних цілей; виникнення глибоко інтегрованих регіональних об'єднань країн.

4. *Етап глобалізації* (з другої половини 80-х років 20 століття). Якщо економічна інтеграція має переважно регіональний характер, то глобалізація стає планетарним явищем. Основні ознаки глобалізації: 1) загальна економічна залежність народних господарств країн світу; 2) зближення національних рівнів цін на найважливіші товари (особливо енергоносії і сировину); 3) формування світових ринків інвестиційних ресурсів; 4) створення світової інфраструктури фінансових ринків. Це породжує можливість швидкого перетікання фінансових ресурсів з однієї країни в іншу, створюючи загрозу експорту фінансових потрясінь. Свідомо тому фінансові кризи 1997-1999 рр.; 5) визнання абсолютною більшістю країн загально людських цінностей як пріоритетних.

Об'єктивну основу глобалізації формує інтернаціоналізація виробництва, логіка розвитку продуктивних сил. Передумови глобалізації: 1) інформаційна революція що забезпечила технічну базу для створення глобальних інформаційних мереж; 2) інтернаціоналізація капіталу і посилення конкурентної боротьби на світових ринках; 3) дефіцит природних ресурсів і загострення боротьби за контроль над ними; 4) демографічний вибух; 5) посилення техногенного навантаження на природу і розповсюдження зброї масового ураження, що збільшує ризик загальної катастрофи.

11.3. Економічна думка на етапі інформаційно-технологічної революції

Теоретичні розробки постіндустріального суспільства започаткували вчені американської школи, прогножуючи неминучі позитивні зміни в суспільно-економічному розвитку.

Грунтуючись на технократичному підході, американські вчені Уолт Ростоу, Даніел Белл допускали подальшу еволюцію капіталізму у сторону формування «постіндустріального суспільства», відмінною рисою якого стає уже не високий рівень техніки, а широке розповсюдження і всебічне використання знань. Висування на перший план інтелектуальної складової суспільного розвитку є характерною ознакою *концепцій «постіндустріального суспільства»*.

1. Вперше цю концепцію сформулював Д. Белл у книзі «Прийдешнє постіндустріальне суспільство» (1973), в якій окреслив характерні риси такого суспільного устрою і шукав певні їх ознаки на сучасному етапі розвитку. У першу чергу він виділив роль наукових знань, які забезпечують прийняття рішень на основі «інтелектуальних технологій». Найважливішими суспільними елементами стають університети, науково-дослідні інститути та організації. Відповідно роль «економіки бізнесу» зменшується і панівне становище займають носії теоретичних знань, висококваліфіковані фахівці у різних сферах людської діяльності. На зміну «економізованій» моделі суспільства приходить «соціологізована».

Д. Белл трактував становлення постіндустріального суспільства як переважно еволюційний процес, у ході якого індустріальне суспільство не «зазнає руйнувань, а збагачується додатковими рисами та властивостями. У цьому процесі важливу роль відіграють не лише технологічний і господарський процес, а й якісні зміни в політичній та культурній сферах, і передусім — поширення в американському суспільстві культурної толерантності й ідеологічної терпимості. Учений визначає фундаментальну складову теорії постіндустріального суспільства: домінування підходу, що ґрунтується на періодизації історії не за принципом оцінки класової структури відповідних суспільств, а на підставі дослідження технологічних аспектів організації суспільного виробництва; цей принцип поширювався не тільки на періодизацію історії, а й на конкретний аналіз економічного розвитку сучасних суспільств.

Система «постіндустріалізму» у Белла характеризується п'ятьма ознаками:

- 1) перехід від виробництва товарів до виробництва послуг;
- 2) переважання серед працівників «класу» професійних фахівців і техніків;
- 3) провідна роль теоретичних знань, як основи нововведень в економіці, політиці і соціальній структурі суспільства;
- 4) орієнтація в майбутньому на методи контролю і оцінка можливих напрямів розвитку технології;
- 5) прийняття рішень на засадах нової «інтелектуальної технології».

2. Поєднання соціології з економічною теорією характерне не тільки Д. Беллу, а й іншому американському вченому-соціологу Елвіну Тоффлеру, який пропонує ідею переходу до «суперіндустріального суспільства» у книзі «Третя хвиля. Від індустріального суспільства до більш гуманної цивілізації» (1980). На його думку, розвиток суспільства відбувається через подолання гострих протиріч шляхом потрясінь, криз і катастроф. У такий спосіб одна стадія розвитку змінює іншу подібно до хвиль. Третя хвиля, що прийшла на зміну аграрній цивілізації та індустріальному суспільству, розпочалася з науково-технічної революції і повинна призвести до становлення «суперіндустріального суспільства», яке буде ґрунтуватися на якісно новому рівні обміну інформацією.

Найвагомішим наслідком «інформаційної» революції буде зміна системи влади, яка ґрунтуватиметься виключно на знаннях. Влада знання призведе до зміни джерел влади на користь знань, і це становить суть прогресивної трансформації суспільства. Процес поступу до становлення такої влади Е. Тоффлер простежує у праці «Зрушення влади. Знання, багатство і насильство на порозі ХХІ сторіччя» (1990).

Теорія «третьої хвилі» і «зрушення влади» А. Тоффлера.

Змінюються всі шість «цивілізаційних принципів»:

- 1) індивідуалізація і дестандартизація змінюють характер виробництва, збуту, споживання, ідей і переконань, типів поведінки, форми сім'ї і т.п.;
- 2) децентралізація змінює характер менеджменту, політичного життя і соціальних відносин;

3) відродження дрібного бізнесу перебудовує всі уявлення людей про прекрасне і достойне;

4) індивідуалізація умов праці надає свободу творчості робітнику і споживачу;

5) територіальна розосередженість;

6) різноманітність організаційних форм діяльності людини (у тому числі і форм сім'ї) створюють принципово нове середовище виробничої діяльності і соціального життя людей.

Майбутнє - це суперіндустріалізація, тобто продукт величезних капіталів і адаптованих ТНК.

У 1990 р. це уявлення коригується таким чином:

1) основне багатство втрачає матеріальну форму. По мірі розвитку сервісної та інформаційної економіки знання - це вже «символічний капітал», невичерпний, загальнодоступний;

2) основний метод створення багатства – «суперсимволічна система», що ґрунтується на застосуванні інтелекту та інформаційних технологій. На зміну владі капіталу прийшла влада знань;

3) інформаційні технології дозволяють здешевити продукцію гнучкого дрібносерійного виробництва (яке йде на зміну масового), але потребують значних дослідницьких робіт і висококваліфікованих кадрів;

4) втілення знань у виробничих процесах - це галузь наростаючих зіткнень між корпораціями-гігантами, але успіх останніх залежить від розвитку ініціативи, надання простору для самостійних рішень дрібних децентралізованих колективів, від розвитку «підприємницької економіки» всередині корпорацій, які пристосувалися;

5) засобом обміну стають не металеві або паперові гроші, а гроші електронні, тобто інформація, закладена у кредитних картках. Кредит, який надають приватні компанії, підриває владу банків;

6) новий тип робітника - це ініціативна людина творчої праці, знання якої дають йому змогу приймати рішення. Його споживання органічно зв'язане з інтелектуальними, виробничими інтересами.

7) чисельність пролетаріату різко скорочується. Люди поступово оволодівають знаннями і за умови безперервної підготовки стають «когнітаріатом» («золоті комірці»). Конторські і торгові службовці - це робітники рутинної праці, яка принижує і отуплює («білі комірці»), тобто - продукт індустріалізму, який ще зберігається;

8) успіх на ринку диференційованих і демасифіційованих товарів і послуг, необхідних новому споживачеві, викликає жорстку боротьбу за контроль над інформацією і діючими стандартами;

9) нова економічна система розвивається і на локальному рівні домашніх господарств, і на глобальному рівні світового ринку. Виникає глобальний виробничий процес створення суспільного багатства, який зустрічає нерозуміння і жорсткий опір націоналістів, що захищають старі форми виробництва. Це зіткнення буде загострюватися.

Концепції футурології. Серед багатьох проблем сучасності однією із центральних є проблема майбутнього. Усі, хто живе сьогодні, будують світ майбутнього, світ ХХІ століття. Яким він буде? Що дасть людству?

Назву новій науці дав німецький політолог О. Флехтхейм. У праці «Історія і футурологія» (1966) він визначає футурологію як засіб переборення «старих ідеологій».

Спроби визначити контури соціальної організації суспільства майбутнього робили ще прогресивні мислителі пізнього середньовіччя Т. Мор, Т. Мюнцер, Т. Кампанелла, великі соціалісти-утопісти - Ш. Фур'є, Сен-Сімон, Р. Оуен.

В 1968 р. Г. Кан, колишній директор Гудзонівського інституту, спільно з А. Вінером опублікували працю «Рік 2000», в ній за одну з ознак взяли рівень доходів на душу населення.

Цю ознаку вони визнали основним критерієм класифікації стадій суспільного розвитку, зокрема:

- 1) передіндустріальної - 50-100 доларів;
- 2) перехідної - 200-600 доларів;
- 3) індустріальної - 800-1500 доларів;
- 4) масового споживання - 1500-4000 доларів;
- 5) постіндустріальної - 4000-20000 доларів.

Соціальна спрямованість оптимізму Г. Кана знайшла прояв у таких працях, як: «Світовий економічний розвиток 1979 і далі» (1979), «Прийдешній бум» (1982), «Роздуми про неймовірне в 1980-ті» (1984). В останній праці, яка була видана посмертно, Кан виступає як запеклий реакціонер. Він навіть провіщає неминучість війн, зокрема, термоядерних, і намагається довести, що вони не означають кінця цивілізації.

До концепції «постцивілізації» Г. Кана близька концепція «технотронної ери», відомого політолога, професора Колумбійського університету З. Бжезинського. У багатьох своїх працях, зокрема «Америка в технотронний вік» (1967), «Між двома віками. Роль Америки в технотронній ері» (1970), Бжезинський не лише прогнозує майбутнє, а й розвиває думку про провідну роль США в цьому майбутньому, називаючи їх «соціальною лабораторією світу». США, пише Бжезинський, під впливом науково-технічної революції вступили в нову еру - «технотронну».

Конструюючи економічну систему «технотронного суспільства», Бжезинський виділяє в ньому три сектори:

- 1) технотронний, в якому зосереджено нові галузі виробництва, засоби масової інформації, сферу науки;
- 2) індустріальний, де сконцентровано традиційні галузі, робітники яких є добре матеріально забезпеченими;
- 3) доіндустріальний, що в ньому переважають робітники з низькою кваліфікацією, низькими доходами.

У 80 пр. 20 ст. акцентується увага на пріоритетності інтелектуальної діяльності та знань, тобто інформації, яка засвоєна людиною, у концепціях «економіки, заснованої на знаннях» (Д. Куа, Р. Кроуфорд, Г. Сакайя, Дж. Ходжсон та ін.). Основними ознаками нового суспільного устрою є:

1) заміщення праці знаннями, пріоритетність інтелектуальних, а не технічних навичок, перетворення економіки в систему, що функціонує на основі обміну та оцінки знань; заміна трудової діяльності новим типом активності, заснованої на творчості; перетворення суспільного виробництва в інноваційне, яке базується на використанні нових знань (або новому використанні знань), втілених у нових комбінаціях виробничих факторів, що уможливорює отримання інтелектуальної ренти та нових конкурентних переваг;

2) перехід від технократичного до антропоцентричного принципу організації виробництва на основі відмови від авторитарного управління, жорсткого контролю над «частковим» виробником як додатком машини з метою активізації, розширення функцій учасників виробничого процесу як «універсальних» працівників, здатних здійснити верифікацію, оцінку та творчий синтез інформації;

3) деструкція основ приватнокапіталістичного привласнення на основі формування власності на інформацію та знання, яка «кидає виклик межах виключної та індивідуальної власності», унеможливаючи відокремлення капіталу від праці та породжуючи плюралістичні соціально-економічні відносини нової якості;

4) прихід на зміну «людині економічній» багатовимірної «людини творчої», формування нових пріоритетів розвитку особистості на основі відмови від максимізації матеріального добробуту на користь розвитку духовних потреб, самоствердження через засвоєння і використання нової інформації та знань;

5) утвердження проз'юмеризму, за якого стираються відмінності між вільним та робочим часом, оскільки виробнича діяльність на основі творчої праці стає формою безпосереднього задоволення духовних потреб особистості, спрямованих на саморозвиток, самовдосконалення та самовираження;

6) формування нового типу економічної влади, за якого відношення до засобів виробництва перестає бути вирішальним фактором впливу у суспільстві та суспільним привілеєм, оскільки істинна влада знаходиться у процесі осмислення інформації, а не в певній посаді, управлінській функції;

7) утвердження знання та інформації як стратегічних ресурсів, які на відміну від традиційних не мають ознак вичерпності та рідкості. Основною умовою, яка лімітує використання цих ресурсів, стають специфічні якості людини, пов'язані з наявністю або відсутністю здатності до інтелектуальної активності як форми накопичення, переробки і генерації нових знань.

Нині інформаційні технології перетворилися на найдинамічнішу галузь світової економіки з 8-відсотковим щорічним зростанням. Їх частка у ВВП провідних країн світу перевищує 10 %. Обсяг світового ринку інформаційних технологій становить близько 1 трлн. дол.

11.4. Концепції неокласичного відродження

«Неокласичне відродження» — течія в економічній теорії, що виникає в 70-х роках ХХ ст. на базі ідеї про необхідність мінімізації державного втручання в економіку.

Пригадаємо, що теза про необхідність державного регулювання економіки виникає одночасно з доктриною про необхідність регулювання попиту як умови стабілізації ринку (таку ідею задовго до Кейнса висували Т. Мальтус та інші науковці, які не погоджувались із Ж.-Б. Сеем, що будь-яка пропозиція породжує попит). Не випадково регулювання економіки пов'язується із регулюванням попиту і розглядається як умова стабілізації: навіть соціальний захист розглядається як форма забезпечення попиту.

Теорія «раціональних очікувань». Її представники (Р. Лукас, Т. Сарджент, Н. Уоллес) намагаються сформулювати модель, яка формалізує суб'єктивну поведінку виробників та споживачів, прогнозуючи їхню реакцію на зміни політики та ринкової економічної ситуації. (У цьому контексті необхідно докладно ознайомитись із принципами використання методів функціонального аналізу.) Заперечуючи необхідність державного втручання в економіку, вони спираються на тезу про типовість економічної поведінки, яка врівноважує ситуацію і нівелює будь-які політичні рішення.

Прихильники теорії виділяють два підходи до оцінки очікувань: «адаптивні очікування» і «раціональні очікування». «Адаптивні очікування» спираються на колишній досвід: знання наслідків певних економічних дій, урахування колишніх помилок. На підставі «адаптивних очікувань» фірми пристосовуються до економічної ситуації, виробляють стратегію поведінки.

«Раціональні очікування» базуються на наукових прогнозах, що враховують функціонування реальної економічної моделі: динаміку цін, витрат, рівень ставки процента, наслідки конкретної економічної політики, вплив урядових рішень на макроекономічні показники тощо.

Теорія «економіки пропозиції». Заперечуючи використання політики стимулювання попиту, її представники — А. Лаффер, Р. Мандель, М. Фелдстайн, М. Боскін — доводять, що пропозиція є провідною категорією економічних відносин і будь-яке суспільство виходить із можливостей пропонування, що визначаються ресурсними можливостями. Тому немає необхідності в державному втручанні, оскільки воно буде нівельоване очікуваннями та відповідною поведінкою суб'єктів, яка в кінцевому рахунку завжди визначатиметься їхніми можливостями.

На відміну від кейнсіанців, які вважали, що попит породжує відповідну пропозицію, прихильники теорії висунули тезу про залежність сукупного попиту від сукупної пропозиції.

Прихильники теорії поставили під сумнів висновок Кейнса, що заощадження є причиною скорочення обсягів виробництва, економічної діяльності, а отже, і зайнятості, а тому його рекомендації щодо стимулювання попиту також визнавали за недоцільні.

Основним джерелом інвестицій (як і покриття дефіциту державного бюджету) є заощадження. Автори теорії виступали проти високих податків, за розумну податкову політику. Високі податки, на їхній погляд, є причиною перерозподілу ресурсів з приватного сектора в державний, що призводить до зниження продуктивності праці, зростання витрат виробництва та цін.

Представники школи «економіки пропозиції», захищаючи принципи вільного підприємництва, піднесли проблему оподаткування до рангу конкретної економічної політики, обґрунтовуючи свої висновки економетричними моделями та програмами дальшого розвитку економіки.

11.5. Неоінституціоналізм

Неоінституціоналізм як особлива економічна теорія отримав визнання у 80 - 90-х рр. Це виразилось у присудженні Нобелівської премії з економіки його найвидатнішим представникам Р. Коузу (1991), Д. Норту і Р. Фогелю (1993). Коуз увів у економічну теорію новий клас витрат, які отримали назву трансакційних або «витрат використання ринкового механізму». Фірма зростає до тієї межі, доки економія на витратах, пов'язана із укладанням ринкових угод, не почне перекиватися збільшенням витрат, пов'язаних з використанням адміністративного механізму. Фірма буде існувати лише до тих пір, поки вона реалізує функцію координації при менших витратах, ніж це досягалось би за ринкових угод.

Сучасні економісти запропонували таку класифікацію трансакційних витрат:

1) витрати пошуку інформації - витрати часу і ресурсів на отримання і обробку інформації, а також втрати від недосконалості інформації; 2) витрати на ведення переговорів; 3) витрати вимірювання - витрати на проміри, вимірювальну техніку, втрати від помилок і неточностей і т. п.; 4) витрати на специфікацію (точне визначення) і захист прав власності - витрати на утримання судів, арбітражу, органів державного управління, витрати часу і ресурсів, необхідних для поновлення порушених прав, а також витрати на виховання «консенсусної ідеології»- у дусі дотримання неписаних правил і норм; 5) витрати опортуністичної поведінки, що становлять елемент трансакційних витрат, який найбільш важко визначається.

Ще одним фундаментальним поняттям нової інституціональної теорії виступає поняття прав власності, тобто вся сукупність норм, які регулюють доступ до рідкісних ресурсів. Ці норми можуть санкціонуватися не лише державою, але і суспільством - у вигляді звичаїв, моральних установок, релігійних заповідей.

У суспільстві права власності виступають як «правила гри», які упорядковують відносини між окремими агентами. Обов'язковою умовою ефективної роботи ринку є точне визначення, або «специфікація», прав власності. Принциповий тезис нової інституціональної теорії полягає в тому, що специфікація прав власності не безкоштовна. Часом вона потребує великих витрат. Тому ступінь її точності залежить від балансу вигод і витрат, які супроводжують встановлення і захист тих чи інших прав.

До загальних положень нової інституціональної теорії відносять так звану теорему Коуза, викладену в його статті «Проблема соціальних витрат» (1960). Теорема присвячена проблемі зовнішніх ефектів (екстерн ал і й). Так називають побічні наслідки будь-якої діяльності, що стосуються не безпосередніх її учасників, а третіх осіб.

До негативних екстерналій, наприклад, відносять дим із заводських труб, яким вимушені дихати оточуючі, забруднення рік стічними водами і т. п. До позитивних екстерналій - приватний квітник чи газон, який милує око перехожих, установка індивідуального ліхтаря у дачному провулку і т. п. Існування екстерналій приводить до розходження між приватними і соціальними витратами. У випадку негативних ефектів приватні витрати виявляються нижчими від соціальних, при позитивних зовнішніх ефектах - соціальні витрати нижчі від приватних.

Неоінституціоналісти Норт і Фогель на основі економічної історії та економетрики створили «кліометрію» - особливу концепцію дослідження економічних явищ на основі поєднання математичних, статистичних методів та історичної теорії. Сама назва «кліометрія» походить від гр. «кліо» - муза історії та «метрів» вимірювати. Норт у праці «За кулісами нової економічної історії» (1973) намагається по-новому пояснити процвітання і занепад народів та держав, проаналізувати проблему економічного зростання у тісному взаємозв'язку з дією так званих зовнішніх ефектів, трансакційних витрат та інституціональних норм.

Проведений Д. Нортом багатий на історичні матеріали аналіз європейського середньовіччя показує, що розвиток сучасного індустріального суспільства відбувається відповідно до законів історико-економічної теорії. До того часу, доки густота населення була невеликою, а техніка розвинута слабо, процвітало, за висновком вченого, феодальне суспільство. Але пізніше, в міру розвитку демографічних та технологічних процесів, існуючі права власності та інституції стали бар'єром на шляху подальшого прогресу цивілізації. І тоді на зміну їм прийшли інші відносини та інститути приватної власності, які законодавче передбачали право вільного ринку для капіталу та праці.

Норта називають творцем нової інституціональної економіки, яка останнім часом дістала широке визнання в західній науці. Відповідаючи на запитання, чому Англії та Нідерландам в XVI - XVII ст. вдалося досягти господарського процвітання, а Іспанії - ні, дослідник основну причину вбачає в інституціональних відмінностях, що існували в цих країнах того періоду. На принципах аналізу історико-економічних явищ вчений закладає основи теорії взаємодії різних установчих структур та економіки. Організаційні форми суспільного життя, згідно з Д. Нортом, повинні утримувати на мінімальному рівні трансакційні витрати і сприяти ефективності господарства.

Норт підкреслює, що найважливішим завданням для Східної Європи сьогодні є формальна передача державної власності у приватні руки. Але в цих країнах немає відповідної правової системи. Неформальні правила гри, які опосередковані через культуру кожної країни, змінити дуже важко. Якщо ж модифікувати лише формальні правила, то це може призвести до напруженості і тривалої політичної нестабільності. Що стосується України, то шлях змін тут буде тривалим і важким, тому в найближчі десятиріччя навряд чи можна очікувати високих темпів розвитку.

Теорію економіки права неоінституціоналістів доповнює теорія суспільного вибору, її інколи називають «ною політичною економією», оскільки вона вивчає політичний механізм формування макроекономічних рішень. Автором цієї теорії є Д. Б'юкенен (Нобелівська премія 1986 р.), який поставив під сумнів ефективність державного втручання в економіку. Послідовно використовуючи принципи класичного лібералізму і методи мікроекономічного аналізу, він зробив об'єктом аналізу не вплив кредитно-грошових, фінансових заходів на економіку, а сам процес прийняття урядових рішень, сформулювавши три основні передумови, на які спирається теорія суспільного вибору: методологічний індивідуалізм, концепція «економічної людини» та аналіз політики як процесу обміну.

Перша умова суспільного вибору полягає в тому, що люди діють у політичній сфері, дбаючи про свої особисті інтереси, і що немає непереборної грані між бізнесом і політикою. Теорія суспільного вибору - це теорія, яка вивчає різні способи і методи, за допомогою яких люди використовують урядові установи у своїх власних інтересах; як робиться спроба послідовно провести принципи індивідуалізму, поширивши їх на всі види діяльності, включаючи державну службу.

Другою умовою теорії суспільного вибору є концепція «економічної людини». Людина намагається прийняти такі рішення, які максимізують значення функції корисності, її поведінка раціональна, це означає, за даною теорією, що всі - від виборців до президента - керуються у своїй діяльності насамперед економічним принципом: порівнюють граничні вигоди і граничні витрати.

І на сам кінець, трактування політики як процесу обміну дає змогу неоінституціоналістам виявити основну різницю між економічним і політичним ринками. Держава - це арена конкуренції людей за вплив на прийняття рішень, за доступ до розподілу ресурсів, за місця на ієрархічній градації. Проте держава - це ринок особливого роду. Його учасники мають надзвичайні права власності: виборці можуть обирати представників у вищі органи держави, депутати - приймають закони, чиновники - стежать за їх виконанням. Виборці і політики розглядаються як індивіди, що обмінюються голосами і передвиборчими обіцянками. Основними сферами аналізу теорії, що розглядається, є сам виборчий процес, діяльність депутатів, теорія бюрократії, політика державного регулювання.

Г. Мюрдаль: *синтез інституціоналізму і шведської школи*. Шведський економіст, лауреат Нобелівської премії, яку отримав за дослідницьку роботу в галузі теорії грошей та економічних коливань і за глибокий аналіз взаємозв'язків економічних, соціальних та інституціональних феноменів (1974).

Мюрдаль досліджує проблеми, які пов'язані з основними тенденціями розвитку сучасного світу. Будучи представником урядової комісії, він підкреслював небезпеку порушення збалансованості світових ринків. Мюрдаль пропонував уряду Швеції ввести систему планування. Він виділяв такі категорії, як «програма» і «передбачення». Під «програмою» він розумів передбачуваний або намічений план дій, а під «передбаченням» - прогнозування майбутніх подій. У свій час він прогнозував стабільність планової економіки і виступав за розширення торгівлі із країнами Східного блоку.

Згідно з його концепцією, всі біди слаборозвинених країн зумовлені, головним чином, пануванням архаїчних, застарілих інститутів і світоглядів, які прогнозують усю систему соціального, економічного і духовного життя. У психології населення переважає покірність перед владою, низька здатність населення до колективних дій. Все це паралізує техніко-економічну модернізацію, знижує її результативність і, як наслідок, веде до збільшення розриву у рівні життя країн передових і відсталих. Мюрдаль вважав, що вирішальне значення для успішного технічного й економічного розвитку має докорінна зміна відсталих соціальних і політичних інститутів. Він намагався довести, що лише техніко-економічна модернізація і глибокі реформи у сфері контролю над ростом населення, розподілом придатних для обробки земель, а також у галузі медицини та освіти можуть зумовити швидкий економічний розвиток країн Південної Азії і сприяти розв'язанню гострих соціальних проблем регіону.

Оцінюючи роль політичних інститутів з точки зору їх участі у цьому процесі, автор дійшов висновку, що «м'який уряд» для країн цього регіону надто слабкий, щоб перебороти те, що він називає «кумулятивними силами бідності».

Таким чином, Мюрдаль намагається на основі широкого фактичного матеріалу розробити принципи нової, як він називає, «пробної теорії» розвитку і визначення співвідношення факторів, які забезпечують ліквідацію відсталості шляхом переходу до всебічного прогресу. Мюрдаль ідею свідомого «соціального контролю» над економікою, яка характерна для всього інституціонально-соціологічного напрямку, переніс на планетарний рівень.

Трансформаційний інституціоналізм. Г. Мінз. Головний твір: «Корпоративна революція в Америці» (1962р.). Основні ідеї. Концепція «колективного капіталізму»: сучасне суспільство за своєю сутністю є колективним: 1) корпорації об'єднують сотні тисяч акціонерів і наймають сотні тисяч робітників; 2) корпорації створюють і використовують високотехнологічне обладнання і забезпечують потреби мільйонів споживачів у товарах; 3) має місце «дифузія капіталу» – відокремлення управління і контролю над виробництвом від власності на капітал.

А. Берлі. Головні твори: «Влада без власності» (1959р.); «Американська економічна республіка» (1963р.). Основні ідеї. Теорія «народного капіталізму»: сучасний американський капіталізм є народним в силу наступних обставин: 1) зміна приватної власності на колективну у формі акціонерної; 2) перехід функцій контролю над власністю до органів народу - найманих менеджерів; 3) наявність розвиненої демократії; 4) можливість використання передових досягнень НТП; 5) державне регулювання монополізму, циклічного характеру розвитку, розподілу доходів.

Д. Кларк. Головний твір: «Конкуренція як динамічний процес» (1961р.). Основні ідеї: 1) розрізняв приватні і суспільні витрати виробництва і проаналізував фактори, що впливають на зведення їх до єдиної основи, зокрема, зменшення негативних «зовнішніх ефектів» у соціальному і природному середовищі; 2) виділив комерційну і соціальну ефективності, розуміючи під першою ефективність приватного підприємства у створенні прибутку, а під другою – ефективність економічної системи у створенні "соціальних цінностей"; 3) основним засобом підтримання стійкості і ефективності економічного механізму вважав систему соціально-ліберального планування.

ТЕМА 12. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ ТА ЙОГО ТРАКТУВАННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ

12.1. Господарство України й формування його соціалістичної моделі у міжвоєнні роки.

12.2. Розвиток української економічної думки й політекономії соціалізму в умовах тоталітаризму.

12.3. Утвердження адміністративно-командної моделі економіки та її поступовий крах (кінець 40-х — 80-і роки ХХ ст.).

12.1. Господарство України й формування його соціалістичної моделі у міжвоєнні роки.

Розвиток світового співтовариства у 20—30-х роках ХХ ст. багато в чому визначили неоднозначні результати Першої світової війни (серпень 1914 — листопад 1918 рр.). Війна винищила мільйони людей, зруйнувала колосальні продуктивні сили, знищила матеріальні та духовні цінності.

Підпорядкування українського господарства мілітарно-імперським інтересам негативно впливало на стан його структури та темпи розвитку. Напередодні війни господарський комплекс України був одним із найбільш розвинутих аграрно-індустріальних регіонів Російської імперії, який багато в чому визначав її воєнну міць. Питома вага валової продукції крупної промисловості України у загальноросійському виробництві у 1913 р. становила 20,7 %, металообробної - 20,2 %. Внаслідок багатомільйонних мобілізацій в армію, реквізицій, бездарного господарювання, організаційного колапсу,

інфляції тощо економіка України з кожним військовим роком усе більше занепадала.

Тяжкі умови воєнного часу супроводжувалися продовольчою кризою, руйнуванням транспорту, нестримною інфляцією, катастрофічним зниженням життєвого рівня, що найбільше вдарило по становищу широких верств населення. За роки війни купівельна спроможність карбованця зменшилась майже в 4 рази, а індекс зростання товарних цін досяг 702, тобто виходить, що фактична купівельна спроможність карбованця знизилась до 14 коп.

Принципова і послідовна відданість лідерів Української Центральної Ради (УЦР) соціалістичній ідеології, постійне загравання з Тимчасовим урядом в Петрограді, фатальна нерішучість у державницьких діях та боязнь «самостійництва» призвели до того, що більшовики із РСДРП провели у Харкові 24-25 грудня 1917 р. «Перший Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і частково селянських депутатів», який обрав Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) — фактично другий державний орган в Україні.

1 листопада 1918 р. була проголошена Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР) у м. Львові, яка виникла як альтернатива польським націоналістичним силам, які намагалися захопити і взяти під контроль центр Східної Галичини. Переможена у першій світовій війні Австро-Угорська імперія спочила на цвинтарі історії, і це дало поштовх до незалежності поневоленим нею народам.

Більшовицький режим проводив в Україні жорстку *економічну політику*, відому під назвою «*воєнного комунізму*».

1. Ця політика передбачала націоналізацію всієї землі, промислових підприємств, закладів торгівлі, примусову мобілізацію в армію, централізований розподіл продуктів і товарів першої необхідності.

2. Одночасно з націоналізацією промисловості була введена продрозверстка, за якою з 26 січня 1919 р. встановлювалась державна монополія на хліб, цукор, сіль і газ. Обсяг продрозверстки на хліб визначили в 140 млн. пудів.

3. Воєнно-комуністичні методи соціалістичного господарювання запроваджувались і в промисловості. Прискореними темпами проводилась націоналізація середніх і невеликих підприємств, здійснювана в першу чергу місцевими органами влади за вказівкою центрального комітету більшовиків.

За ініціативою цього органу здійснювалась жорстка централізація господарства через діяльність главків, яких на кінець 1920 р. було вже 45.

Політика «воєнного комунізму» призвела до натуралізації господарських відносин. Гроші, особливо паперові, швидко знецінювались, і натомість запроваджувались розрахунки різними дефіцитними товарами (цукром, сіллю, милом, сірниками, гасом тощо).

Навесні 1921 р. збанкрутіла політика «воєнного комунізму» була замінена *новою економічною політикою (НЕР)*.

1. Згідно з НЕП господарські зв'язки міста і села повинні були розвиватися за двома напрямками: по лінії товарообміну (в натуральній формі) і місцевої ринкової торгівлі.

Передбачалася така техніка здійснення товарообміну: сільськогосподарські машини та устаткування, реманент, добрива, інші промислові товари держава повинна була передавати кооперації, яка, своєю чергою, розподіляла їх серед селян в обмін на надлишки продуктів і фуражу. Ці товари і продукти повинні були належати державі. Товари ж самої кооперації обмінювалися між кооперативами, а також між кооперативами і приватними особами.

2. Запроваджений замість відміненої продрозверстки продподаток був значно меншим за останню. Доводився продовольчий податок до селян заздалегідь, до початку польових робіт. Після виконання поставок з податку в селянських господарствах залишалася значна частина виробленого продукту, яким вони могли розпоряджатися за власним розсудом.

3. Успіхи сільського господарства допомогли відродити промисловість, поступове відновлення якої сприяло подальшим досягненням сільськогосподарського виробництва, забезпеченню змички між містом селом, становленню ринку в масштабах країни.

4. Згідно з непом, у галузі передбачалося повернути дрібні та середні підприємства їх власникам, здійснити децентралізацію управління промисловістю. Була відмінена обов'язкова трудова повинність, дозволялося використання найманої праці та оренди, залучення іноземного капіталу, підприємства почали об'єднуватись у трести. Як основна промислова госпрозрахункова одиниця трести проіснували приблизно дев'ять років. Протягом цього періоду організаційні форми трестів, їх соціально-економічна сутність не залишалися у своєму первісному вигляді: після зміни господарської системи вони еволюціонували, причому в більшості випадків у результаті коливань економічної політики більшовицької партії, а не ринкового механізму.

5. У період непу в промисловості, поряд із відроджуваними державними і кооперативними підприємствами та їх об'єднаннями, з'явилися невеликі приватні фабрики і заводи. Однак через протидію партійно-державних структур приватний капітал не зміг укоренитися. Часткова денаціоналізація в широку приватизацію так і не перетворилась.

У другій половині 20-х рр. починається відмова від нелівських методів господарювання, оскільки вони суперечили принципам більшовицької ідеології, яка все більше набирала тоталітарного характеру, та викликали внутрішні економічні суперечності в країні. Крім того, на XIV з'їзді партії більшовиків у грудні 1925 р. було взято курс на індустріалізацію, можливість реалізації якого пов'язувалась з ретельним плануванням господарського життя. Підставами для індустріалізації вважалося підвищення товарності сільського господарства, розвиток легкої промисловості і на основі цього піднесення важкої промисловості та збалансований розвиток економіки.

Розглядався й інший шлях індустріалізації — її пришвидшення, який базувався на перерозподілі доходів між галузями і групами населення та обмеженні споживання. Однак радянський уряд не міг піти першим тривалим

шляхом розвитку села і легкої промисловості, оскільки доктрина «комуністичного острова в капіталістичному оточенні» вимагала швидкого озброєння пролетарської держави дня війни за світовий комунізм. Тому було обрано другий шлях.

За таких умов з'явилися дві відомі моделі п'ятирічок — модель Микола Кондратьєва і модель Держплану.

Перша модель: М. Д. Кондратьєв (1892-1938) — учень М. Туган-Барановського, один із найвидатніших економістів ХХ ст. Світову популярність він здобув як автор теорії великих циклів, дослідник питань економічної кон'юнктури і економічної динаміки. Наприкінці 1920-х рр. М. Кондратьєв із групою колег розробив модель першої п'ятирічки. Він визнавав історичну необхідність індустріалізації, але основою розв'язання проблеми вважав гармонійний розвиток усіх сфер економіки, і передусім промисловості та сільського господарства. На думку М. Кондратьєва, сільське господарство може надавати основні засоби для індустріалізації і як експортер, і як місткий ринок для промислових галузей, тому в підґрунтя його моделі було покладено ідею продовження НЕПу, підвищення товарності сільського господарства, та його інтенсифікації. Та оскільки всі ці процеси не могли бути реалізовані швидко, оскільки М. Кондратьєв був проти форсованої індустріалізації, вважав, що на найближчі роки має бути збережена структура аграрно-індустріального розвитку.

Друга модель: цілком протилежну модель було розроблено в Держплані під керівництвом академіка С. Г. Струмиліна. Держплан виступав за прискорений розвиток важкої індустрії, за швидку, примусову ліквідацію багатокладності, за відмову від непу та від ринку, за максимальне посилення регулювальної ролі держави. Модель Держплану цілком відповідала поглядам Й. Сталіна, що й забезпечило вибір — визнання держпланової моделі. М. Кондратьєва було названо захисником куркульства, його звинуватили в буржуазній ідеології, у 1930 р. він був заарештований і в 1938 р. розстріляний.

В таких умовах було прийнято перший п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР, розрахований на 1928/29—1932/33 господарські роки. У плані висувалося три завдання - розгортання часткової колективізації сільського господарства на добровільній основі (з охопленням наприкінці п'ятирічки до 20% селянських домогосподарств) і піднесення рівня народного добробуту.

1. Політика форсування індустріалізації не виправдала себе і в Україні. Тут також не були виконані сталінські вказівки директивного характеру про різке збільшення видобутку вугілля, випуску чавуну, сталі, прокату тощо. Необдуманий стрибок в індустріалізації України поглибив диспропорції у розвитку господарства, зменшення виробництва сільськогосподарської продукції, що спричинило голодування населення. З 1928 р. була введена карткова система розподілу продуктів, яку почали відміняти лише з 1935 р.

2. Паралельно з індустріалізацією партійно-державні органи взялися до форсованої, організації колгоспів.

Новостворені колгоспи не могли впоратися з покладеними на них функціями, зокрема з виконанням хлібозаготівельних планів. Через відсутність у колгоспників матеріальної зацікавленості у підвищенні громадського виробництва, низький рівень механізації і машинізації, отоварювання трудоднів за залишковим принципом тощо, сільськогосподарське виробництво почало швидко деградувати. З року в рік у першій п'ятирічці обсяг державних заготівель ставав усе меншим.

3. У той час промисловий розвиток України у роки першої п'ятирічки був кращим у тому плані, що в республіці було побудовано ряд нових промислових підприємств, серед них кілька великих і високотехнічних. До них можна віднести Дніпрогес у Запоріжжі, Зуєвську і Штерівську електростанції; спорудження таких металургійних гігантів, як «Азовсталь», «Запоріжсталь», «Криворіжсталь»; побудову електрометалургійного заводу з випуску інструментальної сталі «Дніпроспецсталь», Харківського тракторного заводу, Краматорського, машинобудівного заводу. Внаслідок будівництва і пуску нових металургійних заводів Україна вийшла на одне з перших місць у світі за рівнем розвитку чорної металургії.

4. Сільськогосподарське виробництво і жителі села зазнали непоправного удару від примусової колективізації. Політика «ліквідації куркульства як класу» призвела до знищення і руйнації сотні тисяч селянських сімей і господарств. Щоб не віддавати худобу в колгоспи, селяни масово забивали її. Валовий збір зерна через зниження врожайності постійно зменшувався.

Репресивні методи колективізації та жорстокість партійно-державної політики хлібозаготівель викликали явне невдоволення у селян і, особливо, в молоді.

5. Жорстоке вилучення у селян всіх харчових запасів прирєкло їх на голодну смерть. Взимку 1932—1933 рр. в селах України розпочалась друга, ще жахливіша хвиля масового голоду як засобу терору, який був «виховним» заходом, покаранням за опір селян колективізації, за їх небажання йти в колгоспи. Голодомор 1932-1933 рр. зумовлений недолугою аграрною політикою Всеросійської комуністичної партії (більшовиків) на чолі із Й. Сталіним, забрав близько 10 млн. людей.

Як і попередні два, третій п'ятирічний план (1937 — 1941) було провалено через стихійний опір робітників подальшій індустріалізації, складні умови та переважання фізично! праці, низький рівень механізації.

Початок німецько-радянської війни у червні 1941 р. приніс нові біди на голову українського народу і нову окупацію. Починаючи з перших днів війни Україна стала ареною запеклих боїв, а до кінця жовтня вся її територія вже була окупована німецькими військами.

Окупаційний режим, встановлений фашистами на всій території України на кінець червня 1942 р., характеризувався масовим знищенням громадян, у тому числі мирного населення, тотальним терором, грабежем продовольства і матеріальних ресурсів, експлуатацією трудових ресурсів і варварським використанням виробничих потужностей.

12.2. Розвиток української економічної думки й політекономії соціалізму в умовах тоталітаризму

Основні принципи побудови соціалізму та комунізму було сформульовано К. Марксом та Ф. Енгельсом. Дальший теоретичний розвиток основних концептуальних положень марксистської доктрини здійснив В. І. Ленін.

Предмет політичної економії Ленін визначає як науку про суспільні відносини людей у процесі виробництва (праця «До характеристики економічного романтизму», 1897 р.).

У книзі «Розвиток капіталізму в Росії» (1896-1899) він дає визначення ринку як економічної категорії, сукупності актів купівлі-продажу. Ленін показав, що розвиток ринку залежить від ступеня розвитку поділу праці у суспільстві. Поява нових галузей, спеціалізація виробництва є найважливішим фактором розвитку ринку.

Цей розвиток може йти двома напрямками:

- 1) зростання засобів виробництва, розширення виробництва;
- 2) зростання попиту на предмети споживання.

Підсумковою працею Леніна щодо аналізу сучасного йому суспільства була праця «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» (1916).

Ленін розкрив *економічні особливості та основні тенденції капіталістичної економіки*:

1. Він вважав, що сучасне йому суспільство - імперіалізм - слід розглядати як особливу стадію у розвитку капіталістичної соціально-економічної формації.

2. Колосальний ріст великих підприємств посилює процес концентрації виробництва і на цій основі відбувається заміна вільної конкуренції монополією.

3. У своїй теорії соціалізму Ленін показав, що соціалізм - це державно-монополістична структура, дія якої спрямована на користь усього народу.

4. Державно-монополістичний капіталізм (ДМК), особливо посилює свої позиції в період воєн.

5. Створюючи вчення про соціалізм, Ленін розробляв питання співвідношення економіки і політики, підкреслюючи, що економіка є фундаментом, а політика є концентрованим виразом економіки.

У вченні про кооперацію Ленін розкрив переваги кооперації у перетворенні дрібних господарств у великі, розглядаючи кооперацію як форму державного капіталізму. Він писав про кооперацію як соціалістичну форму господарства за умови панування державної власності і диктатури пролетаріату («Про кооперацію», 1923 р.).

Формування «політичної економії соціалізму» (1920-50-ті роки):

1. На рубежі 1920-30-х років почала формуватись ідея про необхідність розробки політичної економії соціалізму, а у другій половині 1930-х і далі у 40-ві і 50-ті роки вона набула все більш конкретних обрисів.

2. Предметом дослідження політичної економії соціалізму була дійсно важлива теоретична проблема, якій приділяли велику увагу в 20-30-х роках і багато західних економістів.

3. Суть її полягала в з'ясуванні того, чи може ефективно функціонувати центрально-керована система (у цьому, щоправда, радянські економісти не мали сумнівів) і, якщо це можливо, в яких конкретних формах економічних відносин ця система мала бути втілена.

Альтернативна теорія Чаянова О. В.

У своїх працях «Порівняння статистичних методів з методами природничих наук», «Сутність і межі науки», «Чи існує принципова різниця між дослідженнями і методами статистичного дослідження?» О. В. Чаянов порушив цілий ряд проблем економічної теорії.

О.В. Чаянов доводив, що:

- найбільш ефективними формами ведення сільського господарства є невеликі сімейно-трудова господарства;
- сімейно-трудова господарства уособлюють не сферу виробництва, як в общині або в артїлі, а сферу обігу, де економічні відносини регулюються торгівлею, збутом і кредитною кооперацією.

Чаянов творчо розвинув досягнення зарубіжної економічної думки:

1. Особливий інтерес викликали вчення про сільськогосподарське підприємство і теорія розміщення виробництва.

2. Вчення про сільськогосподарське підприємство обґрунтовувалося у працях німецьких економістів Т. Гольца і Ф. Еребо, швейцарського аграрника Е. Лаура, які створили складну систему обліку і управління великим капіталістичним сільськогосподарським підприємством з найманою працею.

3. Застосував до сімейно-трудова господарства систему обліку капіталістичного підприємства.

4. Запропонував оригінальний варіант організаційного плану селянського господарства, враховуючи досягнення німецької таксації (оцінювання).

Організаційний план, або суб'єктивне відображення селянином системи цілей і засобів господарської діяльності, має включати на думку Чаянова О. В. наступне:

- вибір спрямування господарства;
- поєднання його галузей;
- узгодження трудових ресурсів і обсягів робіт;
- розподіл продукції для споживання і продажу на ринку;
- баланс грошових надходжень і витрат.

Розповсюдженій у радянській економічній літературі схемі «куркуль - середняк - бідняк», Чаянов протиставляв власну класифікацію, яка включала шість типів господарств:

- 1) капіталістичне;
- 2) напівтрудова;
- 3) заможне сімейно-трудова;
- 4) бідняцьке сімейно-трудова;
- 5) напівпролетарське;
- 6) пролетарське.

Всі елементи собівартості у землеробстві Чаянов розділив на три групи:

- ті, що зменшують собівартість при укрупненні господарств (адміністративні витрати, витрати на використання машин, будов);
- ті, що її підвищують при укрупненні господарств (транспортні витрати, втрати від погіршення контролю за якістю праці);
- ті, що не залежать від розмірів господарств (вартість насіння, міңдобрив, вантажно-розвантажувальні роботи).

Економічні погляди Кондратьєва М. Д.

Основні праці Кондратьєва М. Д.

1. «До питання про поняття економічної статистики, динаміки і кон'юнктури».
2. «Великі цикли економічної кон'юнктури».
3. «План і передбачення».

Центральною проблемою у колі наукових інтересів М. Д. Кондратьєва є наступні економічні питання:

- концепції змішаних форм впливу на економіку - з боку держави, торговельно-підприємницьких структур, місцевих органів влади, окремих селянських господарств;
- вимоги ринкової перевірки методів державної політики;
- необхідність поєднання на базі непу планових і ринкових принципів, висунув ідею тісного зв'язку і рівноваги аграрного та індустріального секторів економіки;
- вважав необхідним подати першочергову допомогу господарствам, наближеним до фермерського типу, здатним забезпечити швидке нарощення виробництва товарного хліба;
- програма була зорієнтована на підтримку міцних сімейних трудових господарств, здатних стати основою економічного підйому в країні;
- розробку проблеми економічної динаміки безпосередньо пов'язував із прогностичною функцією економічної науки;
- показав багатогранність механізмів розгортання криз, підкреслив важливість структурних характеристик при їх дослідженні, поглибивши таким чином аналіз цієї проблеми, яка набула поширення у радянській літературі через півстоліття;
- сформулював у своїх працях гіпотезу про існування великих циклів кон'юнктури.

Вивчаючи зворотні процеси, М. Кондратьєв виділяв такі періоди коливань економічної активності:

- менше року (сезонні);
- три з половиною роки, торговельно-промислові цикли тривалістю 7-11 років;
- великі цикли кон'юнктури – 50-60 років.

Особливістю досліджень є відчутне прагнення економістів подолати схоластичність політичної економії соціалізму, виробити теоретичні підстави для удосконалення господарського механізму радянської економіки, посилення в ньому ролі економічних важелів.

Вивчення в цьому аспекті проблеми товарно-грошових відносин продовжують згадані вище економісти, а також О. Агафонов, В. Бабич, В. Кононенко, Я.Лінійчук, І.Лукінов, В. Найдьонов, В. Рибалкін, В. Сотченко. І. Ястремський.

Невдалі спроби реалізації концепції прискорення соціально-економічного розвитку (1985) та радикальної економічної реформи (1987) сприяли переосмисленню багатьох існуючих теоретичних положень. Ідеї необхідності ускладнення економічної структури суспільства відповідно до ступеня його соціально-економічної зрілості, визнання рівноправності різних форм власності, переосмислення закономірностей суспільного прогресу у бік розвитку ринкової економіки торували шлях до формування принципово нової економічної парадигми, яка базується на визнанні приватної власності, ринку і конкуренції як рушійних сил суспільно-економічного прогресу. Разом з тим жорсткий ідеологічний пресинг командно-адміністративної системи так і не дозволив радянським економістам до початку 90-х рр. ХХ ст. вийти з-під впливу догм марксистсько-ленінської політичної економії соціалізму.

Тільки остаточний розвал радянської суспільної системи, який ознаменував тобою відкритість країн колишнього СРСР для здобутків світової економічної теорії і практики, проклав шлях до відродження економічної науки в Україні на загальноцивілізаційних засадах. Природно, що це відродження почалося з усвідомлення необхідності докорінного перегляду традиційних теоретико-методологічних засад радянської економічної науки на базі засвоєння світового науково-практичного досвіду економічного розвитку, однією з важливих складових якого були й теоретичні здобутки провідних українських економістів дореволюційної школи та вчених української діаспори.

12.3. Утвердження адміністративно-командної моделі економіки та її поступовий крах (кінець 40-х — 80-і роки ХХ ст.)

Роки війни та окупації надзвичайно негативно позначились на економіці країни. Без перебільшення можна сказати, що народногосподарський комплекс України був ущент зруйнований.

У роки війни республіка зазнала колосальних матеріальних і людських втрат. За підрахунками спеціалістів, демографічні втрати України протягом січня 1941- липня 1946 рр., які ще й досі уточнюються, становили більше ніж 9 млн. осіб, або понад 22 % загальної кількості населення.

Аналізуючи економічну систему, що склалася, деякі економісти пропонували здійснити перетворення в дусі непу: за переважаючого панування державного сектора офіційно допустити приватний, який би охоплював сферу обслуговування та дрібне виробництво. В цих умовах, природно, використовувались би ринкові відносини.

Проте надії на перетворення в галузі управління економікою залишилися нездійсненими. З кінця 40-х років було взято курс на посилення адміністративно-командних методів керівництва, на подальший розвиток існуючої моделі економіки, а керівники Держплану були піддані репресіям.

1. У 50-х — першій половині 60-х років основні напрямки економічної політики в Україні залишалися практично незмінними. Однак після смерті Сталіна було зроблено спроби переглянути деякі аспекти економічної політики, не зачіпаючи при цьому основ тоталітарного суспільства.

2. У 1957 р. розпочато реформу управління народним господарством. На думку М. Хрущова, першого секретаря ЦК КПРС і головного реформатора, надцентралізовані галузеві міністерства були неспроможними забезпечити швидке зростання промислового виробництва. Тому волонтаристським рішенням галузеві міністерства були ліквідовані і замість них утворили територіальні управління — ради народного господарства. Однак Держплан зберігався і продовжував здійснювати загальне керівництво, планування та координацію у всесоюзному масштабі. На території України було створено 11 раднаргоспів. Майже вся промисловість (90 % підприємств) була підпорядкована Раді Міністрів УРСР, внаслідок чого зросла самостійність українських органів управління у прийнятті багатьох рішень. Тисячі заводів, позбувшись опіки центру, запрацювали на повну потужність.

3. Поряд з експериментами у промисловості, М. Хрущов зайнявся реформуванням сільського господарства. Спостерігаючи за успіхами тваринництва, аграрного сектора економіки в США, лідер партії і держави вирішив запровадити окремі досягнення американських фермерів у СРСР. Колгоспам і радгоспам було наказано збільшити посіви кукурудзи, гороху та деяких інших культур, що повинно було підняти рівень кормової бази тваринництва, а, отже, забезпечити потреби споживачів у молоці, м'ясі, маслі тощо. Але добру ідею було повністю дискредитовано. Кукурудзу почали сіяти на пшеничних полях і навіть в Архангельській області. Внаслідок цього у крамницях пшеничний хліб був замінений на кукурудзяний, а вже у 1962 р. СРСР закупив зерно за кордоном.

4. Нове партійно-державне керівництво, очолюване Л. Брежнєвим, знову розпочало свою діяльність з економічної реформи. З метою виживання планово-централізованого господарства вдаються до трансформації діючої системи в змішану економіку. Зокрема, йшлося про останню спробу врятування від краху в середині 60-х років ХХ ст. радянської адміністративно-командної економіки за рахунок включення до неї елементів ринкового регулювання. Реформування розпочалося з аграрного сектору країни. В основу реформ було покладено принцип забезпечення необхідної еквівалентності міжгалузевого обміну. Для цього планувалося змінити пропорції розподілу національного доходу на користь сільського господарства. У зв'язку з цим були розроблені нові принципи заготівлі сільськогосподарських продуктів: при підвищенні заготівельних цін було знижено план обов'язкових закупівель зерна, який став незмінним протягом 10 років. Понадпланова продукція залишалася в розпорядженні колгоспів. За понадплановий продаж встановлювалися грошові надбавки. Для підвищення особистої матеріальної заінтересованості колгоспників з 1 липня 1966 р. в колгоспах було введено гарантовану оплату праці на рівні тарифних ставок відповідних робітників радгоспів. Піднесенню

життєвого рівня сільських працівників також сприяли рішення про зняття необґрунтованих обмежень з особистих підсобних господарств.

5. Концептуальні ідеї реформи (косигінська реформа) були досить прогресивними для того часу і відповідали прагненням і уявленням ініціаторів господарської перебудови, їх суть і мета зводились до: гармонійного поєднання економічних і адміністративних методів управління (за домінування перших над другими), оптимального поєднання його галузевого і територіального принципів, а також централізованого планового керівництва економікою та оперативно-господарської самостійності підприємств, зміцнення господарського розрахунку тощо.

Порівняно з дореформеним періодом, у другій половині 60-х років акцент було зроблено на різке підвищення матеріальної зацікавленості підприємств та їхніх колективів, а не окремих працівників. Завдяки такому новаторському підходу була переглянута й система планово-економічних показників роботи підприємств. Тепер керівники підприємств чітко знали, що після передачі однієї частини прибутку державі друга залишається в їхньому розпорядженні, і витрачали ці кошти на власні потреби за допомогою спеціальних фондів. Для підвищення матеріальної зацікавленості робітників запровадили збільшення оплати праці в тій частині, яка безпосередньо залежала від поліпшення загальних результатів роботи підприємств, підвищуючи частку премій у заробітній платі робітників, ІТР і службовців. Запрацювала система винагород за поліпшення загальних річних результатів роботи підприємств.

6. Економічна реформа забезпечила динамічний розвиток України у восьмій п'ятирічці (1966—1970 рр.). Про це свідчать як вищі, ніж у попередні роки, темпи зростання, так і велике значення абсолютних приростів обсягів виробництва.

7. Економіка України у 70-ті роки потребувала нових якісних поштовхів для подальшого розвитку: впровадження нових технологій, інтенсифікації використання трудових ресурсів (яких вже не вистачало), переорієнтації структури виробництва на високотехнологічні цикли тощо. Через брак нових технологій традиційно розвинуті індустріальні галузі економіки республіки — видобуток вугілля, металевих руд, важке машинобудування, виробництво металів — почали занепадати. Всі ці елементи або були відсутніми в економічних планах центру, або мали у них здебільшого декларативний характер. Відтак цей період став часом уповільнення економічного розвитку, який перетворився на якісний занепад на початку 80-х років.

8. Наприкінці 70-х — початку 80-х років економіка України, як і всього Радянського Союзу, входила в смугу тотальної кризи. Вона була неефективною, неконкурентно-здатною, а більшість спроб оживити її мала суто адміністративний чи навіть ідеологічно-декларативний характер. Основними причинами такого становища були низька ефективність економічної системи, в основі якої була покладена загальнодержавна власність на засоби виробництва, і надзвичайно централізована, планова економіка, з якої вилучено ринкові сили.

Централізована планова економіка зумовила величезну бюрократію, яка увічнювала неефективність виробництва. Фактично, неможливо було взагалі спланувати економіку такої великої держави, як СРСР. Відсутність ринку призводила до відсутності інформації, яку постачає суспільству система ринкових цін.

9. На початку 80-х років радянська економіка ввійшла в смугу стагнації. У натуральному вираженні рівень виробництва в ряді галузей не лише не збільшувався, а навпаки, знижувався. Фактично призупинилося зростання продуктивності праці. А на середину 1980-х років криза в СРСР охопила всі сфери життя. Розладнана економіка хронічно не забезпечувала потреб країни. Рік у рік падав рівень життя населення. Зниження цін на нафту і природний газ на міжнародному ринку та агресія в Афганістані завдали нищівного удару і без того критичному економічному станові. Тотальний контроль душив будь-які прояви незалежної думки.

М.С. Горбачов на квітневому партійному пленумі 1985 р. оголосити про зміну економічної, соціальної та зовнішньої політики. Оточивши себе групою відомих економістів, спеціалістів, М. Горбачов проголосив курс на проведення політичних і економічних реформ.

У процесі проведення економічних реформ можна виділити три етапи:

1. Реформа А. Аганбегяна (квітень 1985 р.), суттю якої було соціально-економічне прискорення розвитку країни на основі широкого впровадження досягнень НТП, створення нового господарського механізму. Але невдовзі стало зрозумілим, що реформування економіки вимагає якісних структурних змін в радянській економічній моделі.

2. Реформа М. Рижкова-Л. Абалкіна (1987-1989 рр.), суттю якої була формула «самостійність», «самофінансування», «самоокупність». В основі реформи лежало дві складові:

а) розширення самостійності трудових колективів (було прийнято закон «Про державне підприємство та об'єднання»);

б) розширення сфери дії приватної ініціативи (за законами «Про кооперацію», «Про індивідуальну трудову діяльність» та ін.).

3. Концепція переходу до регульованої ринкової економіки (1990-1991 рр.), суттю якої було запровадження під контролем держави ринкових механізмів. Гострі дискусії велися про темпи та методи переходу до ринкових відносин (Явлінський, Шаталін).

ТЕМА 13. ФОРМУВАННЯ ЗАСАД РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ (90 ТІ РОКИ ХХСТ.)

13.1. Процес трансформації економіки незалежної України. (90-ті роки).

13.2. Економічна ситуація в країні у 2000-х роках.

13.3. Втрачені можливості України.

13.1. Процес трансформації економіки незалежної України. (90-ті роки).

Зміна політичного статусу України вимагала радикальних перетворень у господарському житті країни. Однак українська політична верхівка була не готова і не здатна до рішучих дій, а, навпаки, була налаштована до повільних реформ та поступової трансформації економіки. Суть *Стратегії економічної трансформації можна умовно розділити на три групи:*

- модель трансформації країни, що розвивається;
- модель економічної реконструкції;
- модель системних перетворень.

1. *Першу модель*, як правило, реалізують економічно відсталі держави. Її ключовий елемент — індустріалізація як основний засіб подолання економічної відсталості й скорочення розриву з індустріально розвиненими державами.

2. *Модель економічної реконструкції* була успішно реалізована в країнах Західної Європи та Японії після Другої світової війни. Післявоєнна реконструкція, паралельно з політичними та економічними змінами, також відбувалася в колишньому Радянському Союзі та країнах Східної і Центральної Європи, де була створена економічна система радянського типу.

3. *Модель системних перетворень* можна розглядати як певну комбінацію елементів першої та другої стратегій. Але системні зміни передбачають перехід від адміністративно-командної економіки до ринкової господарської системи.

Практичні кроки із структурної перебудови національної економіки розпочалися із певних реформ. Відповідно до характеру (специфіки, особливостей) реформ, які почала здійснювати Україна, *процес трансформації економіки* можна умовно розділити на три етапи.

Перший етап трансформації (1991 — перша пол. 1994 рр.) включав найбільш необхідні базові реформи, пов'язані, передусім, з політичним переходом до незалежної держави. Було розпочато перетворення економіки країни як однієї зі складових загальносоюзного господарського механізму, на повноцінну національну економіку, здатну інтегруватися у світогосподарську систему. Це, своєю чергою, вимагало створення відповідного інституційного та законодавчого середовища, докорінної перебудови всіх існуючих суспільних структур та переходу до принципово нового політичного і соціально-економічного стану.

1. Прийняття у жовтні 1991 р. Верховною Радою України «Основних напрямів економічної політики в умовах незалежності», які передбачали структурну перебудову господарства України.

З метою підготовки законодавчого поля для переходу до ринкової економіки було прийнято низку законів, а саме: «Про власність», «Про бюджетну систему», «Про підприємництво», «Про банки і банківську діяльність» тощо, які певною мірою створювали передумови ринкової трансформації української економіки.

Розвиваючи затверджену Верховною Радою Концепцію переходу України до ринкової економіки, у березні 1992 р. парламент ухвалив «Основи національної економічної політики України».

Цей документ передбачав такі заходи:

- приватизацію;

- структурну перебудову й модернізацію промисловості,

Однак прийняті законодавчі акти не були реалізовані на практиці, а мали переважно декларативний характер, оскільки уряд України розпочав реалізацію нав'язаної ззовні так званої політики «шокової терапії», в основі якої лежали рекомендації експертів Міжнародного валютного фонду (МВФ) і Світового банку.

2. Здійснена за прикладом Росії на початку 1992 р. лібералізація цін в умовах відсутності конкуренції призвела уже в тому ж році до їх вибухового зростання та подальшого розкручування маховика інфляції.

Внаслідок цього в другій половині 1993 р. (за даними Світового банку) Україна пройшла через найвищу в світі гіперінфляцію — 10256 %. Отже, політика лібералізації значно поглибила кризу, викликала неабияке зростання собівартості продукції і подальше падіння виробництва, а також призвела до зниження рівня життя основної маси населення.

3. Через падіння виробництва й стрімке зростання собівартості продукції різко зменшились бюджетні надходження від промисловості, тоді як видатки бюджету невпинно зростали. Спроба поліпшити ситуацію за рахунок емісійних кредитів лише вивела Україну в перші ряди серед інших країн за обсягами дефіциту державного бюджету.

Впродовж 1993 року грошова емісія зросла у 25 разів, що призвело фактично до руйнування фінансової системи і призупинення інвестиційного процесу в країні. Процес інфляції, який був свідомо запущений, спершу розв'язав проблему дефіциту товарів та надлишку грошей, оскільки усі заощадження населення були просто знецінені, а отже, ліквідовані.

4. Криза охопила майже усі галузі важкої промисловості. Найбільше падіння відбулося в транспортному і сільськогосподарському машинобудуванні, хімічній промисловості та інших галузях, що були значною мірою залежні від поставок матеріалів і комплектуючих з колишніх радянських республік.

5. Не оминула криза і сільське господарство України: за три роки незалежності обсяг сільськогосподарської продукції скоротився на 25 %; зменшилося поголів'я великої рогатої худоби (ВРХ), свиней, овець і кіз; значно скоротилася кількість птиці. Зменшення поголів'я не припинилося і в 1994 р. У 1993 р. у колгоспах реалізація ВРХ на забій скоротилася проти 1990 р. на 43 %, свиней і птиці — на 57 %, овець і кіз — на 49 %. У 1990 — 1993 рр. обсяг виробництва багатьох сільськогосподарських продуктів було відкинуто на 1,5 — 20 років назад.

Підсумки I етапу трансформаційних перетворень показали, що він був надзвичайно складним і майже катастрофічним. Внаслідок відсутності всебічно обґрунтованої комплексної програми ринкових реформ та механізму їх послідовного практичного втілення Україна потрапила в особливо складне економічне становище, про що переконливо свідчили панівні в цей час в економічній сфері тенденції. Лише за три роки (1991-1993 рр.) катастрофічно скоротився національний дохід України (на 39 %). За ці роки більше ніж удвічі знизилась продуктивність праці, у два рази зросла собівартість промислової

продукції. Здійснювалися деіндустріалізація країни, фізичне руйнування продуктивних сил, руйнування інтелектуального потенціалу суспільства. Низька продуктивність праці, невідповідність якості окремих видів продукції світовим стандартам, високі ціни негативно вплинули на конкурентоспроможність наших підприємств.

Другий етап економічних перетворень (друга половина 1994 — 1996 рр.) розпочинається в умовах перебування економіки України в глибокій системній кризі, масштаби якої виявилися найбільшими, порівняно з іншими перехідними економіками посткомуністичних країн.

1. Цей етап практично розпочався з президентських виборів, що відбулися влітку 1994 р. Новий Президент Леонід Кучма в основу курсу економічних реформ ставить завдання прискорення формування ринкових відносин. Президентська програма реформ передбачала розвиток підприємництва, лібералізацію торгівлі, створення нової законодавчої бази, кардинальні зміни в грошово-кредитній політиці, безкомпромісну боротьбу зі злочинністю та хабарництвом. Додатково ставилась мета прискорити процес приватизації, досягти фінансової стабілізації, створити відповідну ринкову інфраструктуру тощо.

2. Водночас 1995 рік приніс певні позитивні зрушення: для цього року була характерна певна стабілізація грошово-кредитної сфери. Зупинити спад виробництва не вдалося, але відбулося різке його сповільнення (12,2 % проти 22,9 % у 1994 р.). Рівень інфляції в Україні становив 181,7 % на рік і був майже вдвічі нижчим, ніж у Росії. Це зміцнило національну грошову одиницю (купоно-карбованець) і створило передумови для проведення грошової реформи. У вересні 1996 р. в обіг було запроваджено гривню — національну українську валюту.

3. У цей час суттєво зросли темпи приватизації: у 1995 р. в Україні було роздержавлено 16265 об'єктів, з яких 4051 становили загальнодержавну власність. Це вдвічі більше, ніж за попередній рік. У підсумку за 3,5 роки частка державної власності в Україні скоротилася з 96 до 62%. Уже в середині 1995 р. на недержавних підприємствах України вироблялося понад 40 % промислової продукції. Активно продовжувалася приватизація і в 1996 р., наприкінці якого організаційно-правову форму змінили близько 46 тис. об'єктів державної власності, а 18 % із них становили об'єкти великої приватизації, незавершеного будівництва і частка державної власності в спільних підприємствах.

4. Загалом, в 1995 р. було вперше подолано тенденцію зниження життєвого рівня населення, зростання номінальної зарплати почало випереджати зростання цін на споживчі товари. Позитивним у соціальній, сфері став початок зростання з жовтня 1994 р. доларового еквівалента середньої зарплати. У грудні 1995 р. він досяг 68,2 дол. порівняно з 30,6 дол. у грудні 1994 р.

Незважаючи на деякі позитивні (миттєві, незначні) зміни, економіка країни все ще перебувала у глибокій кризі. Цілком очевидно, що треба було ставити за мету побудову соціального ринкового господарства. Катастрофічний

стан української економіки був зумовлений прорахунками у виборі стратегії і тактики реформ, що виявилися в невідповідній лібералізації цін, відсутності активної структурної політики, розладі фінансово-грошової системи, відсутності дієвого управління державними підприємствами. Як наслідок, у країні здійснювалися прискорена криміналізація економіки, перехід колосальних грошових засобів до тіншового обороту, які перестали працювати на національну економіку, а обслуговували інтереси вузького кола мафіозно-спекулятивних структур.

В Україні з осені 1996 р. починається новий, *3 етап трансформації* (1996 — 1999), який характеризувався проголошенням курсу реформ на створення державно регульованої, соціально спрямованої ринкової економіки. Малося на увазі, що держава з сильними регулюючими функціями повинна була стати однією із суттєвих ознак економічної моделі післякризового розвитку України. Третій етап затяжних трансформаційних перетворень був пов'язаний із важливою політичною подією — прийняттям Конституції України та введенням національної валюти — гривні.

1. За підсумками економічного розвитку 1996 р. приніс для народу України нові випробування. Валовий внутрішній продукт скоротився на 10 %, промислове виробництво — на 5 %, на 20 % — випуск товарів народного споживання. Однак відбувалося скорочення темпів спаду виробництва, зокрема в галузях, зорієнтованих на експорт (металургія). Величезною залишалася заборгованість із зарплати, пенсій, стипендій, яка розтяглася на багато місяців і навіть років. У наступних 1997-1999 рр. в Україні продовжувався трансформаційний спад. Поряд з тим, починаючи з 1995 р. фіксується вповільнення темпів падіння ВВП: у 1996 р. — скорочення темпів падіння на 10,1 % до 1995 р., а у 1997 — на 3,2% проти попереднього року. Уповільнився спад, виробництва в сільському господарстві.

2. Позитивною тенденцією третього етапу стало зростання фізичного обсягу роздрібного товарообороту, яка вперше під час кризи проявилася у 1997 р. Товарооборот офіційно зареєстрованих підприємств усіх форм власності проти попереднього року в порівняльних цінах збільшився майже на 6 %. Загальний обсяг продажу споживчих товарів населенню за всіма каналами реалізації в 1997 р. також збільшився на 4,2 %.

3. Болючим місцем в економіці України на третьому трансформаційному етапі залишалась бюджетно-податкова система, яка продовжувала зберігати репресивну спрямованість, не створюючи потрібної мотивації для суб'єктів підприємництва у підвищенні результатів діяльності, насамперед у виробничій сфері, а навпаки — спонукаючи до приховування прибутку від оподаткування. У 1999 р. на тіншовий сектор економіки України припадало понад 50 % усіх економічних операцій (у США — 8 %). Отже, реальний ВВП приблизно удвічі був більший від офіційного, а економіка функціонувала не завдяки державі, а скоріше всупереч їй.

4. Наприкінці 90-х років стали проявлятися позитивні тенденції у зовнішній торгівлі. У 1997 р. її обсяг становив близько 30,5 млрд. дол., з яких близько 14 млрд. припадало на експорт. Негативне сальдо торгового балансу в

1997 р., порівняно з 1996 р., зменшилося з 3 млрд. до 2,5 млрд. дол. Традиційно головним торговим партнером України залишалася Росія, на яку припадало понад 25 % українського експорту і майже половина імпорту. Важливими торговими партнерами України стали також Німеччина, Китай, США, Туркменія, Польща, Туреччина та Італія.

5. Найбільш повільно у розглядуваний період відбувалися зрушення в аграрному секторі. Реформування відносин власності в сільському господарстві відбувалося надзвичайно низькими темпами, поверхово й непродумано. Дозволивши приватизацію земельних ділянок, що перебували в користуванні громадян, основну масу землі — близько 30 млн. га сільськогосподарських угідь, які перебували в користуванні сільськогосподарських підприємств, заходилися роздержавлювати лише від середини 1990-х років, але не як приватну власність безпосередньо селян, а як так звану колективну власність тих самих сільськогосподарських підприємств, які змінили свій статус на недержавний.

6. На кінець 90-х років загрозливих темпів набрала тінізація економіки. Тіньовий сектор економіки України збільшувався катастрофічними темпами, його обсяги на 1999 р. досягають не менше ніж 60 % ВВП. За певними оцінками, у тіньовій економіці в цей час оберталося 10-12 млрд. дол. США і більше як 6 млрд. грн. (для порівняння: в легальному обігу перебувало близько 10 млрд. грн.).

7. Поглиблення кризи і подальше загострення економічної ситуації передусім відбилося на становищі населення. Якщо у 1997 р. ВВП на одну особу в Україні становив 1040 дол. США, то в 1998 р. - 816, а в 1999 р. - близько 600. Протягом 1997-1999 рр. середньомісячна заробітна плата, що виплачувалася вкрай нерегулярно, знизилася у валютному еквіваленті майже вдвічі й становила менше ніж 50 дол. США. Спостерігалось постійне зростання цін на основні продукти та споживчі товари. Збільшилась чисельність офіційно зареєстрованих безробітних, що становила на 1999 р. близько 1,5 млн. осіб. За межею бідності опинилася більша частина українських громадян. За даними ООН, Україна за індексом людського розвитку, який враховує стан здоров'я, рівень освіти та реальну купівельну спроможність населення, з 1994 по 1999 р. перемістилася з 54-го на 102-ге місце у світі.

8. Політична влада в Україні, яка мала бути рушієм і генератором реформаційних процесів, теж проходила певну трансформацію, але вона здійснювалася у напрямі домінування олігархічної криміналізації на самій її верхівці, при постійному протистоянні законодавчої і виконавчої гілок влади, за руйнування в її середовищі національно свідомих представників. За президентства Л. Кучми голови уряду змінювалися кожного року, а то й двічі на рік. Кадрова політика базувалась не на професійно-патріотичному відборі, а на принципі відданості режиму. Така діяльність влади мала катастрофічні наслідки для українського народу та його господарської діяльності. Рівень падіння ВВП у 1998 р. становив 74,2 % і знизився до 40,8 млрд. дол. США, у той час як у 1990 р. він становив 157,9 млрд. дол.

13.2. Економічна ситуація в країні у 2000-х роках

На межі ХХ—ХХІ століть в, Україні поживається процес системних досліджень стану національної економіки, істотно розширюється сфера наукових досліджень проблем її структурної перебудови.

1. Деякі вчені зокрема, С. Єрохін («Структурна трансформація національної економіки: теоретико-методологічний аспект» (2002)), вважають основними складовими процесу економічного розвитку й структурної трансформації економіки інституціональну модернізацію. Це дає підстави зробити висновок, що окремі українські економісти беруть за основу інституціональний підхід, який уможливує комплексне охоплення проблем структурних реформ. Прихильники цього підходу у першу чергу акцентують увагу на активізації ролі держави в економічних перетвореннях, на посиленні її регулюючих і розподільчих функцій.

2. До вибору оптимальної моделі економічного розвитку України найбільше приклалися науковці інституту економіки та прогнозування НАН України. їх вибір зупинився на теорії ендогенного зростання, головна особливість якої полягає в орієнтації на внутрішні чинники і механізми господарського розвитку, які в сукупності здатні забезпечити саморозвиток і самовідтворення цілісних господарських систем.

3. В сучасній моделі ендогенного зростання, авторами якої є П. Ромер і Р. Лукас, акцентується увага на можливостях вилучення ефекту масштабу в межах будь-якої економічної системи, модифікується значення технічного прогресу, вказується на вплив зовнішніх чинників, у першу чергу іноземних інвестицій, на рентабельність капіталовкладень в умовах поширення транснаціональних корпорацій та глобалізації економічного розвитку. Особливою стороною цієї моделі є наголос на постійну граничну продуктивність капіталу, яка стає можливою завдяки включенню не лише фізичного, а й людського капіталу.

4. Наукове обґрунтування переходу до моделі ендогенного зростання в Україні вперше було здійснене 2003 року у праці «Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку», підготовленої науковцями Інституту економічного прогнозування НАН України під керівництвом В. Гейця.

Тут було проведено:

- економічний аналіз взаємодії внутрішніх і зовнішніх факторів економічного розвитку;
- зроблено прогнози розвитку економіки України;
- визначено цільові орієнтири стабільного економічного зростання, підвищення якості життя, інституційних перетворень, інноваційно-інвестиційної модернізації, структурно-технологічного оновлення тощо.

5. Серед оригінальних досліджень, які сприяли виходу української економічної думки на рівень світових теоретико-методологічних уявлень, праці А. Чухна «Перехід до ринкової економіки» (1993) та «Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України» (2003). В них вчений висунув і розвинув принципи цивілізаційного підходу до аналізу проблем реформування перехідної економіки, надаючи особливого значення поєднанню

завдань індустріального та постіндустріального типів суспільства, забезпеченню створення в Україні нового технологічного укладу тощо.

6. Вагомим внеском у розвиток цивілізаційного підходу до аналізу ринкових перетворень в країні стали також дослідження А. Гальчинського «Україна: поступ у майбутнє» (2001) та «Суперечливість реформ у контексті цивілізаційного процесу». (2000); В. Бодрова «Трансформація економічних систем: концепції, моделі, механізми регулювання» (2002), С. Білої «Структурна політика в системі державного регулювання трансформаційної економіки» (2001), Б. Панасюка «Економічна політика в Україні наприкінці ХХ століття» (2002).

Крім того, цікаві праці з мікро- та макроекономіки, зокрема такі: М. Павловський «Макроекономіка перехідного періоду: Український контекст» (1999), Г. Башнянин, І. Копич, І. Чупик «Мікроекономічні ринкові системи: методологічні проблеми аналізу ефективності функціонування» (2001) тощо.

7. Першочерговим завданням для України вітчизняні дослідники вважають переведення її економіки на траєкторію стабільного і збалансованого зростання, а також розроблення відповідного інструментарію побудови макроекономічних залежностей і прогнозів. Проте побудова макроекономічної моделі або систем моделей стикається з низкою труднощів. Наявність двох різних тенденцій (трансформаційного спаду й економічного піднесення) в економіці України також ускладнює процес побудови моделі зростання.

8. Найістотнішими ринковими чинниками пожвавлення промислового розвитку в 2000 р. були:

- сприятлива кон'юнктура зовнішніх ринків, внаслідок чого вперше в історії молодій державі експорт перевищив імпорту більш як на 700 млн. дол.;
- поглиблення процесів реформування власності та розвитку підприємництва;
- часткове оздоровлення фінансового стану підприємств та підвищення на цій основі інвестиційної активності.

9. Позитивні зрушення стали помітними і в сільському господарстві, оскільки у 2000 р. вперше за останнє десятиріччя було призупинено спад виробництва і намітилися тенденції до зростання, передусім за рахунок приватного сектору. При закладених у програмі уряду 1,6 %, зростання сільськогосподарського виробництва становило 7,6 %. Цього зростання було досягнуто завдяки проведенню аграрної реформи, яка до певної міри була започаткована й одержала розвиток завдяки Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 р.

10. У розглядуваний період позитивні тенденції одержали розвиток у фінансовій сфері і в країні зберігалася стабільність, на валютному ринку, знижувалося коливання курсу гривні, збільшився рівень золотовалютних резервів Національного банку, надходження в держбюджет зросли на 14,2 %, а обсяги кредитування реального сектору української економіки — на 13 % порівняно з аналогічним періодом попереднього року. Рівень інфляції за цей час становив 4,3 % (у т. ч. у квітні 1,5 %), замість прогнозованих 7,8 %, індекс

споживчих цін становив усього 2,6 %, що втричі менше за відповідний показник 2000 р. За січень—квітень 2001 р. стало покращуватися соціальне становище населення, стала помітна тенденція до зменшення безробіття.

За період 2000-2004 рр. в економіці України були й позитивні зрушення: золотовалютні резерви Національного банку сягали більше ніж 8 млрд. дол. США, став зростати рівень експорту зерна, за рівнем "експорту військової техніки Україна увійшла в п'ятірку лідерів, було запущене серійне виробництво, вантажно-транспортного літака АН74ТК-300, модифікованого військово-транспортного АН-74; наша країна стала шостою державою у світі, здатною виготовляти гелікоптери; зріс ВВП країни, нормалізувалася виплата пенсій і заробітних плат. Однак фінансово-економічна ситуація в Україні могла б бути кращою, якби держава не провела за 11 років 14 кампаній лібералізації цін (за цей же період у Литві та Польщі їх було лише по дві).

Позитивні тенденції зберігалися й на початку 2006 р., оскільки було зупинено падіння промислових показників у багатьох ключових галузях — хімічній, машинобудівній, нафтовій. У цьому році виникли труднощі з експортом м'яса, молока, металу тощо в Росію, і, особливо, газовий конфлікт з останньою, що значно ускладнило діяльність уряду. Піднімаючи ціни на газ, Росія прагнула не тільки збільшити прибуток від його продажу, а також захопити частину ринку металургії, на якому українські компанії успішно конкурували з російськими, отримати через створення так званого газотранспортного консорціуму доступ до української газотранспортної системи та вплинути на зовнішньополітичний курс України. Загалом, на початок ХХІ ст., за оцінками експертів, російський бізнес володів 30 - 35 % українських промислових об'єктів.

Таким чином, незважаючи на величезний потенціал української економіки, наявність значного людського капіталу в особі української інтелігенції, понад 30 % найродючіших ґрунтів світу, подолання в основному у 2000 р. тривалої економічної кризи, поступове нарощування свого ВВП, якісного поліпшення життєвого рівня населення, України не відбулося. Як і в '90-х, роках переважна частка національних благ та природних ресурсів і далі залишалася в руках олігархів та кланової номенклатури. Сподівання народу, який піднявся на протест режиму Кучми і здійснення демократичних перетворень, справдились значною мірою лише в плані демократизації суспільства та реалізації гуманістичних цінностей, однак не були підтвержені підвищенням матеріального добробуту населення.

13.3. Втрачені можливості України

1. Україна як незалежна держава, в якій утверджується ринкова економіка, взяла курс у напрямку сталого розвитку, про що свідчить її офіційне приєднання до документа ООН «Порядок денний ХХІ століття» та підписання ряду інших міжнародних документів, які ставлять певні зобов'язання перед урядом. Однак у перші роки незалежності держава повністю втратила регулюючу і спрямовуючу роль в організації економічного життя, хоча в умовах перехідного періоду від командно-адміністративної до ринкової економіки її участь у трансформаційних процесах є беззаперечною. Відповідно

на початку 90-х років часто змінювані українські уряди обрали на рекомендаціях МВФ таку модель монетарної політики та російський зразок класичного дикого капіталізму, які привели у 1993 р. до гіперінфляції у 10256 %, а ціни внаслідок лібералізації зросли у 1994 р. у порівнянні з 1991 р. у 102 рази. Для того ж запізненого прикладу, Литва, Естонія лібералізацію цін здійснювали лише раз, у той час Українська влада — більше десяти.

2. Постійна політична нестабільність в країні, запекла боротьба між всіма гілками влади, періодичне хитання керівників держави у протилежні вектори зовнішньополітичної орієнтації створюють вкрай несприятливий міжнародний імідж Україні.

3. В Україні індустріалізація була здійснена ще в часи її перебування в Радянському Союзі. За однією із прийнятих у світі типологій індустріальності, вона є постіндустріальною країною, оскільки сфера послуг становить 58 % від ВВП країни (на 2007 р.). Однак проблемним є кількісний показник ВВП на душу населення, який становив у той же час більше 5000 тис. дол. Зрозуміло, він штучно нарощується за рахунок показників доходів мільйонерів України, яких нараховується трохи більше ніж 1500. Але це є свідченням величезної і нездоланної суспільної поляризації в країні, унаслідок якої на верхньому полюсі знаходиться купка багатіїв-олігархів, а на нижньому — величезна більшість населення (покірна маса злиднів). Виникнення такого несправедливого асиметрично-біполярного суспільства зумовлене економічною політикою кучмівського режиму. Вирішальну роль у цьому зіграла «прихватування» (так в народі назвали приватизацію), внаслідок якої в середині 90-х рр. 4/5 загальнонародної власності захопили кілька десятків сімей олігархів, наближених до влади. Другим джерелом появи мільйонерів та мільярдерів стали адресні кредити обраним позичальникам, які фінансувалися у 1993—1995 рр. за рахунок інфляційного податку. Мафіозні «родини» - олігархи багатіли за рахунок високих від'ємних реальних процентних ставок. Внаслідок такого кредитування критично стало бракувати готівки, що зумовило перехід комерційних банків на здійснення операцій в іноземній валюті, а підприємства повально перестали вчасно виплачувати заробітну плату, перевели взаєморозрахунки на бартеризацію.

4. Бартеризація, яка руйнувала основи економічного життя, була також підштовхнута непідсильним податковим тиском на підприємців та населення. Зокрема, у середині 90-х рр. прибутковий податок від громадян становив 90 %. Разом з бартеризацією в Україні посилювалась тінізація економіки. У 1994 р. тіньова економіка становила 40 %, а в 1999 р. вона зросла до 50 %, і для більшої частини трудівників України стала нормою заробітна плата, що дорівнювала мінімальній і видавалась в конвертах. Своєю чергою тінізація економіки супроводжувалась її криміналізацією.

5. Великі надії, завдяки ще більшому потенціалу, поклали українські політики-романтики на ВПК. Можливості ВПК України на початок 90-х рр. були вражаючими: 28 % валового виробництва озброєнь СРСР; величезна мережа науково-дослідних і дослідно-конструкторських виробництв, що нараховувала 700 підприємств та інститутів із 1млн. 450 тис. працівників; із 21

«критичної» технології у військовій галузі, що їх розробляли провідні країни світу, українські науково-технічні кадри освоїли 17. Проте обвальна конверсія призвела до втрати цих особливо сприятливих для економіки країни позицій. Скорочення бюджетних асигнувань для потреб ВПК призвело до масового закриття наукових досліджень та виробництв і, як наслідок, втрати Україною позицій одного з найбільших експортерів зброї.

6. Потенціал аграрного сектора економіки України є одним із найпотужніших у світі. Однак внаслідок реформування колгоспів і радгоспів у колективні селянські спілки у середині 90-х рр. відбулися повний розвал системи господарювання на селі, розкрадання рухомого майна колишніми головами колгоспів та не вигідне для стратегічних інтересів країни дроблення господарства. Фермерські господарства зайняли незначну частку у виробництві валової продукції галузі, продуктивність дрібних господарств населення постійно падає через брак робочої сили і засобів виробництва. А сільськогосподарські підприємства поступово займають належну нішу у виробництві продовольства та сировини, але постійно страждають від браку коштів та диспаритету цін. Наприклад, ціни на сільгосппродукцію в Україні у 2-3 рази нижчі від світових, у той час як на промислову продукцію безпідставно завищені.

Водночас у 2000-ті рр. симптоматичним є поширення на селі великого корпоративного агропромислового капіталу. У руках кількох олігархічних сімей сконцентровано по 200—300 тис. гектарів землі. Така монополія на землю та інші природні ресурси у невеликого кола людей обмежує внутрішній ринок і гальмує розвиток сучасних переробних галузей сільгосппродукції. Монополісти-олігархи намагаються якомога менше вкладати у розвиток аграрного виробництва та інфраструктуру села. Експлуатуючи формально орендовані у селян земельні паї (де-факто вони вже давно скуплені за безцінь), вони вирощують переважно експортно-орієнтовані енергетичні культури (ріпак, кукурудзу) і, незаконно відчуживши селян від власності, продовжують збагачуватись валютними надприбутками за рахунок експорту сировини. Така політика гіпертрофує економіку України та утворює монокультурність аграрної сфери.

7. Справжнім ярмом для українців та національної економіки є енергетична залежність країни, головно від Росії. Ця залежність постійно загрожує національній безпеці держави, стабільному розвитку суспільства та економіки. Тому на даний час надзвичайно важливою для нашої країни є політика енергозбереження, яка повинна здійснюватись рівночасно з розвитком альтернативних джерел енергії, налагодженням прямих поставок газу із Середньої Азії без посередництва Росії, розробкою родовищ газу в Чорноморському шельфі. Внаслідок масштабної реалізації таких заходів політичне становище України та настрої і здоров'я її громадян не будуть залежати від газових поставок.

8. Успіху в проведенні реформ при переході до ринкової економіки нові індустріальні країни досягли завдяки поступальному, зваженому підходу до їх здійснення. Метод поступовості під час вироблення стратегічних рішень в

умовах ситуації непевності виявився найоптимальнішим, оскільки підтверджувався практикою. А сьогоднішня практика засвідчує найстабільнішу економіку у світі і зростання ВВП більше ніж на 10 %. Якщо Україна сліпо копіювала досвід дикого капіталізму та багаторазово здійснювала лібералізацію цін, то в Китаї впровадження іноземного досвіду ніколи не допускалося, якщо він конфронтував з національними особливостями, негативно впливав на стабільність у країні.

9. Національна ідея так і не була сформована і реалізована. Не була чітко окреслена ідеологія націотворення й економічного поступу. Причина такого становища в тому, що історико-економічна наука (як і інші, що покликані служити формуванню стратегій розвитку держави) не була затребувана владою, вона не стала теоретичною базою для прийняття важливих державних рішень у сфері економічної політики. Водночас вітчизняні учені-економісти наголошують, що оптимальним напрямом розвитку економіки України є поєднання двох моделей, які успішно пройшли апробацію у нових індустриальних країнах: експортна орієнтація та імпортозаміщення. Застарілі надмірно енерго- і матеріаломісткі технології, що допускають значні виробничі відходи, слід трансформувати у сторону наукоємних виробництв. Це дозволяє реалізувати наявний інтелектуальний потенціал нації, незважаючи на еміграцію з України за час її незалежності близько 15 тис. кандидатів і докторів наук. Для зміцнення експортних можливостей національного виробника слід підвищувати конкурентоспроможність вітчизняної продукції, знову ж таки, через впровадження новітніх технологій. Для цього держава повинна радикально збільшити бюджетні асигнування на розвиток науки, допускати і заохочувати приватний бізнес у розвиток НДДКР, створювати науково-дослідно-виробничі технополіси, які б максимально скоротили період між винаходом і його впровадженням, сприяли швидкому входженню України в інформаційне суспільство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Боднарчук Т. Л. Історія економіки та економічної думки : навч.-метод. посіб. Кам'янець-Подільський : Ковальчук О. В., 2021. 121 с.
2. Економічна теорія : (історія економіки та екон. думки, політекономія, мікроекономіка, макроекономіка) : навч. посіб. : Ч. 1 / /Мацелюх Н. П. та ін. ; Ірпінь : Університет ДФС України, 2020. 531 с.
3. Залюбовська С.С., Колупаєв Ю.Б., Токарева К.Р. Теоретичні аспекти історичного розвитку ринку цінних паперів в Україні. Науковий вісник Національної академії статистики, обліку та аудиту. 2019. № 3. С.120-130.
4. Залюбовська С.С., Фурман С.С., Зюзько К.В. Розвиток нормативно-правових засад залучення іноземних інвестицій у вітчизняній економіці другої половини ХІХ - початку ХХ ст. Вісник Університету «Україна». Серія: «Економіка, менеджмент, маркетинг». 2021. №2 (29). С.139-152.

5. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / за ред. проф. С. В. Степаненка. Київ: КНЕУ, 2010. 743 с.
6. Історія економіки та економічної думки: Підручник. / В.Д. Базилевич, Н.І. Гражевська, Т.В. Гайдай та ін.; за ред. В.Д. Базилевича. Київ: Знання, 2018. 775 с.
7. Історія політичних та економічних вчень: навч. посібник / Л.С. Любохинець, В.М. Шавкун, Л.М. Бабич; Хмельниц. нац. ун-т. Київ: Центр учбової літератури, 2017. 293 с.
8. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / Вербова О. С., Вербовий М. В. Львів : Новий світ, 2000, 2019. 391 с.
9. Краус Н. М. Історія економіки та економічної думки: структурно-логічні схеми, таблиці, малюнки: навч. посібник. Київ : ЦУЛ, 2017. 496 с.
10. На перехресті парадигм: М. І. Туган-Барановський в історії економічної думки / Л. П. Горкіна; НАН України, ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». Київ: Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2021. URL: ief.org.ua/docs/mg/336.pdf
11. Січевлюк Л.В. Нарис історії економічної думки України кінця ХІХ – початку ХХ ст. в особистостях : навч. посіб. Київ : Крок, 2018. 255 с.
12. Юхименко П. І., Леоненко П. М. Історія економіки та економічної думки. Київ: Знання, 2011. 646 с.